
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

---

Redakcija zaključena 28. 12. 2011

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper – angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH – European Reference Index for the Humanities

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Jurij Perovšek, Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje
v letih 1936–1939 7
Yugoslav National Party and the National Question in the Years from 1936 to 1939
UDK 329.12:323.1(497.4)"1936/1939"
- Darja Kerec, Prekmurske Benetke leta 1925 25
The Prekmurje Venice of 1925
UDK 56.166:339.13.027(497.4Murska Sobota) "1925"
- Eva Mally, Aktivisti Osvobodilne fronte 37
Liberation Front Activists
UDK 061.25:94(497.4Ljubljana)"1941/1945"
- Janko Prunk, Vloga Državnega zbora Republike Slovenije pri urejanju
meje z Republiko Hrvaško 51
*The Role of National Assembly of Republic of Slovenia About Regulating Border
with Republic of Croatia*
UDK 328:321.013(497.4:497.5)
- Boštjan Udovič, Zgodovina razvoja slovenske gospodarske diplomacije:
od politike h gospodarstvu? 63
*History of the Development of Slovenian Economic Diplomacy:
from Politics to Economy?*
UDK 27:338(497.4)

ZAPISI – NOTES

- Milan Dolgan, Kdo je bil dr. Anton Podstenar?
Poglavje iz novejšje zgodovine koroških Slovencev 81
*Who was dr. Anton Podstenar? A Chapter from the Contemporary History
of the Carinthian Slovenians*
UDK 929Podstenar A.
- Tomaž Štaut, Domobranska mrliška knjiga 97
Slovene Home Guard death Register
UDK 351.776:355.3(497.4Ljubljana)"1941/1945"
- Dejan Vončina, Maksimilijan Zupančič-Milijan,
partizanski fotograf in organizator fotoreporterske službe 117

*Maksimilijan Zupančič-Milijan, Partisan Photographer and Organiser
of the Photojournalist Service*

UDK 77:929Zupancic M.

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA – HISTORICAL DOCUMENTATION

Prezrti Memorandum generala Leona Rupnika in škofa Gregorija
Rožmana Anteju Paveliču (Avgust Lešnik) 129

POSVETOVANJA – SYMPOSIUMS

Simpozij 1989 als Zäsur für die Betrachtung von Diktaturerfahrungen
im 20. Jahrhundert – auch im Unterricht? 26.–28. maj 2011, Berlin in
Teltow (Maksimiljan Fras) 135

Znanstveni simpozij Osamosvojitve 1991 : država in demokracija
na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih, 23.–24. november 2011,
Ljubljana (Žiga Koncilija) 144

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Maja Gombač, »Modni péle méle« slovenske družbe v obdobju
med svetovnjima vojnama (Janja Sedlaček) 149

Ana Jug - Olip, Utihnile so ptice, utihnila je vas (Avguštín Malle) 155

Peter Gstettner, Erinnern an das Vergessen (Avguštín Malle) 158

Jurij Hadalin, Boj za Albanijo (Jurij Perovšek) 164

Ljuba Dornik Šubelj, Prijatelj ali sovražnik? (Zdenko Čepič) 173

Manfried Rauchensteiner, Entschlossenes Zuwarten. Österreich
und das Werden Sloweniens 1991 (Avguštín Malle) 177

Uredniška navodila avtorjem

---

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov – 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije – kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1–2, str. 43–57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 7. 11. 2011

UDK 329.12:323.1(497.4)"1936/1939"

Jurij Perovšek*

Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1936–1939**

IZVLEČEK

Slovenski liberalci, v tridesetih letih vključeni v vsedrjavno Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS), so tudi v obdobju med njenim II. kongresom, 30. junija 1936 v Beogradu, in oblikovanjem posebne Banovine Hrvaške, 26. avgusta 1939, ki je napovedovalo nadaljnjo državnoopravno preureditev do tedaj unitaristične Kraljevine Jugoslavije, vztrajali pri svojem unitarističnem narodnodržavnem stališču. Zanimali so obstoj nacionalnih individualnosti v jugoslovanski državi, na katero so gledali kot na enotno jugoslovansko narodno skupnost. V vprašanju notranje ureditve Kraljevine Jugoslavije pa so podpirali načelo decentralizirane unitarne države, s čimer so se nasproti večinski slovenski avtonomistično-federalistični usmeritvi, ki je temeljila v prizadevanju po ohranitvi in svobodnem razvoju slovenskega naroda, postavili na rob slovenske politike. Liberalna JNS je zato vse bolj usihala v slovenskem prostoru, kar je bilo značilno tudi za obdobje po letu 1939.

Ključne besede: Jugoslovanska nacionalna stranka, Kraljevina Jugoslavija, liberalizem, narodno vprašanje, narodni in državni unitarizem

ABSTRACT

YUGOSLAV NATIONAL PARTY AND THE NATIONAL QUESTION IN THE YEARS FROM 1936 TO 1939

In the period of the 2nd Congress of the state-wide Yugoslav National Party (JNS), on 30 June 1936 in Belgrade, as well as during the formation of the separate Croatian Banate on 26 August 1939, which foreshadowed the further national-legal rearrangement of what had until then been a unitarian Kingdom of Yugoslavia, the Slovenian liberals, who were a part of the JNS in the 1930s, insisted on their unitarian national and state standpoint. They denied the existence of national individuality within the Yugoslav state, which they saw as a single Yugoslav national community. As far as the issue of the internal regime of the Kingdom of Yugoslavia was

* **Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.perovsek@inz.si**

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281 Conceptually-Political and Cultural Pluralism and Monism in 20th Century Slovenia).

concerned, they supported the principle of a decentralised unitarian state. This placed them on the brink of the Slovenian politics, which was mostly autonomist-federalist and based on the efforts to preserve and freely develop the Slovenian nation. Therefore the liberal JNS kept diminishing in the Slovenian space, which was also characteristic of the period after 1939.

Key words: Yugoslav National Party, Kingdom of Yugoslavia, liberalism, national question, national and state unitarianism

I

Ena od najbolj izrazitih značilnosti slovenske politike v prvi jugoslovanski državi je bila poleg nadaljevanja katoliško-liberalnega spora, pojava revolucionarne komunistične stranke ter prizadevanj katoliške narodnoavtonomistično usmerjene Slovenske ljudske stranke (SLS) po popolni oblastni prevladi na Slovenskem¹ tudi unitaristična narodnopolitična usmeritev glavnine liberalnega tabora, ki je odločilno opredelila njegov značaj in vlogo v tedanji slovenski družbi.² Zagovarjanje narodnega unitarizma, po katerem naj jugoslovanski narodi ne bi predstavljali nacionalnih individualnosti, pač pa le »plemena« enotnega t. i. jugoslovanskega naroda ter centralistične, pozneje pa unitarne države nasproti avtonomistično-federalističnim nacionalnim zahtevam, je bila stalnica liberalne politike v unitaristični Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), leta 1929 preimenovani v Kraljevino Jugoslavijo. Ob njej se je v drugi polovici dvajsetih let, nato pa še v tridesetih letih v liberalnem taboru pojavila tudi narodnoavtonomistična smer, ki pa ni vplivala na ključna politična stališča takratnega slovenskega liberalizma.³

¹ Gl. Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo), str. 275–276; isti, Iskrena ali pragmatična demokracija? : Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2011, št. 1, str. 85–91. Prim. Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 126, 141, 331, 338; isti, Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Ljubljana 2006 (dalje Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935), str. 269–274, 317–318.

² O programu in politiki jugoslovanskega unitarizma in centralizma v tedanji slovenski liberalni politiki gl. Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana 1996 (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva), str. 28–201, 238–284; isti, Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1935–1936. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1 (dalje Perovšek, JNS in narodno vprašanje 1935–1936), str. 1–16; isti, Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Na poti v moderno), str. 180–190; isti, Nekdanja Samostojna demokratska stranka in nacionalno vprašanje v letih 1929–1931. V: Stiplovškov zbornik. Ljubljana 2005, str. 179–188; isti, Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931–1933. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1 (dalje Perovšek, Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931–1933), str. 255–276; isti, Jugoslovanska nacionalna stranka in narodno vprašanje v letih 1933–1935. V: Studia Historica Slovenica, 2008, št. 2–3, str. 633–649.

³ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 204–237, 274–275; isti, Slovenski liberalci

Privrženost jugoslovanskemu unitarizmu, to je sintezi naroda in države,⁴ so v liberalnem taboru v posameznih obdobjih različno poudarjali. Najbolj po oblikovanju Kraljevine SHS ter v začetku oziroma v prvi polovici dvajsetih let, ko je bila sprejeta unitaristična in centralistična vidovdanska ustava (1921),⁵ in nato zelo izrazito v letih 1931–1935, ko so liberalci sodelovali v monističnem režimu vsedržavne unitaristične Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD) oziroma Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS).⁶ V tej držbi so vztrajali tudi po letu 1935, ko se je JNS umaknila z oblasti. Tedaj je vso politično moč v državi dobila vsedržavna Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), ki so jo po oblikovanju svoje vlade pod vodstvom dr. Milana Stojadinovića ustanovile nekdanja Slovenska ljudska stranka, nekdanja Narodna radikalna stranka in nekdanja Jugoslovanska muslimanska organizacija.⁷ Sprememba oblasti je pomenila tudi obnovev popolnega oblastnega položaja avtonomistične SLS⁸ na Slovenskem,⁹ ki so ga od leta 1931 imeli liberalci.¹⁰ To je med njimi vzbudilo močan občutek ideološke poraženosti in politične nebogljenosti, ki so ga skušali preseči z neomajnim sklicevanjem na po

---

in narodno vprašanje 1931–1933, str. 263–267; isti, »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009 (dalje Perovšek, »V zaželjeni deželi«), str. 171–172.

⁴ (Uvodnik): Narodno in državno edinstvo. V: Misel in delo (dalje MiD), 1937, št. 11 (dalje Narodno in državno edinstvo), str. 269.

⁵ Unitaristični narodni in državni značaj prve jugoslovanske skupnosti sta utemeljili dve ustavi. Najprej 1921 vidovdanska, leta 1931 pa oktroirana ustava. (Gl. Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1–2, str. 17–26; isti, Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931–1933, str. 259–260, 257.)

⁶ Edina politična stranka, ki je bila dovoljena po uvedbi diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, 6. 1. 1929, JRKD, je bila po predhodnih političnih pripravah, začelih decembra 1931, ustanovljena 1. 5. 1932. JRKD se je na svojem I. kongresu, 20. 7. 1933 v Beogradu, preimenovala v JNS.

⁷ O političnem procesu, ki je vodil k zamenjavi oblasti v Kraljevini Jugoslaviji leta 1935 gl. Todor Stojkov: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935. Beograd 1969, str. 311–320; isti, Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937). Beograd 1985 (dalje Stojkov, Vlada Milana Stojadinovića), str. 7–46; Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 252–269.

⁸ Ob uvedbi svoje osebne diktature je kralj Aleksander razveljavil dotedanjo vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke. Kljub njihovemu razpustu pa so v političnem življenju tridesetih let za nekdanje politične organizacije oziroma stranke, ki so delovale pred diktaturo, uporabljali tudi prejšnje strankarske nazive. To se je ohranilo tudi v zgodovinopisju.

⁹ O ponovnem prevzemu oblasti, ki je bila v letih pred kraljevo diktaturo v rokah SLS, in novi prevladi SLS na Slovenskem po letu 1935 gl. Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935, str. 261, 269–274, 317–318; Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 269–273.

¹⁰ Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935, str. 115. Liberalni privrženci jugoslovanskega unitarizma in centralizma so imeli že pred tem, od julija 1930, večino v banskem svetu, posvetovalnemu organu najvišjega nosilca politične in obče upravne oblasti na Slovenskem – bana Dravske banovine (jugoslovanske Slovenije), od decembra 1930 pa je tudi mesto bana zasedal pripadnik liberalnega tabora (dr. Drago Marušič). Štiriletna popolna prevlada liberalnega tabora oziroma pripadnikov JRKD/JNS na Slovenskem pa se je začela novembra 1931 (prav tam, str. 49–51, 62, 114–115).

njihovem prepričanju edino verodostojno državotvorno stališče – jugoslovanski unitaristični narodnodržavni program. Primat na vseh drugih idejnih, političnih in družbenih področjih sta namreč prevzela SLS oziroma slovenski del JRZ. Liberalna politika je obenem skušala ohraniti svoj položaj v slovenskem in jugoslovanskem prostoru tudi z lojalnostjo novemu režimu, kar je med kritično liberalno javnostjo vzbudilo ogorčen odziv.¹¹ Lojalnost novi oblasti so liberalci v Sloveniji posebej poudarili ob tretji obletnici njenega nastopa, ko je vodilno liberalno politično glasilo *Jutro* v obsežnem članku opozarjalo, da pregled dotedanjega dela Stojadinovićeve vlade prepričljivo pokaže, »koliko je naša dežela napredovala v vseh panogah ustvarjanja. Odlične rezultate njenega dela priznavajo vsi, celo njeni nasprotniki.«¹²

Slovenski liberalci, ki so v tridesetih letih politično enotno delovali v okviru banovinske organizacije JRKD/JNS za Dravsko banovino, so tudi po letu 1935 pomembno sooblikovali politiko JNS. Na njenem II. kongresu, 30. junija 1936 v Beogradu, je bil tedanji vodilni slovenski liberalni politik, dr. Albert Kramer, ponovno izvoljen za strankinega glavnega tajnika, prav tako pa je bila tudi vrsta drugih vidnih članov JNS iz Dravske banovine znova izvoljena v strankino ožje vodstvo.¹³ Kar zadeva narodno problematiko, so slovenski člani JNS že v času od izgube oblasti leta 1935 do strankinega II. kongresa tako v vsedržavnem kot v slovenskem okviru opazno prispevali tudi h kontinuiteti njene unitaristične usmeritve. V tem prizadevanju so vztrajali tudi pozneje, čemur se bomo posvetili v pričujoči razpravi. Pri tem se bomo osredotočili na čas od II. kongresa JNS, ki je imel namen obnoviti strankino delovanje v novih političnih razmerah,¹⁴ do oblikovanja posebne Banovine Hrvaške, 26. avgusta 1939, ko se je začela nova stopnja v notranjem razvoju Kraljevine Jugoslavije. Z vzpostavitvijo Banovine Hrvaške, ki je imela v okviru Kraljevine Jugoslavije poseben državnopravni položaj in določena obeležja državnosti, se je namreč spremenil dotedanji jugoslovanski unitaristični državni ustroj, kar je, zlasti na Slovenskem oziroma v slovenskem delu JRZ, vzbudilo pričakovanja o nadaljnji federalizaciji jugoslovanske skupnosti.¹⁵

Slovenska JNS je na svoje jugoslovansko unitaristično stališče ponovno opozorila že v prvem mesecu po II. kongresu. Ko je ocenjevalo njegov pomen, je *Jutro*

¹¹ O podpori JNS vladi Milana Stojadinovića in kritičnem odzivu v liberalni javnosti na ta strankin korak gl. *Observator* [Fran Zwitter]: Bankrot slovenskega liberalizma. V: *Sodobnost*, 1935, št. 7–8, str. 303; Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića*, str. 44, 157; *Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimira Ravniharja*. Ljubljana 1997, str. 246; Stiplošek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*, str. 267, 268, op. 768.

¹² *Jutro*, št. 145, 25. 6. 1938, Tri leta dela vlade g. dr. Milana Stojadinovića.

¹³ Perovšek, *JNS in narodno vprašanje 1935–1936*, str. 14. – O zastopanosti vidnih slovenskih liberalnih politikov v ožjem vodstvu vsedržavne JRKD/JNS v prvi polovici tridesetih let gl. Perovšek, *Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931–1933*, str. 262, 275.

¹⁴ Prim. Perovšek, *JNS in narodno vprašanje 1935–1936*, str. 5.

¹⁵ Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka : druga knjiga : Srbija–Crna Gora–Makedonja, Jugoslavija 1918.–1945*. Zagreb 1954, str. 298; isti, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*. Zagreb 1963, str. 204–207; Jurij Perovšek: *Jugoslovanska nacionalna stranka in vprašanje slovenske banovine 1939–1941*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2002, št. 3, str. 51–53.

posebej spomnilo, da je JNS »centralna politična organizacija vseh iskreno jugoslovenskih konstruktivnih elementov«.16 To je v narodnih pogledih liberalcev, s katerimi so večinoma ocenjevali tedanje politične razmere v državi, pomenilo, da je za strankine slovenske pripadnike idejna podlaga jugoslovanske skupnosti njena nacionalna enotnost. Kot je v proračunski razpravi v Senatu Kraljevine Jugoslavije 19. marca 1937 poudaril Albert Kramer, je namreč »edino ideja narodnega edinstva, torej zavest, da smo Srbi, Hrvati in Slovenci en narod, glavni tvorec te naše države«.17 Bistvo ideje nacionalne enotnosti pa je pojasnilo Jutro, ki je dobre tri mesece pred tem zapisalo: »Eni smo po krvi, toda šele zavesten občutek notranje usodne povezanosti Slovencev, Hrvatov in Srbov pretvarja ta fiziološki fakt v duhovno gibalno silo, ki nas vse združuje v nepremagljivi veri o neporušni odvisnosti enih od drugih, v gibalno silo, ki vsa velika kulturna, gospodarska in socialna vprašanja vsakega dela našega naroda pretvarja v vprašanja celokupne nacije.«18 Jugoslovanska misel v slovenski liberalni politiki je torej bila »stvar prepričanja in globoke vere«.19 Zato so njeni nosilci verjeli, »da se v skupnem življenju formira naš

16 Jutro, št. 166, 21. 7. 1936, Brez političnih počitnic. O tem prim. Jutro, št. 129, 6. 6. 1937, Jugoslovenska nacionalna stranka.

17 Jutro, št. 67, 20. 3. 1937, Velik govor dr. Kramerja v Senatu. – O tem prim. Jutro, št. 279, 1. 12. 1936, Prvi december; št. 111, 14. 5. 1937, Prava zarota, št. 278, 28. 11. 1937, Jugoslovanska ideja in komunizem; št. 235, 9. 10. 1938, Deveti oktober; (Uvodnik): V metežu. V: MiD, 3, 1937, št. 7–8, str. 177; Narodno in državno edinstvo, str. 270; dr. Štefan Sagadin: Vprašanje naše upravne ureditve. V: Ob dvajsetletnici Jugoslavije. Ljubljana 1938 (dalje Sagadin, Vprašanje naše upravne ureditve), str. 185.

18 Jutro, št. 278, 29. 11. 1936, Bistvo edinstva. Prim. Jutro, št. 266, 15. 11. 1937, Pravi spoznam.

19 Jutro, št. 104, 6. 5. 1937, Teško je razpravljati s »Slovenecem«. – Nam tem mestu opozarjamo, da je imela misel o jugoslovanski nacionalni enotnosti podporo tudi v strokovnih zgodovinarskih krogih. Tako je slovenski zgodovinar, izredni profesor obče zgodovine srednjega veka in pomožnih zgodovinskih ved na Filozofski fakulteti v Skopju, dr. Gregor Čremošnik, v liberalni unitaristično usmerjeni kulturni in socialni reviji Misel in delo leta 1939 objavil članek, v katerem je pisal, »kdaj in kdo je prvi v literaturi izrečno omenil jezikovno enotnost vseh jugoslovanskih plemen«. Za to se je odločil kljub temu, da ni lahko »govoriti o jugoslovanskem narodnem edinstvu /.../ v teh naših prilikah, ko nas plemenski egoizem in separatizem tako bolešno razjedata«. Čremošnik je bil med tistimi, »ki so si ohranili čvrsto vero v jugoslovanstvo, v kljub vsemu notranjemu in zunanemu profaniranju ob doseženi svobodi«. V članku Najstarejši dokument o našem narodnem edinstvu je opozoril na langobardskega zgodovinarja Pavla Diakona (ok. 720–799), ki je v 44. poglavju IV. knjige svoje Zgodovine Langobardov poročal, da se je sin prvega furlanskega vojvode Gizulfa, Radoald (poznejši vojvoda Beneventa), s Slovani, ki so okrog 642 z vzhodnojadranske obale pripluli v Benevent, pogovarjal v njihovem jeziku. Čremošnik piše, da se je Radoald tega jezika naučil v svoji domovini, to je v Čedadu, glavnem mestu Furlanije, »kjer se je tedaj v okolici govorilo slovenski«. Iz tega sledi, »da je v VII. stoletju, ko so se dogodili ti dogodki, in tudi v VIII., ko Pavel piše svojo zgodovino, jezik Slovenca iz Čedada še tako malo diferenciran od jezika Srbo-Hrvata iz Dalmacije, da je veljal kot en sam jezik, kot 'propria illorum lingua'. Poleg tega se je tudi Pavel Diakon rodil v Čedadu »in se je v svoji mladosti brez dvoma igral s slovenskimi otroki ter se ravno tako naučil slovenski kakor Radoald. /.../ Ako je sploh kdo od tedanjih pisateljev mogel poznati Slované, jih je moral poznati vsaj on kot eden najslavnejših učenjakov, ki je povrh vsega svoja otroška leta preživel med njimi. Iz tega, da so mu (Pavlu Diakonu – op. J. P.) Slovani iz Furlanije in Dalmacije en narod enega jezika,« je sklenil Čremošnik, »vidimo, da niti plemensko niti jezikovno diferenciranje enotne

mladi narod v novo kulturno in civilizatorično edinico«. Pri tem pa so se zavedali, »da so politična in kulturna tradicija, geopolitični položaj poedinih delov naše države v preteklosti, različni razvoj gospodarskih in socialnih prilik ustvarili razlike v nazorih, mišljenjih, kulturnih pogledih in jeziku, razlike, ki se z nobenimi zakonskimi in upravnimi merami ne dajo izbrisati«. Idejno so jih omrtvili tako, da so jih vpeli v svoj jugoslovanski unitaristični vrednostni sistem. Omenjene razlike po njihovem prepričanju unitarizma niso ovirale, ampak so v marsičem tvorile »dragocene sestavine naše nacionalne strukture«. ²⁰ V tem smislu liberalci niso nasprotovali razvijanju kulturnih in drugih posebnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih, bili pa so »sovražniki tistega stremljenja, ki uporablja vse svoje moči za povečevanje obstoječih razlik, boreč se tako proti naravnemu zблиževanju naroda in sistematično ustvarjajoč nove razlike«. ²¹ Táko stremljenje po njihovi načelni oceni tudi ni imelo

---

narodne mase v njegovih časih še ni napredovalo toliko, da bi učeni tujec, ki je poznal prilike, mogel opaziti kake pomembne razlike. Zaradi tega pač ni samo slučajnost, da se plemenska imena prvokrat javljajo šele po njegovih časih.« (Dr. Gregor/ Čremošnik/: Najstarejši dokument o našem narodnem edinstvu. V: MiD, 5, 1939, št. 3–4, str. 121–122. O Čremošnikovem avtorstvu omenjenega članka gl. Bogo Grafenauer: In memoriam : Gregor Čremošnik. V: Zgodovinski časopis, 1958–59, str. 323. O vprašanju jezikovne prakse Slovanov, ki so v zgodnjem srednjem veku poselili in nato živeli na ozemlju med avstrijsko Donavo in severnim Jadranskim morjem, gl. Peter Štih: Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? : o jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku /pogled zgodovinarja/. V: Zgodovinski časopis, 2011, št. 1–2, str. 8–51.)

²⁰ Jutro, št. 278, 29. 11. 1936, Bistvo edinstva. Prim. Jutro, št. 266, 15. 11. 1937, Pravi sporazum.

²¹ Jutro, št. 266, 15. 11. 1937, Pravi sporazum. Jutro je navedeno politično sporočilo pozneje podprlo še s poudarkom, da »gre borba nekaterih kratkovidnih ljudi še vedno samo v smer formalne obrambe našega jezika in naše samobitnosti, dasi mora biti danes že vsakomur jasno, da v Jugoslaviji nista v nobenem oziru ogrožena. /.../ V vseh dvajsetih letih naše države se na tleh dravske banovine ni posrbil ali pohrval niti en slovenski otrok, pač pa je naša prirodna rodovitnost padla za celo tretjino, dočim se umrljivost otrok ni zmanjšala. Ti dve dejstvi sta resnična opasnost za naš narod.« (Jutro, št. 51, 1. 3. 1939, Najbolj potrebno delo za slovenstvo. O razvoju prebivalstva na Slovenskem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji gl. Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992, 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina, 1), str. 177–182). – O unitarističnih nacionalnih stališčih slovenske liberalne politike in unitaristično usmerjenih liberalnih javnih delavcev v obravnavanem obdobju gl. še Jutro, št. 251, 29. 10. 1936, K izjavi dr. Mačka, št. 260, 8. 11. 1936, Jedro problema, št. 279, 1. 12. 1936, Prvi december, št. 280, 3. 12. 1936, Naš 1. december v mednarodnem svetu, št. 284, 8. 12. 1936, Postulat edinstva; št. 2, 3. 1. 1937, Ugotovitve senatorja Jovana Banjanina, št. 56, 7. 3. 1937, Proračunska razprava, št. 111, 14. 5. 1937, Prava zarota, št. 118, 23. 5. 1937, Pred dvajsetletnico majniške deklaracije, št. 129, 6. 6. 1937, Jugoslovanska nacionalna stranka, št. 135, 13. 6. 1937, Po Živkovičevem obisku, št. 147, 27. 6. 1937, Vidov dan, št. 214, 14. 9. 1937, Po nedeljski fantovski manifestaciji, št. 219, 19. 9. 1937, Zagrebški sporazum, št. 255, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu; št. 1, 1. 1. 1938, Ob Novem letu, št. 89, 16. 4. 1938, Preroške besede, št. 147, 28. 6. 1938, Vidov dan, št. 235, 9. 10. 1938, Deveti oktober, št. 252, 29. 10. 1938, 29. oktober 1918; št. 37, 12. 2. 1939, Novi položaj, št. 61, 12. 3. 1939, K ekspoziciji predsednika vlade, št. 81, 6. 4. 1939, Važen korak naprej, št. 113, 17. 5. 1939, Sedemdesetletnica vižmarskega tabora, št. 146, 27. 6. 1939, Ob desetletnici smrti dr. Gregorja Žerjava, št. 173, 28. 7. 1939, Okrog sporazuma, št. 188, 15. 8. 1939, Ob 25letnici bitke na Ceru, št. 198, 26. 8. 1939, Sporazum; (Uvodnik): Fronte. V: MiD, 1936, št. 11–12, str. 324; (Uvodnik): Samospoznanje. V: MiD, 1937, št. 1–3, str. 1, Z.: Ob

stvarne podlage. Kot je zapisal uredniški odbor revije *Misel* in delo v jubilejnem zvezku, ki je izšel ob dvajsetletnici oblikovanja jugoslovanske države, naj bi namreč bila »zahteva po samoniklosti vsega duhovnega in tvarnega življenja utopija. Taka samosvojstvenost duhovnega življenja bi se dala uresničiti samo v laboratorijski re-torti, kjer lahko izločimo vse sestavine, ki niso prvotne, odstranimo vse vplive, ki nam niso po volji, in dovolimo učinkovati samo tistim, ki so nam všeč. Po tem receptu«, je uredniški odbor opozarjal zagovornike omenjenega stremljenja, pa bi morali iz (slovenskega) narodnega življenja »najprej izločiti vse, kar se je doslej tujega že zraslo ž njegovo človeško, duhovno, gospodarsko in socialno podobo. Podvomiti bi ob takem delu morali, ali so naši politični in socialni ideali res samonikli, ali je naše verstvo res čisto in izključno slovensko, ali so vse naše knjige res samo slovenske, in morda tudi o tem, ali je naša kri zares samo slovenska ... Tako bi morali po tej poti iz našega narodnega organizma iztrebiti vse, kar ni zraslo izključno in dokazano samo iz naših tal. Res se nam pokaže absurdnost takih zamisli. Treba jo je enkrat pribiti, da ne bi životarila skrita v lepe besede ...«²²

Na podlagi takega idejnega in političnega izhodišča so slovenska JNS in liberalni unitaristično usmerjeni javni delavci opozarjali, da je vera v silo jugoslovanske (nacionalne) enotnosti, solidarnosti in povezanosti, ki je bila z Majniško deklaracijo prvič javno razglašena kot vseslovenska nacionalna ideja,²³ edina rešitev jugoslovanskih notranjih sporov, gospodarsko-socialne krize in slovenskega vprašanja; obenem je v času, »ko padajo kocke o bodoči usodi Evrope«, porok nadaljnega jugoslovanskega državnega obstoja in svobode Slovencev, Hrvatov in Srbov.²⁴ Zato

dvajsetletnici majske deklaracije. V: *MiD*, 1937, št. 5–6 (dalje Ob dvajsetletnici majske deklaracije), str. 131, 132, 134, *Narodno in državno edinstvo*, str. 270, 271; B.(ožidar) Borko: Vprašanje kulturne sinteze. V: *MiD*, 1938, št. 2–3, 76–77, (Uvodnik): *Narodna koncentracija*. V: *MiD*, 1938, št. 4–5, str. 102, 103, 104; dr. Gorazd Kušej: Naš ustavni razvoj. V: Ob dvajsetletnici Jugoslavije. Ljubljana 1938, str. 175, Sagadin, Vprašanje naše upravne ureditve, prav tam, str. 183, 185, Božidar Borko: Slovenska kultura v Jugoslaviji, prav tam (dalje Borko, Slovenska kultura v Jugoslaviji), str. 195, dr. Bogumil Vošnjak: Tri Jugoslavije, prav tam (dalje Vošnjak, Tri Jugoslavije), str. 348, (Uredniški odbor): Sklepne misli, prav tam (dalje Sklepne misli), str. 370; (Albert Kramer): Junjski dogodki v Sloveniji : ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslovenskim naprednim in nacionalnim postojankam. Ljubljana 1937 (dalje Kramer, Junjski dogodki v Sloveniji), str. 21–23, 38–43.

²² Sklepne misli, str. 369. – Uredniški odbor revije *Misel* in delo so sestavljali sodnik okrajnega sodišča in privatni docent za zasebno delovno pravo na Pravni fakulteti v Ljubljani dr. Stojan Bajič, sodelavec Manjšinskega inštituta v Ljubljani dr. Lavo Čermelj, nekdanji komisar za agrarne operacije ljubljanske oblasti ter pravni publicist dr. Fran Spiller-Muys in ravnatelj Bolnišnice za ženske bolezni in porodništvo v Ljubljani ter nekdanji predsednik Slovenskega zdravniškega društva dr. Alojz Zalogar. Jubilejni zvezek je uredil zunanje-politični urednik Jutra dr. Branko Vrčon.

²³ *Jutro*, št. 118, 23. 5. 1937, Pred dvajsetletnico majniške deklaracije. Prim. tudi Ob dvajsetletnici majske deklaracije, str. 133; Kramer, Junjski dogodki v Sloveniji, str. 41.

²⁴ *Jutro*, št. 251, 29. 10. 1936, K izjavi dr. Mačka, št. 260, 8. 11. 1936, Jedro problema, št. 278, 29. 11. 1936, Bistvo edinstva, št. 284, 8. 12. 1936, Postulat edinstva; št. 56, 7. 3. 1937, Proračunska razprava, št. 219, 19. 9. 1937, Zagrebški sporazum, št. 255, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum; št. 94, 24. 4. 1938, Pravi in nepravi zaključki, št. 229, 2. 10. 1938, Nekaj naukov za nas; št. 198, 26. 8. 1939, Sporazum; Anka Vidovič - Miklavčič:

je vsaka pot, ki vodi k njihovemu razdvajanju, pot v katastrofo. »Tudi vse, kar smo zgradili Slovenci svojega na kulturnem, gospodarskem in socialnem polju do našega zedinjenja, vse to, na kar so naši Samoslovenci tako posebno ponosni, bi bilo v svojih temeljih ogroženo.«²⁵ Hkrati bi pomenilo tudi zanikanje (nespornih) slovenskih kulturno-prosvetnih pridobitev v jugoslovanski državi: slovenizacije in izpopolnitve šolstva, ustanovitve univerze in njenih znanstvenoraziskovalnih institucij, novega poleta v kulturnoustvarjalnem, vzgojnem in publicističnem delu, uveljavitve novih kulturnoporočevalskih medijev (radio) ter napredka na časnikarskem področju.²⁶ Poudarek liberalcev je bil, da življenje Slovencev zunaj jugoslovanske države ni možno,²⁷ pa tudi ne smiselno, saj jugoslovanstvo, ki »postavlja državo in narod kot celoto nad vse posebne interese poedincev in skupin, črpa to svojo pravico iz načela absolutne ravnopravnosti vseh delov naroda, ki ne dopušča nobene hegemonije, nobene prednosti drugega pred drugim.«²⁸ Zato je edino pravo politično delo delo za tako jugoslovansko državo, ki bo popolno uresničenje idealov svobode, pravice in enakopravnosti.²⁹

Čeprav je slovenska JNS glavnega idejnega in političnega nasprotnika jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma videla v avtonomistični SLS in katoliškem gibanju (očitki in opozorila, ki so zadevali stremljenje po utrditvi slovenske narodnojezikovne in kulturne individualnosti ter t. i. samoslovenstvo, so bili namenjeni njima), je posebno pozornost namenila tudi narodnofederativnim stališčem Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) oziroma slovenskih komunistov.³⁰ Na njihovo narodnopolitično misel in delovanje so liberalci sicer redko opozarjali, po ustanovitvi nacionalne Komunistične partije Slovenije in Komunistične partije Hr-

---

Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, str. 222.

²⁵ Jutro, št. 278, 29. 11. 1936, Bistvo edinstva.

²⁶ Jutro, št. 10, 13. 1. 1938, Naša narodna šola, št. 235, 9. 10. 1938, Deveti oktober, št. 239, 14. 10. 1938, Naša Akademija; Borko, Slovenska kultura v Jugoslaviji, str. 186–196; Sklepne misli, str. 368. – O slovenskem kulturno prosvetnem razvoju v prvi jugoslovanski državi gl. Ervin Dolenc: Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929. Ljubljana 1996, str. 11–87, 263–357; isti, Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnama. Ljubljana 2010, str. 21–71; Slovenska novejša zgodovina, str. 415–440.

²⁷ Sklepne misli, str. 367.

²⁸ Jutro, št. 135, 13. 6. 1937, Po Živkovičevem obisku. Prim. Jutro, št. 214, 14. 9. 1937, Po nedeljski fantovski manifestaciji in Jutro, št. 198, 26. 8. 1939, Sporazum.

²⁹ Sklepne misli, str. 369–370. Prim. Jutro, št. 260, 8. 11. 1936, Jedro problema.

³⁰ O narodni misli in politiki slovenskih komunistov med svetovnimi vojnama gl. Janko Pleterški: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981, str. 290–329, 369–380; Jurij Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978–1979, št. 1–2, str. 17–44; isti, Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1–2, str. 7–20; isti, Dušan Kermavner in slovenski nacionalni problem v dvajsetih letih. V: Med politiko in zgodovino : življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975). Ljubljana 2005, str. 103–111; isti, Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v tridesetih letih. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2010, št. 2, str. 5–66.

vaške leta 1937 pa je Jutro kot izrazitega sovražnika jugoslovanske narodne misli navedlo tudi komuniste. Ob tem je še poudarilo liberalno protikomunistično usmeritev,³¹ obračun s komunistično revolucionarno narodno politiko pa je obenem izkoristilo kot priložnost, da še enkrat z vso silo nastopi proti slovenskemu narodnemu ter avtonomistično-federalističnemu stališču.

V daljšem uvodniku, objavljenem 28. novembra 1937, je Jutro naprej opozorilo, da je komunistična dejavnost vedno usmerjena proti »močnim nacionalnim edinicam«, prav tako pa tudi pri vseh narodih in v vseh državah »z vnemo podpira vsako separatistično stremljenje«. Tako je tudi v Jugoslaviji, kjer komunisti »ščuvajo na nadaljnji razdor in se vneto udeležujejo pri vseh akcijah za razbijanje našega narodnega edinstva. Zato so /.../ najbolj vneti glasniki nauka, da Slovenci, Hrvati in Srbi nismo eno. /.../ Da se njihov razdorni posel olajša, je celo do sedaj enotna ilegalna komunistična stranka Jugoslavije (vsaj na papirju) izvršila reorganizacijo ter se razdelila v tri stranke slovensko, hrvatsko in srbsko (skupno KPJ – op. J. P.). V tajnih okrožnicah razlaga komunistično vodstvo, da se je odločilo za preureditev organizacije zato, da podpre politiko obrambe in interesov slovenskega, srbskega in hrvatskega naroda v borbi proti fašizmu in za narodno osvobodjenje ...'

Pod fašizmom razume komunistična akcija vse, kar je obče narodno in nacionalno«, je nadaljevalo Jutro. »Jugoslovanski nacionalizem ji je 'pojav nacionalne reakcionarne buržoazije', ki ga smatra za svojega glavnega sovražnika. V tem ima prav. /.../ Zdrava nacionalna misel (je) najmočnejša obramba proti boljševiškem razvratu.«³²

Jutro je nato primerjalo skupne točke komunizma in »separatizma«. »Trditev, da narodnega edinstva ni,« je zapisalo, »je natančno to, kar smatra tajno komunistično vodstvo za najboljše sredstvo, da se oslabi odporna moč našega naroda proti prevratnim idejam. Tako se najdeta separatizem in komunizem na skupni poti. Separatist morda misli, da bo s svojo politiko ojačal silo svoje neposredne narodne sredine, komunist pa ve, da bo ta politika, ako bi zmagala, odprla na široko vrata razdiralnim silam, ki služijo njegovim skrajnim ciljem.« Na slovenskem primeru jih je Jutro pojasnilo takole: »Še posebej vidimo pri nas v Sloveniji komunistično akcijo vedno na strani vsakega separatističnega podviga. Kjerkoli v našem javnem življenju se pojavlja samoslovenstvo kot negacija jugoslovanske misli, povsod so vse simpatije skrajno levičarskih elementov in vsa njihova pomoč na njegovi strani. Oni, ki iz skritega ozadja vodijo komunistično taktiko in ki so jim slovenski interesi tako tuji in ravnodušni kakor srbski ali hrvatski, imajo pri tem še posebne namene.« Slovenija je namreč »siromašna dežela in ne daje mnogo prirodnega bogastva. Njen obstanek, razvoj njenega prebivalstva, njene prosvete in njenega socialnega napredka je odvisen od zasluzka slovenske roke in slovenskega uma. Slovenci, ki smo s proizvodi svoje delovne sile toliko navezani na svobodno udeleževanje v široki jugoslovanski nacionalni državi, mi, ki izhajamo za silo, ker

³¹ O protikomunističnih stališčih slovenskih liberalcev med svetovnimi vojnama gl. Perovšek, Na poti v moderno, str. 125–130; isti, »V zaželjeni deželi«, str. 184–186.

³² Jutro, št. 278, 28. 11. 1937, Jugoslovanska ideja in komunizem.

naša industrija, obrt in trgovina štejejo med svoje odjemalce vse dele našega naroda in vse njegove pokrajine in ki imamo okoli 80 000 svojih sinov, to je več nego desetino celokupnega našega za delo sposobnega rodu zaposlenih južno od Kolpe in Sotle širom Jugoslavije, bi postali prva žrtev one slovenske samozadostnosti, o kateri znajo demagogi tako ognjevito govoriti in pisati. Tu pa se začinja veliko upanje boljševiške kominterne. Že danes Slovenci težko živimo. Odrezani od svoje narodne skupnosti in potisnjeni, če tudi v Jugoslaviji, v svoj slovenski kot, bi nezadržno stopili na beraško pot popolne proletariacije, ki je za komunistične sejalice pripravljena in pognojena njiva.«³³

V skladu z gornjimi poudarki je Jutro opozarjalo, da je jugoslovanska misel »naša glavna obramba proti razkrojevalni sili komunizma, ki v svojih posledicah ogroža naš obstoj, a tudi tiste dobrine, ki jih marsikateri separatist meni najboljše braniti, kadar zasmehuje in napada jugoslovenske nacionaliste.«³⁴ In v jugoslovansko in svobodomiselnost idejo so liberalci polagali vse svoje idejne in politične upe. Utrjevali so jih v prepričanju, da na Slovenskem »ne samo kljubujeta vsaki sili, temveč da je njuna življenjska moč sposobna graditi in ustvarjati v najtežjih prilikah celo nove vrednote.«³⁵

II

Z enakimi vrednostnimi argumenti, s katerimi so zagovarjali zgodovinsko utemeljenost jugoslovanske nacionalne enotnosti, so liberalci podpirali tudi unitaristično jugoslovansko državo. Pravilno razumljena in izvedena unitaristična državna ideja je bila namreč po njihovem prepričanju pot, ki »v polni meri omogoča, da se v okviru državne skupnosti zadovoljijo vsi upravičeni regionalni interesi in to vprav iz duha jugoslovenskega edinstva, ki ga more nositi le prepričanje, da so Srbi, Hrvati in Slovenci ne le po imenu in ne le po dolžnosti, temveč tudi po svojih kulturnih, gospodarskih in socialnih interesih v enaki meri gospodarji svoje države.«³⁶ To je konkretno pomenilo, da morajo tudi praktično postati enakopravni nosilci in izvajalci državne oblasti. Državna politika se torej s pozivanjem na narodno enotnost ne bi smela in mogla voditi pod prevladujočim vplivom enega (srbskega) dela »jugoslovenskega naroda«, pač pa bi morale vse odločitve o državni politiki temeljiti v sodelovanju in skupni sporazumni volji tako Srbov, kot tudi Hrvatov in Slovencev. Njihovo enakopravno udeležbo pri vodenju države in ustvarjanju njenih odločitev bi morali uveljaviti na področju zakonodaje, razporeditve najpomembnejših funkcij v državnem aparatu, predvsem vrhovni državni upravi, na ministrstvih, najvišjih sodiščih in drugih osrednjih državnih ustanovah, v di-

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Jutro, št. 295, 19. 12. 1937, Pred Božičem.

³⁶ Jutro, št. 159, 11. 7. 1937, Združena opozicija, št. 104, 6. 5. 1937, Težko je razpravljati s »Slovincem«; št. 198, 26. 8. 1939, Sporazum. Prim. Jutro, št. 273, 24. 11. 1936, Živahne diskusije o sporazumu in št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine.

plomaciji, pri sestavi vlad in razdelitvi ministrskih položajev.³⁷ Med ključnimi področji državnega življenja liberalna politika ni omenjala le vojske, o kateri je menila, »da se v njenem sklepu (sklopu – op. J. P.) že cela vrsta odličnih mladih častnikov približuje vodilnim mestom te poosebljene predstavnice našega edinstva«. ³⁸

Po liberalni razlagi je torej bila prava vsebina jugoslovanskega državnega unitarizma popolna enakopravnost »vseh delov države in vseh delov naroda«, ki je kot celota nosilec državne suverenosti. Zato so liberalci posebej izjavljali, da unitarizem nikakor ni povezan s centralizmom.³⁹ Njuno izenačevanje ne bi pomenilo nič drugega, kot če bi hoteli »iz škodljivosti klerikalnih metod dokazovati pogrešnost katoliške vere«. ⁴⁰ »Mi smo unitaristi v prepričanju,« je v svojem že omenjenem senatnem govoru pojasnjeval Albert Kramer, »da more le na ta način biti zagotovljena našemu narodu gospodarska in politična bodočnost in neodvisnost«. ⁴¹ Centralizem pa je to onemogočil, saj se je, kot je poudarilo Jutro, v jugoslovanskem državnem življenju pokazal »kot metoda, po kateri se naš narod ne more upravljati. Njegove pogreške so kompromitirale unitaristično misel.« ⁴² »Povsod je občutiti roko, ki na najbolj različnih poljih državne delavnosti, in to ne le v strogo upravnem poslovanju, temveč tudi na širšem gospodarskem, socialnem in prosvetnem področju dosledno osredotočuje odločujoče vplive tja do navidezno malenkostnih dnevnih vprašanj v eni sami centralni roki. Posledice ne izostajajo.« ⁴³ Najbolj na gospodarskem področju, kjer se ne upošteva različne gospodarsko-socialne strukture države. Obenem se Dravsko banovino posebej zapostavlja na področju premogovništva, javnih del, v okviru centralnega banovinskega fonda, pri rednem izplačevanju plač in pokojnin (čeprav je v plačevanju svojih davčnih obveznosti skoraj na prvem mestu), ter obremenjuje s stalnim poviševanjem neposrednih davkov. Napačna sta tudi vodenje in kreditna politika osrednjih denarnih zavodov (Državne hipotekarne banke, Narodne banke, Priviligirane agrarne banke, Poštne

³⁷ Jutro, št. 284, 8. 12. 1936, Postulat edinstva. Gl. Jutro, št. 180, 6. 8. 1936, Nastop predsednika Petra Živkovića, št. 234, 9. 10. 1936, Dve leti, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine, št. 291, 16. 12. 1936, Poučni odmevi; št. 69, 23. 3. 1937, Senator dr. Albert Kramer o naši zunanji politiki, št. 127, 4. 6. 1937, Predlog iz Zagreba, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum; št. 43, 19. 2. 1939, Vladna deklaracija. Prim. še Vošnjak, Tri Jugoslavije, str. 352, 355.

³⁸ Jutro, št. 284, 8. 12. 1936, Postulat edinstva.

³⁹ Jutro, št. 2, 3. 1. 1937, Ugotovitve senatorja Jovana Banjanina. Prim. Jutro, št. 260, 8. 11. 1936, Jedro problema, št. 278, 29. 11. 1936, Bistvo edinstva, št. 291, 16. 12. 1936, Poučni odmevi; št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum.

⁴⁰ Jutro, št. 291, 16. 12. 1936, Poučni odmevi.

⁴¹ Jutro, št. 67, 20. 3. 1937, Velik govor dr. Alberta Kramerja v Senatu. – Podoben poudarek, le da je neposredno zadeval Slovence, je dobre štiri mesece pred Kramerjevim govorom podalo tudi Jutro. Opozorilo je, da se morajo Slovenci čvrsto okleniti »programa edinstva, ako hočemo, da se ne samo v Jugoslaviji, temveč tudi o nas samih, o naši bodočnosti, o naši gospodarski in kulturni eksistenci ne bo odločevalo brez nas in proti nam«. (Jutro, št. 260, 8. 11. 1936, Jedro problema.)

⁴² Jutro, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum. Prim. Jutro, št. 278, 29. 11. 1936, Bistvo edinstva; št. 2, 3. 1. 1937, Ugotovitve senatorja Jovana Banjanina; št. 198, 26. 8. 1939, Sporazum.

⁴³ Jutro, št. 96, 25. 4. 1937, Duh centralizacije.

hranilnice), ki posameznim delom države (Sloveniji) v nezadostni meri vračajo njihove prihranke in denarne rezerve za gospodarski razvoj. Napoveduje pa se tudi uveljavitev drugih vidikov centralističnega razvoja na gospodarskem področju.⁴⁴ »Demontaža centralističnih ustanov, ki so v zadnjih letih tako občutno omejevale naše gospodarsko in s tem tudi socialno ravnotežje,« je po Jutru sodila »med glavne pripravljalne naloge za konsolidacijo naših notranjih razmer.«⁴⁵

Čeprav so v vprašanju jugoslovanskega državnega razvoja liberalci predvsem videli le gospodarski problem, so predstavili tudi svoje poglede na notranjo ureditev jugoslovanske skupnosti. Unitarizem, ki so ga skladno s programskimi načeli vsedržavne JNS zagovarjali nasproti federalizmu in centralizmu,⁴⁶ je ohranjal državno-pravno enotnost Jugoslavije z eno zunanjo politiko, eno vojsko, enotnim gospodarskim prostorom, enotnim pravnim in pravosodnim sistemom in enotno ureditvijo pošt, železnic in pomorstva.⁴⁷ Ta področja, »ki se ne dajo drugače kakor enotno upravljati«,⁴⁸ bi po oceni JNS morala ostati v pristojnosti osrednje državne oblasti, vsa druga pa naj bi se prenesla na banovine (»pokrajine«), to je upravno-ozemeljske enote, na katere je bila razdeljena Kraljevina Jugoslavija.⁴⁹ Tako bi bila izvedena nujna »radikalna reforma« centralističnega državnega sistema.⁵⁰ Seveda pa ob tem ne bi smela biti »izključena jamstva, da dalekosežna upravna samostojnost pokrajin ne oškoduje koristi celote in da se ne izzovejo neenakosti, ki bi zavirale normalni razvoj gospodarskih, prosvetnih in socialnih odnošajev med poedinimi deli naroda in države.«⁵¹

Državnopravni pogledi slovenskih liberalcev in JNS so uveljavljali načelo decentralizirane unitarne države, po katerem naj bi v vprašanih, ki nimajo splošnega državnega pomena, odločali v okviru banovin.⁵² »Tu je treba otvoriti široko polje pokrajinski zakonodaji, ki lahko v polni meri vpoštevata ne samo materialne interese svojega področja, nego tudi politične, nacionalne in moralne tradicije svoje sre-

⁴⁴ Jutro, št. 184, 11. 8. 1936, Banovinska konferenca Jug. nac. stranke, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine; št. 96, 25. 4. 1937, Duh centralizacije, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum.

⁴⁵ Jutro, št. 43, 19. 2. 1939, Vladna deklaracija.

⁴⁶ Jutro, št. 2, 3. 1. 1937, Ugotovitve senatorja Jovana Banjanina.

⁴⁷ Jutro, št. 260, 8. 11. 1936, Jedro problema, št. 278, 29. 11. 1936, Bistvo edinstva, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine; št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum.

⁴⁸ Jutro, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum.

⁴⁹ Prav tam in Jutro, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine. (O upravno-ozemeljski razdelitvi Kraljevine Jugoslavije gl. podrobneje Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 322–323.) – Podobna stališča o razmerju med »močno osrednjo državno avtoriteto« in posameznimi »narodno-pokrajinskimi političnimi samobitnostmi«, temelječi na vsakodnevnem kompromisu, je v reviji Misel in delo zagovarjal tudi izredni profesor za ustavno pravo in teorijo države na Pravni fakulteti v Ljubljani, dr. Gorazd Kušej. (Gorazd Kušej: O naši državni ustavi in načinu njene spremembe. V: MiD, 1939, št. 3–4 (dalje Kušej, O naši državni ustavi), str. 92–93.)

⁵⁰ Jutro, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum. Gl. Jutro, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine.

⁵¹ Jutro, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine. Gl. Jutro, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum; Narodno in državno edinstvo, str. 271, 272.

⁵² Prim. Jutro, št. 2, 3. 1. 1937, Ugotovitve senatorja Jovana Banjanina.

dine.«⁵³ Kljub takim pogledom pa slovenska JNS vprašanja pristojnosti banovinskih samouprav ni podrobneje razčlenila. »Ni v naših rokah, da pripravljamo konkretne načrte, ki se morajo na tem polju izvršiti,« je leta 1937 zapisalo Jutro. »In še manj moremo ta vprašanja postaviti na dnevni red zakonodajnega reševanja.«⁵⁴ Liberalna politika se je ob omenjanju vprašanja cestnega fonda, zdravstva in podpiranja Narodne banke⁵⁵ osredotočila le na dvoje področij: prosvetno politiko in finančno samostojnost banovin. Na prosvetnem področju naj bi po eni strani mlade rodove po enakih smernicah vzgajali v jugoslovanskem duhu, po drugi strani »pa bo zdrava prosvetna politika vodila dosledno skrb za neoviran prosvetni razvoj vsakega dela naroda in bo morala dati polno podporo dragocenim posebnostim bilo slovenskega, hrvatskega ali srbskega kulturnega kroga. Prosvetna uprava pa se lahko prepusti popolnoma pokrajini in ni tehtnega razloga, da bi se n. pr. osebna vprašanja (namestitve učiteljev – op. J. P.) morala reševati iz državne centrale.« Podobno naj bi veljalo tudi glede razdelitve finančnih virov med državo in banovine. Liberalci so sicer predvidevali, da bi nekateri dohodki – državni monopol, carine, nekatere takse in morda davki, ki enakomerno zadevajo celotno prebivalstvo in vse banovine – pripadli državi, opozarjali pa so, da bi lahko banovinska samouprava poslovala le v primeru, če bi ji zagotovili potrebno finančno samostojnost. Zato so opozarjali, da je ureditev finančnega vprašanja eden temeljev pravičnega in zdravega ravnotežja med koristmi države in njenih posameznih delov.⁵⁶

Ob zavzemanju za finančno samostojnost banovin se je slovenska JNS ustavila tudi pri vprašanju, kako ravnati v primeru, če nekatere med njimi, kljub svojemu širokemu delokrogu, ne bi imele dovolj finančnih sredstev za svoje delovanje. To naj bi rešili na podlagi medsebojne pomoči. »Težko je reči, katera rešitev tega vprašanja bi naj bila najprimernejša,« je zapisalo Jutro. »Treba pa jo bo najti in sicer v obliki in na temeljih, ki jih bo narod priznal kot pravične.«⁵⁷ Drugače pa je menilo, da bodo morala bolj razvita področja državi prispevati več, kot manj razvita. Po Jutru je to sodilo med nesporne »dolžnosti naše nacionalne solidarnosti /.../. Civilizatorično višje stoječi kraji bodo vedno morali povsod, in tudi pri nas, finančno več prispevati k skupnim ciljem, saj tudi več od države zahtevajo in interesi, ki jih celokupnost brani v teh krajih, so na vseh poljih narodnega življenja intenzivnejši, nego v manj razvitih pokrajinah. Toda osnova vsemu mora biti občutek, da je ureditev pravična in da ne ustvarja nikomur privilegirane položaja.«⁵⁸

Slovenska JNS se je v svojih pogledih na notranjo ureditev države in vzpostavitev banovinskih samouprav opirala na oktroirano ustavo iz leta 1931, ki je

⁵³ Jutro, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum. Prim. Kušej, O naši državni ustavi, str. 92.

⁵⁴ Jutro, št. 101, 1. 5. 1937, Nekaj ugotovitev.

⁵⁵ Prav tam. Prim. Jutro, št. 19, 22. 1. 1939, Naloge nove narodne skupščine.

⁵⁶ Jutro, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine. Gl. Jutro, št. 19, 22. 1. 1939, Naloge nove narodne skupščine; Vošnjak, Tri Jugoslavije, str. 353.

⁵⁷ Jutro, št. 266, 14. 11. 1937, Pravi sporazum. Prim. Jutro, št. 283, 6. 12. 1936, Država in pokrajine.

⁵⁸ Jutro, št. 96, 25. 4. 1937, Duh centralizacije.

vsebovala določilo, da banovine niso samo upravne, ampak tudi samoupravne enote. Ustava je zato v okviru delovanja banovin predvidela oblikovanje posebnih samoupravnih oblastev. Njihove naloge naj bi – ob omejitvenih določilih, vezanih na pristojnosti centralne oblasti – izvajala izvoljeni samoupravni banovinski svet z uredbodajnimi in proračunskimi pristojnostmi ter banovinski odbor kot izvršilni organ banovinskega sveta.⁵⁹ Določilo o banovinski samoupravi je bilo edina določba, ki je v oktorirani ustavi omilila ustavno uzakonjen sistem unitaristične jugoslovanske države.⁶⁰ A še ta je ostala mrtva črka na papirju, kajti nobena vlada v tridesetih letih, kljub obljubam o udejanjenju banovinskih samouprav kot oblike omilitve unitarizma, ni pripravila predloga izvršilne zakonodaje za obravnavo v Narodnemu predstavništvu Kraljevine Jugoslavije.⁶¹ Na to je leta 1938 posebej opozorilo Jutro, ki je poudarilo, »da se v praktični izvedbi naše notranje ureditve ni izvršilo niti ono, kar je po sedanjih osnovnih zakonih predpisano.«⁶² Spominjalo je, da »naša ustava predvideva in predpisuje decentralizacijo upravnega sistema« in »v širokogrudnem tolmačenju ustavnih določb bi bila mogoča izvedba, ki bi marsikateri upravičeni pritožbi in zahtevi izpodbila tla. Tako pa so s sedanjim stanjem nezadovoljni ne le tisti, ki iz njega črpajo dokaze, da nismo en narod, temveč tudi jugoslovanski nacionalisti, ki vedo, da mora narodno edinstvo pokazati svoj najzlahtnejši plod ravno v zadovoljstvu vseh sestavnih delov nacije.«⁶³

Vzpostavitev ustavno zagotovljenih banovinskih samouprav bi bila po liberalni oceni tudi najboljši odgovor na zahteve po federativnem preoblikovanju jugoslovanske države.⁶⁴ Jutro je zato opozorilo še na t. i. ustavna načela, ki jih je v

⁵⁹ Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, 53. kos, 10. 9. 1931, 338., ustava kraljevine Jugoslavije (dalje Ustava kraljevine Jugoslavije), čl. 84., 88.–99. Gl. tudi čl. 86.

⁶⁰ O ustavni uzakonitvi jugoslovanskega državnega unitarizma gl. Ustava kraljevine Jugoslavije, čl. 4., 29., 86, 91., 93. Gl. tudi Slovenska novejša zgodovina, 1, str. 322–323.

⁶¹ Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935, str. 9.

⁶² Jutro, št. 235, 9. 10. 1938, Deveti oktober. Prim. Vošnjak, Tri Jugoslavije, str. 346, 352.

⁶³ Jutro, št. 235, 9. 10. 1938, Deveti oktober. Podobna opozorila gl. v Jutro, št. 255, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu. Opozorila, da bi rešitev vprašanja notranje ureditve Kraljevine Jugoslavije lahko zagotovila že vzpostavitev ustavno zagotovljenih banovinskih samouprav, gl. v Sagadin, Vprašanje naše upravne ureditve, str. 184, 185; Kušej, O naši državni ustavi, str. 94.

⁶⁴ Jutro, št. 127, 4. 6. 1937, Predlog iz Zagreba. – Na tem mestu opozarjamo, da so glede federalističnih teženj, povezanih s 'tezo o treh suverenih narodih' (Slovcnih, Hrvatih in Srbih), liberalci posebej poudarjali, da »priznanje suverenosti vsakemu izmed treh sestavnih delov jugoslovanskega naroda znači priznanje vseh konsekvenc«. Torej tudi njihove lastne državnosti v sestavljeni jugoslovanski državi, kar so na podlagi svoje unitaristične misli v celoti zavračali. Federacija bi namreč pomenila, da »Jugoslavija ni nacionalna tvorba, temveč je le utilitaristična oblika sožitja treh narodov, ki prenašajo na skupno državo samo to, na (za – op. J. P.) kar se trenutno dogovorijo«. Obenem bi še zagotavljala za liberalno politiko nesprijemljivo pravico do samoodločbe, saj se v federativno jugoslovansko državo povezani narodi »pri tem (ne bi) odrekli pravicam, ki jih ima z moralnega in političnega stališča vsak narod do one skrajne meje, ki nam je v letih svetovnih odločitev (prve svetovne vojne – op. J. P.) dala pravico do borbe za osvobojenje«. (Jutro, št. 219, 19. 9. 1937, Zagrebški sporazum, št. 232, 5. 10. 1937, Zakaj v Zagrebu še ni bilo uspeha.) Pogubne oziroma neugodne posledice avtonomistično-federalističnih prizadevanj so v liberalnem taboru videli tudi v avtonomiji, ki so jo Slovaki dosegli v Češkoslovaški republiki, oktobra 1938. Avtor Slovenicus je v reviji Misel in

vprašanju državne ureditve neposredno pred smrtjo, iz bolniške postelje, Jutrovemu uredniku Davorinu Ravijenu narekoval vodilni slovenski liberalni politik dvajsetih let, dr. Gregor Žerjav, in so »tudi danes osnova za naše poglede na vprašanje našega skupnega narodnega in državnega življenja.«⁶⁵ Žerjavova »ustavna načela«, ki jih je pripravil na podlagi sklepa konference članov izvršnega odbora nekdanje Kmečko demokratske koalicije (KDK), 5. in 6. maja 1929 na Bledu,⁶⁶ so poudarjala, da je »za konsolidacijo in sigurnost naše države in nacije /.../ unitarizem potreben, ravno tako nam pa izkustvo dokazuje škodljivost centralizma. Potrebna je decentralizacija z večjimi edinicami za državno upravo in samoupravo. Pri tem se ne smejo prezreti posledice zgodovinske tradicije, upravna kontinuiteta ter drugi faktorji preteklosti in sedanjosti. Potrebni so ukrepi, da se ustvari in zagotovi občutek ravnopravnosti vseh delov naroda. Vse pa tako, da ne bo ogroženo edinstvo suverenosti in da se ne stavijo zapreke duhovnemu zedinjenju naroda.«⁶⁷

Jutro, ki je leta 1937 navedlo »nekatero najbolj markantne stavke« Žerjavovih »ustavnih načel«, je iz njih povzelo še nekatera druga opozorila. »Dr. Žerjav je smatral, da je federativni sistem za naš narod nevaren,« je zapisalo, »videl pa je tudi v širokih samoupravah nedostatke. Zato je skušal najti kombinacijo, v kateri bi se državna oblast in samouprava tako spopolnjevali, da bi v največji meri zadovoljili na eni strani zahtevo po enotni državni volji, na drugi pa zahtevo pokrajin, da enakopravno sodelujejo na skupni njivi, dočim na svoji sami gospodarijo. To kombinacijo je videl dr. Žerjav v skupni organizaciji državne in samoupravne oblasti, v veliki pokrajini, ki bi imela svoj 'sabor' z zakonodajno oblastjo v vseh samoupravnih zadevah, ali bi preko tega sabora vršila tudi posvetovalno, kontrolno in

---

delo leta 1939 z gospodarskimi in finančnimi primeri dokazoval nezmožnost čim večje osamosvojitve Slovaške na vseh področjih in s tem njeno odvisnost od Prage. Na tej podlagi je zamislil o samostojni slovaški državi (svoj prispevek je pripravil pred njenim nastankom, marca 1939) imel za »utopijo« ter je podpiral ocene, da ogrožajo slovaški narodni obstoj in razvoj. (Slovenicus: Slovaška avtonomija v teoriji in praksi. V: MiD, 1939, št. 2, str. 41–48. O odzivu obeh najmočnejših političnih organizacij na Slovenskem, slovenske JRZ in JNS, na vzpostavitve slovaške avtonomije in nato samostojne slovaške države v letih 1938–1939 gl. Tone Kregar: Med Tatrami in Triglavom : primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848–1938. Celje 2007, str. 298–305.)

⁶⁵ Jutro, št. 255, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu.

⁶⁶ Konference, ki se je sestala na pobudo Gregorja Žerjava, so se udeležili dr. Srdjan Budisavljević, dr. Juraj Demetrović, Albert Kramer, dr. Svetislav Popović, Većeslav Vilder in Gregor Žerjav. Zbrani so z vso ostrino poudarili, da bo ena od glavnih nosilk KDK, nekdanja unitaristična in centralistična vsedrjavna Samostojna demokratska stranka (SDS), v političnem okviru, ki ga je pred uvedbo kraljeve diktature obsegala KDK, za vsako ceno branila načelo nacionalne enotnosti. »Z ozirom na dejstvo, da je bila vidovdanska ustava ukinjena je bilo na tej konferenci (tudi) sklenjeno, da se pripravi načelni projekt nove ustave, za katerega bi naj potem SDS skušala pridobiti svoje zaveznike v KDK in ki bi ga zastopala, kadar bi se pričele priprave za novo ustavno stanje. Projekt naj bi bil izdelan na temeljnem principu narodnega in državnega edinstva in na načelu čim bolj dalekosežne decentralizacije.« (Jutro, št. 255, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu.) Podrobneje gl. o KDK, ki je delovala v letih 1927–1929, ter narodnopolitičnih in državnopravnih pogledih, oblikovanih v njenem okviru, v Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 260–268.

⁶⁷ Jutro, št. 255, 31. 10. 1937, Razprave o zagrebškem sporazumu.

sodelovalno kompetenco v državni upravi. Pokrajinske zakone bi moral ravno tako sankcionirati kralj, kakor državne, s čimer bi bila zajamčena istosmernost celokupnega razvoja v državi. Edinstvo države bi bilo osigurano tudi z uvedbo ustavnega načela, da je državni zakon močnejši od deželnega.

To so v kratkem obrisu Žerjavova 'ustavna načela',« je sklenilo Jutro. »Septembrska (oktroirana – op. J. P.) ustava iz l. 1931 ni šla tako daleč, vendar bi se bilo dalo tudi v njenem okviru uresničiti marsikaj od one široke decentralizacije, ki jo je predvideval dr. Žerjavov načrt, če bi prišlo do praktične izvedbe določil o samoupravi.«⁶⁸ A učinek bi bil v obeh primerih enak. Tako v primeru uresničenja Žerjavovih »ustavnih načel« kot v primeru izvedbe ustavnih določil o banovinski samoupravi bi bil namreč zagotovljen temeljni cilj liberalne politike – nadaljnji unitaristični državni in narodni razvoj Kraljevine Jugoslavije.

Načelo decentralizirane unitarne države, ki so ga v svojem nacionalnem programu zagovarjali slovenski liberalci, je pokazalo, da v nobenem primeru niso bili pripravljeni odstopiti od zanikanja nacionalnih individualnosti in pristati na njihov samostojni in suvereni položaj v jugoslovanski skupnosti. Prav tako je tudi sicer upravičeno poudarjena enakopravnost, za katero so se zavzemali pri urejanju notranjih odnosov in usmerjanju državnega razvoja Kraljevine Jugoslavije, zanje pomenila le način politične utrditve enonarodno utemeljene unitaristične jugoslovanske države. Zato tudi niso podrobneje opredelili vsebinskega vidika banovinske samouprave, ampak so se zadovoljili le z opozorili na njeno upravičenost na prosvetnem in finančnem področju. Doktrina jugoslovanske narodne in državne enotnosti, ki jo je liberalna politika povezovala s konceptom sodobne nacionalne države, tako ni bila problematizirana. Obveljalo je vodilo »enotnosti državnega ustroja in namena ter vseh narodnih, kulturnih, socialnih, gospodarskih in političnih vrednot, ki so v svoji skupnosti značilne za pojem 'narod'. En narod in ena država, en narodni in državni cilj, ena narodna in državna sila« je bila liberalna pojmovna podlaga sodobne nacionalne skupnosti. In ker ta uveljavlja unitarizem, lahko tudi nasprotuje vsem »stremljenjem, ki po svoji naravi težijo k raznolikosti, avtonomizmu, regionalizmu in na skrajni meji k federalizmu«.⁶⁹

Liberalno ideološko in politično bistvo se torej v letih 1936–1939 ni spremenilo. S tem se je liberalna politika nasproti večinski slovenski avtonomistično-federalistični usmeritvi postavila na rob slovenske narodne politike, zaradi zavračanja zgodovinskega obstoja narodnih individualnosti pa so se od nje ločile tudi »opozicijske skupine oziroma gibanja okoli novih glasil, ki so poudarjale s tega ali onega zornega kota rešitev slovenskega narodnega vprašanja«.⁷⁰ JNS se tako po svojem II. kongresu s poudarjanjem misli o enem jugoslovanskem narodu in jugoslovanski narodnodržavni spojitvi ni mogla vzpostaviti kot pomembnejši politični

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ Narodno in državno edinstvo, str. 269.

⁷⁰ Janko Prunk, Anka Vidovič - Miklavčič: Španska državljanska vojna kot dejavnik diferenciacije političnega življenja v Sloveniji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1987, št. 1–2, str. 75.

dejavnik. Vse bolj je usihala v slovenskem prostoru, kar je bilo značilno tudi za obdobje po letu 1939, ko politično enotnega liberalnega tabora ni bilo več.⁷¹

Jurij Perovšek

YUGOSLAV NATIONAL PARTY AND THE NATIONAL QUESTION IN THE YEARS
FROM 1936 TO 1939

S u m m a r y

One of the most distinctive characteristics of the Slovenian politics in the First Yugoslav state was also – besides the continuous dispute between Catholics and liberals, the emergence of the revolutionary Communist Party, and the efforts of the Catholic national-autonomous Slovenian People's Party (SLS) to completely dominate the authority in Slovenia – the unitarian national-political orientation of the majority of the liberal camp, which decisively shaped its character and role in the Slovenian society at the time. The arguments in favour of national unitarianism, according to which the Yugoslav nations would not represent individual nations, but would only be »tribes« of the single so-called Yugoslav nation, and the arguments of the centralist, later unitarian state in opposition of the autonomist-federalist national demands, was a constant feature of liberal policy in the first Yugoslav community. This also persisted in the years from 1936 to 1939, when all the political power of the Slovenian liberal camp in the first half of the 1930s went to the autonomist-oriented Catholic Slovenian People's Party (SLS).

Between 1936 and 1939 the Slovenian liberals, politically united in the context of the state-wide unitarian Yugoslav National Party (JNS), contributed noticeably to the continuity of this party's national-political orientation. For them the Yugoslav sentiment was a matter of conviction and profound faith, therefore they emphasised that a new Yugoslav national unit should be established in the common life of Slovenians, Croats and Serbs. They underlined that the belief in the force of the Yugoslav national unity, solidarity and connectedness is also the only solution for internal Yugoslav conflicts, economic and social crisis, as well as the Slovenian question. Simultaneously this force would only guarantee the further existence of the Yugoslav state and the freedom of Slovenians, Croats and Serbs. Therefore any path towards dividing these nations was a path to disaster, and the only true political work is the struggle for a Yugoslav state which would represent a complete realisation of the ideals of freedom, justice, and equality. The liberals saw their main political opponent in the autonomist Slovenian People's Party and in the federalist Communist Party of Yugoslavia.

In the second half of the 1930s the Slovenian JNS paid most attention to the question of how to suitably realise the unitarian state idea. According to its explanation the only true contents of the Yugoslav state unitarianism was a complete equality of all parts of the state and all parts of the »Yugoslav nation«, which represented, as a whole, the core of the state sovereignty. Thus JNS kept reiterating that unitarianism is by no means associated with centralism, which in the life of the Yugoslav state turned out to be unsuccessful and which precluded the assertion of unitarian thought. In the state-legal context JNS argued for the principle of a decentralised unitarian state, preserving the unity of the Yugoslav community with a single foreign policy, army, economic space, legal and judicial system, and a single system of post offices and main means of transport. According to this party the questions which did not have a general state importance would be addressed in the context of banates – administrative territorial units which the Kingdom of Yugoslavia was divided into. The questions of the banates' self-government jurisdictions was not worked out in detail. JNS only underlined the need for independent educational and financial policies of the banates.

---

⁷¹ Vasilij Melik: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1–2, str. 23.

According to the liberal standpoint, the establishment of banate self-government, which was also provided for by the unitarian Imposed Constitution of 1931, would be the best answer to the demands for the federal transformation of the Yugoslav state. However, the principle of a decentralised unitarian state, based on banate self-government, showed that the Slovenian liberals were by no means prepared to refrain from denying the national individuality and acknowledge the nations' independent and sovereign position within the Yugoslav community. Furthermore, what was otherwise a legitimately emphasised equality, strived for with regard to the management of internal relations and the steering of the state development of the Kingdom of Yugoslavia, was, for the Slovenian liberals, only a way of politically strengthening the unitarian Yugoslav state based on a single nation. For them the doctrine of the Yugoslav national and state unity was an indisputable value, since in the years from 1936 to 1939 the liberal ideological and political essence did not change. Thus the liberal policy, opposing the majority Slovenian autonomist-federalist orientation, stood at the brink of the Slovenian national politics and kept diminishing in the Slovenian space, which was also characteristic for the period after 1939.

1.01
Prejeto 22. 12. 2011

UDK 56.166:339.13.027(497.4Murska Sobota)"1925"

Darja Kerec*

Prekmurske Benetke leta 1925

IZVLEČEK

V prvi polovici novembra 1925 so Slovenijo in večji del tedanje Kraljevine SHS prizadele hude poplave, ki niso prizanesle skoraj nobeni regiji. Največ škode je povodenj povzročila na območju tedanje Mariborske oblasti, kjer so bregove prestopile Drava, Savinja in Mura. V Murski Soboti je močno deževje terjalo tri smrtne žrtve, okoli tisoč prebivalcev mesta pa je ostalo brez strehe nad glavo. V dneh od 11. novembra dalje je z vseh koncev ožje domovine prihajala pomoč v hrani, delovni sili in denarju. Prekmurje je bilo ločeno od preostalega dela Slovenije, delovala pa je telefonska in telegrafska povezava. Pri razdeljevanju nujne denarne pomoči je prihajalo tudi do nepravilnosti in zaostankov, komisija za popis škode namreč ni bila najbolje organizirana. Škoda na območju Murske Sobote je bila ocenjena na več milijonov takratnih dinarjev, številke so se razlikovale in tudi prošnja za finančno injekcijo, naslovljena na oblast v Beogradu, ni bila uslišana v celoti, čeprav so se slovenski poslanci trudili po najboljših močeh. V letih 1925 in 1926 so se politična nesoglasja prenesla tudi na lokalno raven, še posebej na območju Mariborske oblasti. Dnevno časopisje je sproti objavljalo dopise iz prizadetih krajev in opozarjalo na neodzivnost Beograda. Poplave so po svoje pripomogle k urbanističnemu razcvetu Murske Sobote, ki je ravno leto pred njimi dobila tudi železniško povezavo. Mesto se je tako elektrificiralo in si v tridesetih letih 20. stoletja gospodarsko opomoglo s pomočjo ambicioznih domačih industrialcev.

Ključne besede: Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Murska Sobota, poplave, 1925

ABSTRACT

THE PREKMURJE VENICE OF 1925

In the first half of November 1925 Slovenia and most of what was at the time the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was ravaged by floods which barely spared any regions at all. The deluge did most damage in the area then governed by the Maribor county, where the rivers Drava, Savinja and Mura overflowed. Three people died in Murska Sobota due to heavy rain, and around a thousand people lost their homes. In the days since 11 November aid in food, workforce and money arrived from all parts of Slovenia. Murska Sobota and thus the Prekmurje region was separated from the rest of the country, but telephone and telegraph connections remained operational. Due to a somewhat disorganised damage assessment commission,

* Dr., docentka, Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: Darja.Kerec@pef.uni-lj.si

irregularities and delays were also involved in the distribution of the urgent financial aid. The damage in the territory of Murska Sobota was estimated at several millions of dinars. The numbers varied and the request for financial aid, addressed to the authorities in Belgrade, was not fulfilled completely, although the Slovenian members of parliament put all their efforts into it. In 1925 and 1926 the political disagreements also manifested themselves at the local level, especially the area governed by the Maribor county. Daily newspapers kept publishing reports from the affected region and underlined Belgrade's non-responsiveness. In their own way the floods contributed to the urban development of Murska Sobota, where the railroad connection was established a year earlier as well. Thus the city was electrified and in the 1930s it recovered economically with the aid of ambitious Slovenian industrialists.

Key words: Kingdom of Sebs, Croats and Slovenes, Murska Sobota, floods, 1925

»To prijazno mesto je izgledalo kakor Benetke; vse ceste in ulice so bile pod vodo, da je bil skoro ves promet onemogočen. Obširno smo že poročali o silni nesreči, ki je zadela soboške meščane, med katerimi jih je mnogo sto brez strehe. V Bolniški ulici je stala voda pri katoliški cerkvi do 2 m visoko, popolnoma poplavljen pa je bila tudi Šolska ulica«,¹ so poimenovali Mursko Soboto v časniku Jutro 15. novembra 1925, potem ko je deževje po vsej državi in zlasti na slovenskih tleh povzročilo poplave. Voda je najhujše besnela v Prekmurju, najbolj v Murski Soboti in neposredni okolici, ter povzročila, da je okoli tisoč ljudi (skoraj ena tretjina vseh prebivalcev) ostalo brez strehe nad glavo.

To niso bile edine poplave, ki so prizadele slovenske kraje do tedaj v 20. stoletju. V letih 1901, 1910 in 1923 so poplavljal Sava, Savinja, Krka, Drava ... 12. in 13. novembra 1925 pa je zaradi nenehnega deževja (deževati je začelo 10. novembra) poplavilo Mursko Soboto z okolico v samo dveh urah in zalilo okoli 150 hiš,² tako da je bila odrezana od države. Delovala sta edino telefon ter telegraf (brzjav). Okoli 150 družin so morali namestiti v železniških vagonih, mnogi so ostali brez vsake obleke in so se napol goli zatekli v za njih posebej ogrevane vgone.³ 12. novembra je v Prekmurju voda okoli 20. ure dosegla svoj višek in je potem začela polagoma upadati; do 23. ure je padla za približno 15 cm.⁴ Da je voda resnično narasla v kratkem času, pričajo podatki, da so se posamezniki le po ključju rešili gotove smrti. Takih obupnih prizorov je bilo veliko. Med drugimi je voda popoldne v šoli presenetila učiteljico ročnih del Marijo Švarc, ki ni hotela oditi iz šole, temveč je vztrajala v svoji sobi. Medtem pa je pridrla voda in uboga uči-

¹ Jutro, 15. 11. 1925, str. 3.

² Podatki o zalitih domovanjih so različni. Več v Blaž Komac, Karel Natek, Matija Zorn: Geografski vidiki poplav v Sloveniji. Ljubljana 2008, str. 138.

³ Jutro, 13. 11. 1925, str. 6.

⁴ Prav tam.

teljica je ostala do večera skoraj do prsi v njej. Podobno se je zgodilo tudi upokojeni učiteljici Ahčinovi, ki se je komaj rešila.⁵ Najhujši naval vode je bil 12. novembra popoldne med 14. in 16. uro. Ljudi je zajela panika in sprva nihče ni vedel, kako naj si pomaga. Tako se je pripetilo, da se je nekemu pismonoši, ki je pomagal meščanom, podrla domovanje. Posebno hudo je bilo v Murski Soboti, ker ni bilo pitne vode, saj je zalilo vse vodnjake. Hrane ni bilo dobiti v nobeni gostilni, najmanj pa še kruha ali vina. Organizirali so ljudsko kuhinjo za najbolj prizadete.⁶

Dnevno časopisje je v podrobnostih pisalo o žrtvah in materialni škodi na območju Mariborske oblasti (slovensko ozemlje je bilo od leta 1922 razdeljeno na Ljubljansko in Mariborsko oblast, kateri sta pripadla Prekmurje in Medmurje): *»Slovenijo je pretekli teden strašno zadela šiba božja. V spomladnem in jesenskem času so sicer poplave nekaj običajnega, toda v tako velikanskem obsegu še niso do sedaj že zdavnaj nastopile in v mnogih krajih niti najstarejši ljudje ne pomnijo, da bi tako divjale. Poleg povodnji so nastopile še druge naravne nesreče, zemeljski plazovi so napravili ogromno škodo. Poplave je povzročilo dolgotrajno deževje, zlasti silovit naliv v sredo po noči. Takrat je deževalo neprestano celo noč, kot bi lilo iz skafa.»*⁷ Poplave so bile tudi v Bosni in Srbiji in Vojvodini, a najbolj so se v tistih dneh razpisali o stanju v Prekmurju: *»Najhujše je prizadeto Prekmurje, za njim ljutomerski in ptujski okraj, Sotelska dolina, Savinjska dolina in mariborski okraj. Za Prekmurje se lahko reče, da ga taka nesreča še ni nikoli zadela. Vsled strašnega naliva so izstopili vsi potoki in Mura je zalila celo pokrajino v višini več metrov. Strašen je bil pogled na ogromno blatno jezero, iz katerega so štrlela le drevesa in strehe od hiš, na katerih so se zbirale preplašene družine ter prezebajoč v najhujšem dežju čakale na pomoč brez hrane, v vedni nevarnosti, da jim voda izpodnese še edino oporo ter jih pogoltno. Po blatni vodi je plavala okrog njihova imovina, živina je v hlevih tulila in mukala v naraščajoči vodi, dokler ni utonila; kjer se je posrečilo, živino še pravočasno spraviti iz hlevov, je vseeno poginila, ker je voda narastla nad 2 metra ter ugonobila vse, kar se ni rešilo na drevesa ali strehe. Z mostovi in brvmi je napravila kratek obračun, odnesla jih je neznano kam. V Murski Soboti je voda porušila sedem hiš ter stala na ulicah v višini več metrov. Poplava je odrezala Prekmurje od ostalih krajev, ker je razdrila železniško progo in odnesla mostove. K sreči je še pravočasno privozil vlak z rešilnim osebjem - pionirji iz Ptuja, ki so pripeljali s seboj pontone.»* Poplava je zahtevala v Prekmurju tri človeške žrtve – eno žensko in dva moška, med temi postiljona, tj. poštnega voznika, ki je utonil s konji vred med vožnjo pri Rankovcih. So pa po večini rešili pisemsko pošto. Enako občutno je bil prizadet tudi ljutomerski okraj posebno del ob Muri. Kot v Prekmurju je tudi tu povodenj strašno divjala. Železniški nasip pri Veržeju so prekopal, da so lahko napravili vodi odtok, ker bi drugače uničila vse severno ležeče kraje.⁸ Razmere v Prekmurju so opisovali kot »vesoljni potop«:

⁵ Jutro, 14. 11. 1925, str. 6.

⁶ Prav tam, 14. 11. 1925, str. 6.

⁷ Slovenski gospodar, 19. 11. 1925, str. 2.

⁸ Prav tam.

»Prizori so bili obupni. Ljudje so plezali na strehe in drevje, da si rešijo golo življenje, saj je vse drugo imetje uničevala in odnašala voda. Tri dni in tri noči je širom gornjega Prekmurja odmevalo obupno klicanje na pomoč. V Murski Soboti se je po ulicah nalilo vode do tri metre visoko.«⁹

O problemih, ki jih je povzročala Mura, je tudi desetletje pozneje pisalo v Krajevnem leksikonu Dravske banovine. V splošnem pregledu za soboški srez piše, »da razen deroče Mure, ki ob visoki vodi rada ruši bregove, so vse ostale vode skromni potoki, ki se poleti večidel skoraj čisto posuše. To velja tudi za Ledavo, ki pa utegne ob daljšem deževju silno narasti in poplaviti okolno ozemlje.«¹⁰

Pozivi za pomoč prizadetim prebivalcem novembra 1925 so bili številni, tudi s sočutnim besediščem pisci člankov niso skoparili: »Bedni nesrečniki s strahom pričakujejo trde zime, kam naj spravijo svojo družino, ubogo nago deco! Z zaupanjem se obračajo ti trpini do usmiljenih bratskih in sestrskih src.«¹¹ Tudi prekmurski tisk, predvsem dvojezična Murska krajina (Mörszka krajina), je pozival k darovom za oškodovance: »Szrezko poglavársztvo v M. Soboti je edno okrožnico dalo na vsze obcsine, z sterim naprása óbcsine naj nabirnjio szamovolne dáre za od popláve prizadete szirmáke.«¹²

Po treh dneh je voda upadla, 17. novembra se je pokazalo sonce, ki so ga posebej veselo pozdravili prebivalci Cvetne ulice in v Mali Kaniži. Časnik Slovenec tako poroča: »V vsem svojem razdejanju je videla nedeljska Sobota v svoji sredi nešteto prekmurskih sinov in hčera, ki so prišli od blizu in daleč, da vidijo svojo ljubljeno Sobotu. Prišli so iz Tešanovec in Bakovec, prišli so iz Goričke, Ravenske in Dolenske in vsi so prinesli s seboj kruha. Vse govori tudi o tihem »srbskem« oficirju in njegovih vojakih, ki so kot nemi vitezi dela prišli, storili svojo samaritansko dolžnost in odšli, ne da bi se jim ti zamegli oddolžiti. Kako dobro dene človeku, ko vidi, kako se v nesreči pokaže res bratsko srce.«¹³

O poplavah so časniki poročali tudi s Kranjske, Štajerske, Dolenjske, Ljubljanskega barja idr. Časopisni naslovi v tistih dneh so se glasili: »Radi dolgega deževja so vse reke v Sloveniji silno narastle in poplavile cele doline; Železniški promet med Ljubljano in Mariborom prekinjen, med Ljubljano in Zagrebom oviran; Podsut vlak; Grozna opustošenja v Murski Soboti in ostalem Prekmurju; Železniška proga poškodovana« itd.¹⁴ Še dve leti po povodnji se je posebej razpisal Ilustrirani Slovenec in

⁹ Domovina, 20. 11. 1925, str. 6.

¹⁰ Krajevni leksikon dravske banovine : krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana, 1937, str. 452.

¹¹ Domoljub, 3. 12. 1925, str. 53. Podobna prošnja je bila objavljena v evangeličanskem mesečniku Düsevni liszt: mejszecsne verszke novine dne 20. decembra 1925 (str. 10) ter v Mörszki krajini 29. novembra 1925 (str. 3).

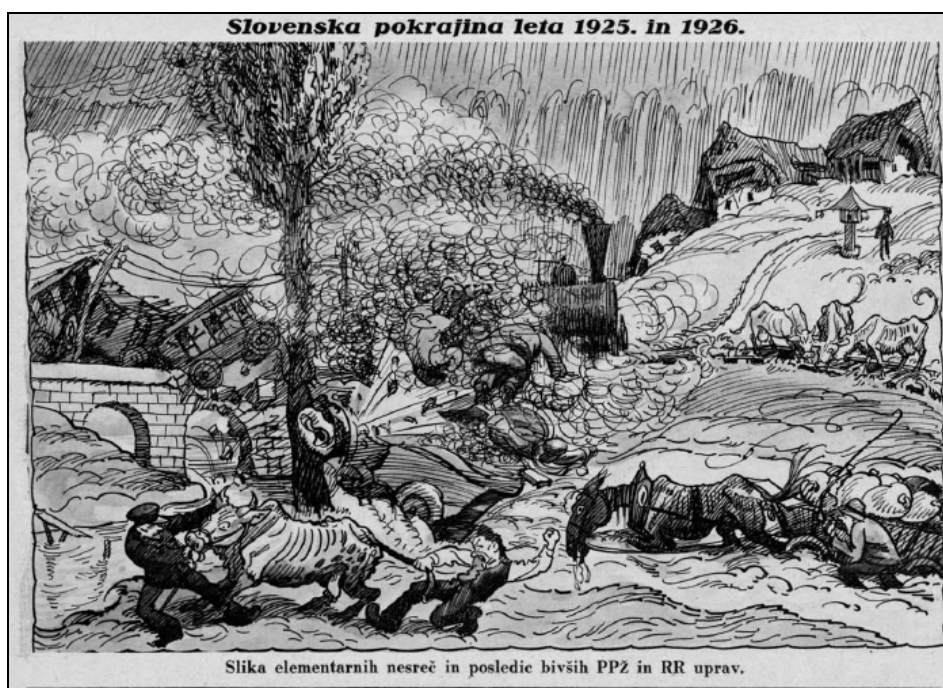
¹² Mörszka krajina: vérsztveni, politicsni i kulturni tjédnik. Muravidék: gazdasági, politikai és kulturális hetilap (dalje: Mörszka krajina) 22. 11. 1925, str. 2.

¹³ Slovenec, 19. 11. 1925, str. 4.

¹⁴ Jutro, 13. 11. 1925, str. 6.

objavil risbo Hinka Smrekarja v zvezi s povodnijo, ki je v letu 1925 (in 1926) prizadela Slovence in infrastrukturo.¹⁵

Poročila o škodi v Murski Soboti in okolici so navajala različne številke, gibale so se od približno 5 do 10 milijonov dinarjev: »Vse podrobnosti grozotne katastrofe v Prekmurju se ne dajo popisati, kakor se tudi zaenkrat še ne da oceniti škode, ki gre v milijone.«¹⁶ Domoljub je škodo ocenil na 8 do 10 milijonov dinarjev.¹⁷ Lokalni časopis Mörzska krajina pa je škodo ocenil na 12 milijonov dinarjev: »Po doszédásnyoj cenitvi je szkúpne skode v M. Soboti okroglo 12 millijonov dinárov. Natö je prišlo od vláde 10.000 dinárov zaszilne podpore, ki je tem potrebnésim raztálana. Vendar verjetno léko, ka je tö szamo za prvo pomöcs dárovita isztinszka podpora sze neböde dugó müdíla.«¹⁸

Slika elementarnih nesreč (Hinko Smrekar)

¹⁵ Ilustrirani Slovenec, 3. 4. 1927, str. 112.

¹⁶ Domovina, 20. 11. 1925, str. 6.

¹⁷ Domoljub, 26. 11. 1925, str. 520.

¹⁸ Mörzska krajina, 22. 11. 1925, str. 2.

Se je pa lokalna oblast podvizala pri enkratni denarni pomoči – tako mariborski veliki župan dr. Otmar Pirkmajer (Pirkmayer) z najnujnejšo denarno podporo,¹⁹ v Beogradu pa sta poslanca dr. Ljudevit Pivko in dr. Gregor Žerjav takoj predložila nujen zakonski predlog, s katerim sta zahtevala deset milijonov dinarjev.²⁰ Pomožni sklad za oškodovance po poplavi v mariborski oblasti je prav tako sprejemal donacije: »*Dári sze szprijmajo pri prisztójnih sreskih poglavarji kak predsednikih szreskih pomožnih odborov in pri velikem župani mariborszke oblászti kak predsedniki oblasztnoga pomožnega odbora.*»²¹ Pri Prekmurski banki s sedežem v Murski Soboti pa so poplavljenecem ponudili 10-% posojilo glede na vrednost (škodo) za dobo enega leta.²² Prihajalo je tudi do okoriščenja z naravno nesrečo. Tako so poročali, da je eden od meščanov (*pörögar*) na občinskem uradu v Murski Soboti prijavil škodo v višini 5000 dinarjev (*pétjezero skode*), v resnici pa naj bi imel škode zaradi poplavljenih kleti le za 500 dinarjev (*pétszto dinárov*). Do takih nepravilnosti je prihajalo tudi zato, ker komisija škode ni preverjala na samem kraju.²³ Zelo redkim v Murski Soboti je bilo znano, kdo je dobil državno pomoč in koliko. Dijaški dom Martinišče ni v dneh po poplavi dobil še ničesar, čeprav je njegov ravnatelj pozival k donacijam.²⁴

Ker je v letih med obema svetovnima vojnama največ prebivalcev v Murski Soboti in okolici živelo od kmetijstva, je bila škoda toliko večja. Leta 1931 se je v Murski Soboti 31,3% prebivalcev ukvarjalo s kmetijstvom (obdelovanje njivskih površin, živinoreja). Od 449 prizadetih družin in posameznikov v mestu jih je bilo takrat 50 posestnikov, večjih kmetov (v mestu so jih imenovali pavri) s 175 družinskimi člani. Bili so tudi lastniki hiš (zvečine zidanih) s pripadajočim gospodarskim poslopjem, v katerem so bili hlevi s kravami in konji, zraven pa še svinjaki z do desetimi svinjami.²⁵

V Poročilu o povodnji je zabeleženo, da je bilo poškodovanih kar 285 hiš oziroma domovanj s 1601 družinskimi člani²⁶ oziroma odškodninskimi upravičenci. Približna škoda je znašala 7.387.612,00 dinarjev. Poklicna in socialna struktura oškodovancev je bila raznovrstna. Med temi so bili domala vsi: uradniki, obrtniki, zdravniki, učitelji, trgovci, hotelir, lekarnar, tovarnar, oficirji itd.²⁷ »*Trgovcu Čehu, glavnemu založniku tobaka, je voda premočila vse tobak, tako, da je čez en milijon*

¹⁹ Sam je takoj nakazal 5000 Din za prehrano najbolj prizadetim v prvi noči v Murski Soboti (Jutro, 13. 11. 1925, str. 6).

²⁰ Domovina, 20. 11. 1925, str. 6 in Slovenski narod, 15. 11. 1925, str. 4.

²¹ Mőrszka krajina, 29. 11. 1925, str. 3.

²² Prav tam, 9. 11. 1925, str. 2.

²³ Prav tam, 6. 12. 1925, str. 1.

²⁴ Slovenec, 19. 11. 1925, str. 4.

²⁵ Borut Brumen: Na robu zgodovine in spomina: urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941 (dalje Brumen, Na robu zgodovine), Murska Sobota 1995, str. 104–105.

²⁶ Leta 1910 Murska Sobota beleži 2748, leta 1927 že 3474 in 1931. leta 3571 prebivalcev; Brumen, Na robu zgodovine, str. 21, 23–24.

²⁷ Prav tam, str. 108–109.

dinarjev škode. Izvozni tvrdki živine in mesa Benko je voda zalila vsa skladišča. Gojence Martinišča je voda dobila med kosilom in so jih morali s čolni prepeljati na varno. Vsa nabrana živila je voda uničila, tako da so dijaki morali domov k staršem.»²⁸ Ravnatelj dijaškega doma Martinišče Jožef Radoha je na bralce Domoljuba nekaj dni po poplavi naslovil prošnjo za pomoč petdesetim dijakom soboške gimnazije, saj je voda zavodu uničila vso zalogo živil, utopila pet svinj, vso perutnino, podrla kuhinjski zid in razdrla štedilnik, odnesla kuhinjsko posodo, vsa drva, dvignila tla v obednici. Oskrba za dijake je bil dotlej brezplačna ali le za malenkostno plačilo. Število dijakov pa se bo zaradi poplave zdaj povečalo, ker se je mnogim od njihovih družin porušilo več hiš. Ravnatelj svojo prošnjo končuje z besedami: »Iz vseh navedenih razlogov se obračamo na vsa plemenita slovenska srca, da olajšajo nesrečni položaj najbednejših dijakov. Blagohotne prispevke sprejemajo vsi slov. kat. listi in ravnateljstvo zavoda 'Martinišče' v Murski Soboti.»²⁹

Najbolj oškodovani pa so bili posestniki, kajžarji in najemniki (»arendaši«).³⁰ Slednji so kot bivši hlapci in dekletki spadali v najnižji socialni razred v mestu, živeli so v naselju Turopolje in v glavnem prejemali socialno podporo (86 jih ni imelo ne lastnine ne dela). Ob poplavi so popisali 149 najemnikov (s 487 družinskimi člani), a si je od tega – poleg najemnikov brez dela in lastnine – 51 služilo kruh kot najemna delovna sila pri obrtnikih, 12 pa pri pošti in železnici. Kajžarji ali »želarji«, ob poplavi jih je bilo prizadetih 109, so bivali v majhnem, skromnem domovanju iz lesa, obdelovali so oral do dva zemlje, imeli do tri prašiče ali celo kravo. Imeli so številne družine, iz katerih so pozneje mnogi hodili na sezonska dela v tujino.³¹

Še en sloj je v Prekmurju čutil precejšnje posledice povodnji. Primorski kolonisti iz Be(s)nice pri Dolnji Lendavi dobro leto po poplavi v dopisu 16. novembra Domovini sporočajo, »da se nahajajo med Muro in Lendavo, ki ju prav radi obiščeta ter napravita mnogo gorja«.³² Ker so prebivali na močvirnem območju, so zaprosili, da jim iz državnih sredstev zgradijo rešilni most čez Ledavo. V štirih letih so imeli že štiri poplave in vsakokrat so morali z živino in ljudmi ostati v valovih, dokler ni voda odtekla, kar je trajalo po več dni. Tudi sicer in upravičeno so na veliko bentili čez oblast in pristojne.³³ V času poplav pred letom dni so tudi kolonisti v Dolnjem Lakošu, Tepišovcih in zaselku Trije mlini (Trimlini) splezali na strehe, ker je voda vdrla v vse hiše. Pomagali so jim vojaki, sreski poglavar³⁴ pa je ukrenil vse potrebne, da bi dobili ljudje iz kolonije s čolni živila.³⁵

²⁸ Domoljub, 19. 11. 1925, str. 503.

²⁹ Prav tam, 26. 11. 1925, str. 519; Slovenec, 19. 11. 1925, str. 4.

³⁰ Brumen, Na robu zgodovine, str. 107–108.

³¹ Prav tam, str. 106.

³² Domovina, 25. 11. 1926, str. 8.

³³ Prav tam, 25. 11. 1926, str. 8.

³⁴ Murskosoboški srez z Gašperjem Lipovškom je pričel uradovati 1. junija 1924, za njim še dolnjelendavski srez z Matkom Kandričem; Miroslav Kokolj: Prekmurski Slovenci od narodne osvoboditve do nacistične okupacije: 1919–1941 (dalje Kokolj, Prekmurski Slovenci), Murska Sobota, str. 30.

³⁵ Jutro, 15. 11. 1925, str. 4.

Poslanec dr. Josip Hohnjec je imel 17. novembra 1925 v Narodni skupščini govor. Omenil je neregulirane reke v Sloveniji in povedal, da so bili načrti za regulacijo že zdavnaj izdelani, a del niso izvajali. Poljski pridelki, ki jih niso spravili, so bili zaradi povodnji uničeni, zimske setve preplavljene in zasute, veliki kompleksi vinogradov pa popolnoma uničeni. Povedal je, da je bilo Prekmurje podobno obširnemu jezeru, iz katerega so štrlele kvišku hiše oziroma le njihove strehe. Dodal je tudi, da je bilo v Sloveniji za več sto milijonov dinarjev škode (!), medtem ko je prva nujna državna pomoč znašala 25 milijonov dinarjev.³⁶ »Vprašanje večnih poplav je za Slovence vprašanje moralnega prestiža, ker res ne gre, da imamo rečni sistem brez regulacije, kakor narod v necivilizirani Afriki. Regulacija slovenskega rečnega sistema se mora torej rešiti na sistematičen način in to v najkrajšem času,« je zapisal Slovenski narod tri dni po poplavi.³⁷ Največ puščic je letelo na Stjepana Radića: »Radićeva vlada nima srca za kmeta. Cele občine, celi okraji in cele pokrajine so bile pod vodo, a ubogi ljudje, ki so v nekaterih krajih izgubili vse svoje imetje, še niso dobili niti pare podpore. Vse je propadlo, propadla so živila, propadla je živina, a vlada se ne zgane ...«³⁸ Jeza nad politiki je bilo toliko večja, ko se je koncem leta pisalo o davčnih bremenih, ki so po žepih najbolj udarila Slovence: »Ko slovenski davkoplačevalec plača 100 Din, plača davkoplačevalec na Hrvatskem in v Slavoniji 57 Din, v Bosni 38 Din, v Srbiji 33 Din in v Dalmaciji 31. Din.«³⁹ Na problem višine davkov so opozarjali tudi slovenski poslanci v Beogradu: »... orjaški boj naših poslancev za olajšanje davčnih bremen ... /.../. Slovenija plačuje šestino vseh državnih direktnih davkov.«⁴⁰ Očitki o mačehovskem odnosu do Slovenije niso ponehali: »Naša slavna centralistična vlada (Pašić-Radić-Pucelj) je pa nakazala za povodenj v celi državi 6 milijonov dinarjev. Koliko jih bo dobilo Prekmurje, si pri centralistično Pašić-Radićevi ljubezni za Slovenijo lahko mislimo.«⁴¹ Škoda se je namreč samo v Murski Soboti tisti hip ocenjevala na 10 milijonov dinarjev. V času objave tega zapisa se voda v Murski Soboti še ni umaknila in velik del kletnih prostorov je še bil zalit.

Državna podpora je prišla decembra 1925 v Mursko Soboto za tiste, ki so imeli delno ali v celoti podrte hiše. Podpora posamezniku je znašala 3000 dinarjev, a pod pogojem, da se je upravičenec zavezal, da bo hišo obnovil ali na novo postavil do junija v naslednjem letu.⁴² Vseeno z razporeditvijo finančne pomoči niso bili zadovoljni niti Prekmurci niti slovenska politika. Mariborska oblast je v Sloveniji (in v celotni državi) utrpela največ škode, višina pomoči, ki jo je prejela, pa ni zadovala niti za celoten srez niti za samo Prekmurje. Oblastnikom se je očitalo, da gre pri dodeljevanju pomoči kot za metanje kosti lačnim (*edna csonta za gláden*

³⁶ Slovenski gospodar, 26. 11. 1925, str. 1.

³⁷ Slovenski narod, 14. 11. 1925, str. 1.

³⁸ Slovenski gospodar, 10. 12. 1925, str. 2.

³⁹ Domoljub, 3. 12. 1925, str. 533.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prav tam, 10. 12. 1925, str. 554.

⁴² Mörzska krajina, 13. 12. 1925, str. 3.

želodec i Prekmurje).⁴³ Ob visokih davkih in splošnem stanju v Prekmurju v letih 1925–1926 so olja na ogenj prilili še rubežniki. V soboškem srezu kot tudi v drugih srezih na območju Mariborske oblasti je v tem času prišlo do velikega števila t. i. eksekucij premičnin in nepremičnin. Marca 1926 je bil v Razglasih delegacije ministrstva financ v Ljubljani objavljen izkaz mobilarnih in imobilarnih eksekucij, ki so bile izvedene leta 1925 v Sloveniji zaradi zaostankov na direktnih davkih. Skupaj je bilo 19 območij davčnega oblastva, na območju Murske Sobotice so razposlali kar 39.706 t. i. opozoritvenih položnic od vseh 436.145 v devetnajstih območjih. V Murski Soboti so izvedli do konca leta 1925 834 rubežev, v Celju 6275, v Ljubljani (mesto) 1358, v njeni okolici 3694, največ pa v Mariboru – kar 6922. Nepremičninskih rubežev je bilo v Murski Soboti od skupno 292 »le« pet, največ pa v Ljubljani (56), nekaj manj v Mariboru (46).⁴⁴

Kljub žalostni podobi, ki je zajela osrednje prekmursko mesto, je bilo decembra speljano t. i. Mikloševo senje, sejem ob sv. Miklavžu, in tudi železniška povezava med Ormožem in Mursko Soboto je obratovala v ta namen (sejem je potekal v ponedeljek, 7. decembra).⁴⁵ Obisk je bil kljub hudemu mrazu precejšen, na *Miklosovo szenye* so prignali kar 65 konjev (prodali so jih 38), 327 glav živine (prodali so je 225 glav) in – kot piše lokalni časopis – tudi ena koza se je prodala.⁴⁶ Mesto se je počasi postavljalo na noge, prebivalce je motilo le, da so ponekod še stale ovire ali barikade, postavljene v času črpanja vode iz občinskih hiš. Tak primer je bil v Cvetni (Bokor) ulici, kjer so prebivalci ob prihodu domov v neosvetljenem delu pogosto trčili ob te barikade in se poškodovali. V časniku se tako ogorčeno sprašujejo, kaj vse se jim lahko dogodi in da se lahko ob vsesplošnem preklinjanju spotaknejo kot kak zajec.⁴⁷

Povodenj pa je kljub veliki škodi pozitivno vplivala na spremembe v urbanizaciji samega mesta. Za gradbeni ter gospodarski razcvet sta bili dotlej najbolj pomembni cestna in železniška povezava: izgradnja t. i. veržejskega mostu čez Muro pri Dokležovju leta 1922 ter železnica, ki so jo slavnostno odprli 22. novembra 1924.⁴⁸ Novembrska poplava leta 1925 je pod vodo spravila celotno mesto razen dela Cerkvene ulice in železniške postaje. V Mali Kaniži je voda segala do streh in porušila enajst hiš. Mala Kaniža je domala izginila pod vodo. Tam so bile hiše revnejših slojev postavljene iz blata, ki jih je voda tekom dneva razmočila in izpodjedla in se jih je že na začetku zrušilo devet.⁴⁹

⁴³ Prav tam, 20. 12. 1925, str. 1.

⁴⁴ Primerjava: na območju Ljubljana, mesto 11.394, v njeni okolici pa 28.694. Največ so jih razposlali v Mariboru (50.965), nekaj manj pa v Celju (50.490). Gl.: Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani. Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti. V Ljubljani, dne 3. marca 1926, str. 118; dostopno SISTORY:ID:216.

⁴⁵ Mörszka krajina, 6. 12. 1925, str. 3.

⁴⁶ Prav tam, 13. 12. 1925, str. 3.

⁴⁷ ... *prekobicne sze kak závec, preklinya tő razszvetlávo, ali bole povedano obsinszki urad zavolo toga barikáda ...* (Mörszka krajina, 20. 12. 1925, str. 1).

⁴⁸ Kokolj, Prekmurski Slovenci, str. 181.

⁴⁹ Jutro, 14. 11. 1925, str. 6.

Dve leti po poplavih je mesto s pomočjo državne podpore (že) dobivalo novo infrastrukturo in podobo, edino pri celostnem videzu mesta je prihajalo do neso-glasij. Mnogi so namreč opozarjali, da zaradi nenačrtnega razvoja oziroma sanacije mesta le-to nima ne trga ne pravega središča in bi za nadaljnja dela bil zaželen tudi »umetnik«, ki bi naredil »plan« izgradnje.⁵⁰ Železniška povezava je spet stekla 28. novembra 1925 (proga med Ljutomerom in Mursko Soboto). Tudi pošta (ambu-lanca) na relaciji Maribor–Hodoš je začela delati.⁵¹ Pričakovanja Sobočanecv glede izboljšanja infrastrukture ter v zvezi z elektrifikacijo mesta so bila precejšnja: »*Ve-lika tesnoba je na sobočkom kolodvoru. Gda malo več blaga pride, že nega mesta, kam bi ga spravili. Treba misliti na razširitev kolodvora. Či se ednok odpre promet z Mad-žarsko in Češkoslovaško, te vlaki ne do imeli mesta na našem kolodvoru.*«⁵² 23. de-cembra 1926 je v Murski Soboti zasvetila prva električna žarnica (pred tem so uporabljali svetilke s karbidom in petrolejem, op. D. K.) po načrtih Siemensove podružnice v Zagrebu; sledilo je slavje in zvonik katoliške cerkve sv. Nikolaja so celo osvetlili. Elektrifikacija je bila predvsem zasluga župana in industrialca Josipa (Jožefa) Benka in leta 1928 beležijo v Murski Soboti že 285 električnih priklo-pov.⁵³ Navdušenje nad električno energijo je bilo veliko: »*Elektrika je prišla v iz-sz-tinszko fazo, na podlagi pogovora med M. Sobotov i Fallszkov elektrarnov. Med ednin letom je M. Sobota z elektrikov razszvetlena.*«⁵⁴

Sredstva za obnovo poplavljenih območij so v državi zbirali še lep čas, v avgustu in septembru 1926 so spet nastopile poplave, a tokrat ob Savinji, Dravi in Muri s pritoki ter ob Gradaščici in Poljanski Sori, pa tudi jug Ljubljane je bil poplavljen. Uradni list Narodne vlade SHS v Sloveniji je tako 20. oktobra 1926 objavil, da je prodajna vrednost poštних znamk zvišana od 1. novembra dalje v korist poplav-ljencev, in sicer pri vseh poštних znamkah ter dopisnicah tedanje emisije. To se je izvedlo s prenatiskom na znamkah in dopisnicah. Znamka, ki je bila prej vredna 0,25 dinarja, je bila vrednostno zvišana za 25 par, v glavnem pa se je vsem znamkam zvišala vrednost za 25 par do enega dinarja.⁵⁵ Uradni list je 1. oktobra 1927 objavil uredbo o prispevkih za regulacije Mure oziroma za popravilo obrežnih vodnih stavb v višini 500.000 dinarjev ter več deset tisoč dinarjev za melioracije oziroma izboljšavo nasipov v lendavskem okolišu.⁵⁶

Postopoma se je Murska Sobota prelevila v mesto, ki svoje »secesijske« podobe ni spremenilo vse do konca druge svetovne vojne. Svojevrsten pečat ter gospodarski zakon so mestu prinesli finačniki in industrialci (Geza Hartner – lastnik Prekmur-

⁵⁰ Brumen, Na robu zgodovine, str. 22–23.

⁵¹ Slovenec, 29. 11. 1925, str. 4.

⁵² Domovina, 4. 11. 1926, str. 5.

⁵³ Brumen, Na robu zgodovine, str. 23, 36.

⁵⁴ Mörszka krajina, 13. 12. 1925, str. 3.

⁵⁵ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani. Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti. V Ljubljani, dne 20. oktobra 1926, str. 678; dostopno SISTORY:ID:216.

⁵⁶ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani. Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti. V Ljubljani, dne 1. oktobra 1927, str. 683; dostopno SISTORY:ID:217.

ske banke, Josip Benko s svojo mesarijo, Janez Cvetič s tovarno perila, Izidor Hahn s tiskarno in knjigovoznico idr.). Mesto se je razvijalo kot eno uspešnejših v Dravski banovini. Radikalni posegi v samo mestno podobo so stekli šele po drugi svetovni vojni (med njimi rušenje sinagoge leta 1954). Povojno Mursko Soboto je zajel – tako kot druga večja mesta v tistih letih – pospešen industrijski razvoj, zaradi katerega se je vanjo priseljevalo vse več delovne sile. Novim razmeram se je prilagajala tudi arhitektura, ki jo nepoznavalci pogosto označujejo kot enolično socialistično. V samem mestnem jedru so zrasi lični le nekaj nadstropni bloki, v naslednjih desetletjih pa se je gradnja modernih blokov širila na obrobje mesta.

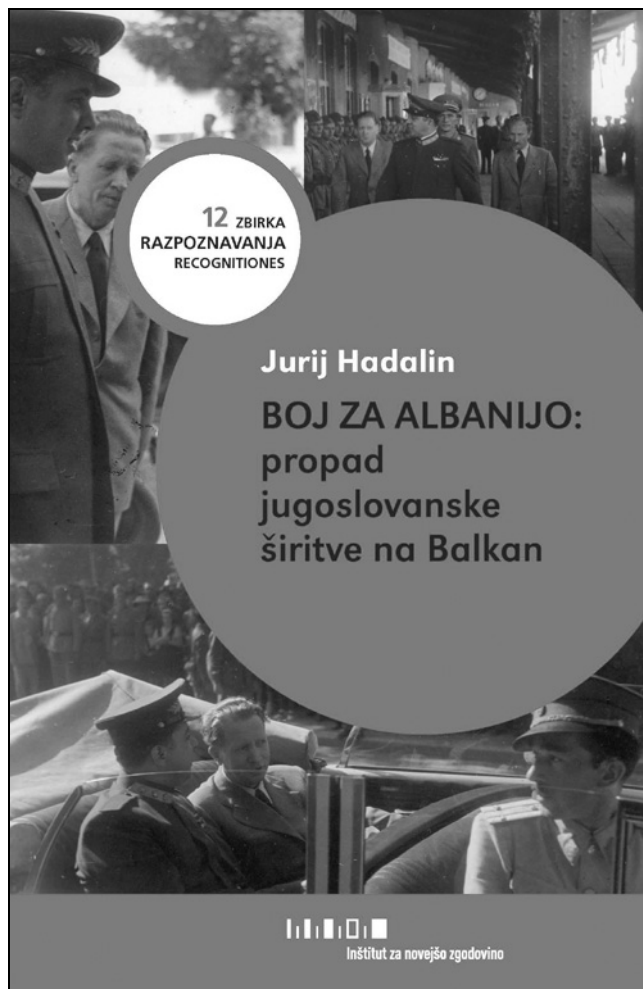
Darja Kerec

THE PREKMURJE VENICE OF 1925

S u m m a r y

Since 11 November 1925 the Slovenian newspapers kept reporting on severe floods, mostly ravaging the area governed by the Maribor county. The breaking news were all the more shocking since in only a few hours the water flooded the towns in the Prekmurje region. Murska Sobota saw the worst of it, as it was, just as before 1924, isolated from the rest of the Slovenian territory when the railroad connection was severed. The deluge claimed the lives of »only« three people in Murska Sobota or the Prekmurje region, which is a surprisingly modest number, taking into account the fact that in just over two hours water flooded the houses all the way to their roofs, climbing to two meters and more. Dozens of farm animals drowned, and stored crops were ruined because the water flooded the basements and remained there for a week or more, as it could not be pumped out of every cellar at once. Two poorest parts of Murska Sobota were worst off, since the houses there were made of mud and they collapsed. Around 150 people made a temporary home in railway carriages, and a soup kitchen was organised. The houses of settlers in the more remote areas around Dolnja Lendava were also flooded. The wealthier, the small-trade plants, stores and public facilities also suffered. The distribution of financial aid turned out to be most problematic. The local authorities – despite their constant appeals to Belgrade (as well as Ljubljana and Maribor) – were not able to ensure the resources quickly enough. The anger of the local population even mounted in light of the taxes and seizures in 1925 and 1926. They felt neglected by the central authorities, even though the Maribor mayor Otmar Pirkmajer and members of parliament Ljudevit Pivko and Gregor Žerjav in fact invested much effort in solving the situation. Furthermore, the Slovenian newspapers with their consistent reports on the developments in Prekmurje and appeals to their readers managed to collect some funds and other aid. The army and volunteers took part in the elimination of damage, which was ultimately estimated at as much as 12 million dinars. The locals could acquire loans, but nothing much changed for the average population. Better times came in the second half of the 1920s, more precisely in the 1930s when the local notabilities invested their own resources in industrial development, providing employment to the Prekmurje population and making better life possible. The deluge turned out to be an opportunity to renew the city. Electrification followed and new, very strict town planning rules were put in place.

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*

Inštitut za novejšo zgodovino

444 strani

Cena 28,00 EUR

1.01
Prejeto 28. 4. 2011

UDK 061.25:94(497.4Ljubljana)"1941/1945"

Eva Mally*

Aktivisti Osvobodilne fronte

IZVLEČEK

Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF SN), ustanovljena 26. aprila 1941 je na pobudo ilegalne Komunistične partije Slovenije (KPS) organizirala odpor proti okupatorju, na katerega se je slovensko ljudstvo zaradi svoje protifašistične naravnosti množično odzvalo. Za vse, ki so delovali v odborih Osvobodilne fronte in si prizadevali za uresničitev ciljev narodno-osvobodilnega gibanja, pa se je uveljavil naziv aktivist Osvobodilne fronte.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, odpor, Osvobodilna fronta slovenskega naroda, politika, aktivisti

ABSTRACT

LIBERATION FRONT ACTIVISTS

The Liberation Front of the Slovenian Nation (OF SN), established on 26 April 1941 at the initiative of the illegal Communist Party of Slovenia (KPS), organised the resistance against the occupiers, to which the Slovenian people responded eagerly due to their anti-fascist orientation. Everyone operating in the Liberation Front committees and struggling for the realisation of the national liberation movement goals were referred to as activists of the Liberation Front.

Key words: World War II, Slovenia, resistance, Liberation Front of the Slovenian Nation, politics, activists

---

* Univ. dipl. zgodovinarica in sinologinja, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: eva.mally@inz.si

Politična vzgoja in naloge aktivistov Osvobodilne fronte

Vodstvo Osvobodilne fronte (OF) je takoj po ustanovitvi politične organizacije v svoje vrste začelo pritegovati posameznike in organizirane skupine, ki so bili pripravljeni sprejeti njihov program, vendar je takrat še veljal pakt med Hitlerjem in Stalinom, zato organizacija ni povsem zaživela. 22. junija 1941, takoj po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, pa je CK KPS izdal razglas, v katerem je bilo zapisano, da je treba doseči »ustvariti čim tesnejši kontakt z anglofilskimi elementi« in tako »doseči tisto potrebno množično osnovo, tisto potrebno vsenarodno pomoč, brez katere si partizanstva ni mogoče misliti«. ¹ OF je kmalu zatem prodrla s svojo organizacijo v vse stanove, zavode, delavnice, tovarne. Začeli so se snovati odbori OF in mreža organizacij je hitro zajela vse večje kraje in se širila na podeželje. Slovensko ljudstvo se je zaradi svoje protifašistične usmerjenosti namreč množično odzvalo na odporiško gibanje, tako da je Osvobodilna fronta kmalu postala upoštevanja vreden politični dejavnik. Boris Kidrič je že julija 1941 pisal o globokem bojnem prepovedu slovenskega naroda, z vedno večjim številom aktivistov Osvobodilne fronte pa je vodstvo OF tudi začelo opozarjati na njihove naloge. ²

V Slovenskem poročevalcu so bile že na začetku avgusta 1941 objavljene tri zapovedi za pripadnike Osvobodilne fronte. Te so bile: »1. Ne klepetaj o tajnostih osvobodilnega gibanja, zlasti ne brbljaj nikjer imen. Okupatorji imajo ušesa povsod, vsaka lahkomišljena klepetavost je zločin. Vsakdo naj ve zgolj to, pri čemer je udeležen! 2. Sodi ljudi po tem, koliko so že danes pripravljeni za akcijo! Tiste, ki pripravljajo »načrte« za čas po osvoboditvi, vmes pa se akcije nočejo udeleževati, smatraj in razkrinkuj kot parazite, ki bi radi, da bi jih osvobodila kri – drugih! 3. Ne nasedaj italijanskim in nemškim vestem o porazih partizanov in sličnem. Ne širi takih vesti, ki si jih je izmislil sovražnik, temveč jih pobijaj na vsakem koraku!« ³

Konec maja 1943 je referent za vzgojo aktivistov pri IOOF Zoran Polič določil lastnosti, ki bi jih morali imeti aktivisti. V pismu aktivistom je poudaril, da so zadnji podatki o delu in napredku OF, ki so prihajali s terena, kazali, da so podani pogoji za nov razmah narodnoosvobodilne organizacije. Kakšen bo uspeh in na kakšen način bo pritegnjen čim širši krog prebivalstva, pa je bilo odvisno predvsem od aktivistov.

Kot prvo lastnost, ki bi jo morali imeti aktivisti, je Polič izpostavil samovzgojo. Poleg narodnoosvobodilnega tiska, ki naj bi bil temelj vzgoje, naj bi bila glavna metoda prave samovzgoje »pravilno, resno in temeljito preišljevanje in razčlenjanje vseh problemov«. Vsako »šablonsko postavljanje pojmov in pomanjkljivo gle-

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), t. e. 55; Referat o političnem položaju in nalogah Komunistične partije Slovenije.

² Vida Deželak Barič: Protiimperialistična in Osvobodilna fronta slovenskega naroda. V: Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu: Slovenski zbornik 2007. Ljubljana 2007, str. 111.

³ ARS, fond Zbirka revij, brošur in časopisov (AS 1547), t. e. 69; Slovenski poročevalec, 9. 8. 1941, Stopnjujemo odpor!, Tri zapovedi za pripadnike Osvobodilne fronte.

danje« namreč ni moglo vzbuditi pravega zaupanja niti pri pripadnikih, kaj šele pri »sredincih in nezanesljivih«. Vendar pa se premišljevanje in študij, ki so ga priporočali kot osnovo samovzgoje, ni smelo »raztezati na tista točna navodila, ki jih dobe aktivisti od IOOF ali drugega odbora in ki predstavljajo glavne smernice političnega in organizacijskega dela«. Takšna konkretna navodila so morali aktivisti takoj in točno izpolnjevati, s čimer naj bi dokazali, da »pravilno razumejo svojo vlogo v osvobodilni borbi«. Nadalje je Polič opozoril, da morajo aktivisti posvetiti pozornost samoiniciativi, saj ni dovolj delati po naročilu in vzpostavljati stike samo tam, kjer so podatki že znani, temveč vedno in povsod iskati novih možnosti ter novih načinov, kako ponesti idejo osvobodilnega gibanja med čim širše kroge prebivalstva. V vsem svojem delu so morali biti aktivisti vedno tudi vzor borbenosti, neustrašnosti in volje do dela, saj naj bi s pravilnim delom in pravnimi odnosi pridobili zaupanje ljudi.⁴

Glavna naloga, kateri so morali aktivisti posvetiti največ pozornosti, pa je bilo po Poličevih navodilih pravilno organiziranje. Nobeno gibanje, ki zajema široke kroge prebivalstva, namreč ne more napredovati, če ni organizirano, pa tudi takoj propade, če izgubi že vzpostavljeno organizacijo. Vendar se organiziranje ni smelo izoblikovati tako, da bi postalo samo sebi namen, temveč je morala organizacija služiti gibanju in izločevati vse, kar bi gibanju lahko škodilo.⁵

Ob triletnici Osvobodilne fronte je Slovenski poročevalec objavil članek Borisa Kidriča z naslovom »Negujmo lastnosti našega aktiva, ki omogočajo zmago«. Prva lastnost, ki je sodila med temeljne pogoje za končno zmago, je bila »popolna predanost« osvobodilnemu gibanju. Druga lastnost je bila povezanost z ljudmi, tretja lastnost, ki je omogočala aktivno zmago, pa je bilo »neumorno iskanje novih poti za nove uspehe in zmage«.⁶

Imena »aktivist Osvobodilne fronte« pa si po Kidričevem mnenju ni zaslužil vsak, temveč le tisti, ki je bil »discipliniran in požrtvovalen«. Aktivist je bil tako po Kidričevi definiciji vsak, ki je »dejansko, zavedno, dosledno in disciplinirano« delal za Osvobodilno fronto.⁷ Kot vzornika komunistom in vsem aktivistom OF je Boris Kidrič postavil Toneta Tomšiča, organizacijskega sekretarja partije, ki je bil ustreljen 21. maja 1942 v Ljubljani. Ob njegovi smrti je zapisal, da bodo posnemali njegove organizatorske sposobnosti še zlasti na osvobojenem ozemlju, kjer so snovali novo oblast, s tem pa v duhu Leninovih in Stalinovih navodil dokazovali, da komunisti niso »sposobni le podirati in rušiti starega ter preživelega«, temveč so tudi »sposobni organizirati in graditi novo«.⁸

Voditelji Osvobodilne fronte so porajajočo se oblast, kot antipod predvojni

⁴ ARS, fond Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda (AS 1502), t. e. 2; Zoran Polič, Pismo aktivistom, maj 1943.

⁵ Prav tam.

⁶ ARS, AS 1547, t. e. 70; Slovenski poročevalec, 27. 4. 1944, Ob triletnici OF.

⁷ ARS, AS 1643, t. e. 73; Brošura: II. Zbor aktivistov Osvobodilne Fronte, 4. september 1944.

⁸ ARS, AS 1643, t. e. 73; Delo, št. 3, junij 1942, Tone Tomšič – Vzornik komunistom in vsem aktivistom OF.

»protiljudski« oblasti, označevali kot »novo«, »narodno« ali »ljudsko«. Boris Kidrič je v referatu »O politični vzgoji narodnih množic, o množičnem delu in organizacijskih vprašanjih Osvobodilne fronte« namreč poudaril, da je v predaprilski Jugoslaviji sicer obstajala vrsta političnih strank (če so njihovo delovanje dopuščali bolj ali manj diktatorski režimi), kljub temu pa se ljudje niso zavedali niti svojih pravic. To naj bi spremenila Osvobodilna fronta s politično vzgojo »osnovnih ljudskih množic«, se pravi množic delavskega razreda, kmečkega ljudstva, obrtništva, mladine itd.⁹

Kidrič je kot enega izmed dosežkov osvobodilnega boja navedel prav nov tip političnega delavca ter voditelja in zapisal: »V stari, predaprilski Jugoslaviji je bil strankar, zbiralec volilnih glasov običajni tip političnega delavca, kakršnega so zmogle uradne politične stranke. Sedaj, v boju za novo Jugoslavijo, je tip političnega delavca naš politični aktivist, borec, ki je moral pretrpeti neskončne težave, prebiti neskončne napore in prispevati neskončne žrtve. Ves aktiv Osvobodilne fronte, zbran okrog svojega jedra, komunistične partije, je danes nov tip našega političnega delavca. Izvršni odbor Osvobodilne fronte je nov tip političnega vodstva. Če hočete ta novi tip do kraja spoznati, ga primerjajte z begunsko londonsko vlado. Izvršni odbor je moral prebiti vse težave italijanske ofenzive, vse težave, ki so jih prebijali in jih še prebijajo naši borci. Marsikdaj so mu žvižgale krogle mimo ušes. Marsikdaj je bil v neposredni smrtni nevarnosti. Tip naših političnih delavcev in našega političnega vodstva se kuje v samem boju. Iz boja in za boj morajo rasti in dejansko rastejo naši politični delavci, naši politični aktivisti, naše politično vodstvo.«¹⁰

Politično delo Osvobodilne fronte je vselej stremelo za tem, da se je prebivalstvo v boju »aktiviziralo« in da so se v boju učili na lastnih izkušnjah. Kidrič je tudi poudaril, da je bila politična vzgoja Osvobodilne fronte demokratična, saj je združevala nacionalno politiko z bojem za »demokratične nacionalne in človečanske pravice«. Politična vzgoja naj bi dvigovala samoiniciativo prebivalstva ter v aktivistih utrdila zupanje v svoje sile, v zavest, da ni sovražnika, ki bi mogel preprečiti njihovo bojno pot. Vzgjajali pa jih niso samo v boju proti odkritim sovražnikom, proti okupatorjem in njihovim pomočnikom, temveč tudi proti špekulantom. Nadaljnja značilnost politične vzgoje aktivistov Osvobodilne fronte je bila po besedah Kidriča v tem, da je »nenehno dvigala nove kadre iz ljudskih globin«, saj je samo ob volitvah »zraslo več kot dva tisoč novih kadrov, ki so začeli aktivno sodelovati pri graditvi naše narodne oblasti in se udeleževati našega političnega življenja«. Osvobodilna fronta je bila namreč po njegovih besedah vsenarodna osvobodilna organizacija, zato nikomur ni bil prepovedan vstop oziroma pomoč v narodnoosvobodilnem gibanju,¹¹ temeljna naloga vseh aktivistov pa je bila »aktivizacija osnovnih ljudskih množic, poglobitev njihove demokratične zavesti in budnosti, oslanjanje na te množice in na kadre, zrasle iz njih«.¹²

⁹ ARS, AS 1643, t. e. 73; brošura II. Zbor aktivistov Osvobodilne Fronte, 4. september 1944.

¹⁰ Boris Kidrič: Zbrano delo : članki in razprave 1933–1943, knj. 1. Ljubljana 1958 (dalje Kidrič, Zbrano delo, 1), str. 364–388.

¹¹ ARS, AS 1643, t. e. 73; brošura II. Zbor aktivistov Osvobodilne Fronte, 4. september 1944.

¹² ARS, AS 1643, t. e. 49; Božo Kobe, Izgradnja narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru demokratične federativne Jugoslavije (dalje Kobe, Izgradnja narodne oblasti).

V času italijanske ofenzive, 28. oktobra 1942, sta Edvard Kardelj in Boris Kidrič IOOF v Dolomite poslala poročilo o razmerah v Ljubljani, v katerem sta zapisala, da je italijanska ofenziva Ljubljano neprimerno manj prizadela kot pa zunanjo pokrajino in je prebivalstvo ostalo zvesto OF, vendar so največje težave v organizacijskem stanju. V tistem času se je namreč zlasti v Ljubljani močno razvila t. i. protirevolucija, v poročilu pa je bilo zapisano: »Belogardistična denunciantna kampanja, ki zajema ulico za ulico, hišo za hišo, nam zadaja težke udarce, težje od vseh prejšnjih masovnih racij. Teh racij sedaj ni več. Love samo ljudi po spisku, toda te precej temeljito. Sleherno noč nam dvignejo po nekaj ljudi. V dveh dneh so pobrali skoraj 60 ljudi – samih naših aktivistov iz vseh ofovskih skupin. Ponekje so dvignili cele rajonske odbore. Res je, da se domala vsi dobro drže in vse te aretacije ne vodijo k pravih provalam organizacije, toda že samo dviganje ljudi, ki jih odvlačijo v Italijo, a deloma streljajo kot talce, nas silno slabi. Na terenu delajo sedaj relativno slabi kadri, nevajeni na pogoje globoke ilegalnosti in tudi premalo zakaljeni, da bi mogli prenašati težki pritisk panike, ki se vedno znova pojavlja. Zato se dogaja, da so prav za prav največji razširjevalci panike ponekje in včasih prav – aktivisti OF.«¹³

Da bi izboljšalo delo aktivistov, je vodstvo OF pogosto opozarjalo na njihove napake. Tako je Kidrič v članku z naslovom »Napake, ki jih je treba na vsak način odpraviti« zapisal, da bi se morali aktivisti zavedati, da so že predstavniki države, in tako samozavestno nastopati pred ljudmi.¹⁴ Kot najbolj pogoste in grajanja vredne napake pa je Kidrič izpostavil birokratizem, karierizem in pomanjkanje samoiniciative. Tem pojavom je v članku »Boj birokratizmu, karierizmu in drugim nezdravim pojavom« napovedal odločen boj, saj naj bi bili odsev »starega, propadlega, reakcionarnega, protiljudskega in protinarodnega življenja«.¹⁵

Zaradi birokratizma naj bi aktivisti začeli zgubljeni »živ, aktiven in ustvarjalni stik« s prebivalstvom in niso več vedeli, kaj se dogaja na terenu. Grajal je tudi pojav, ki ga je opazil pri nekaterih aktivistih, ki po njegovih besedah svoje funkcije niso pojmovali kot »izredno veliko osebno odgovornost do naroda in do gibanja«, to je bilo »hlastanje po funkcijah ali karieri«, do česar naj bi prišlo zaradi »vrtoglavice od uspehov« in zaradi napačnega pojmovanja funkcij in položaja.¹⁶ Ivan Maček se s partijske konference na Cinku, ki je potekala od 5. do 8. julija 1942, tako spominja razprave dveh partijskih delavcev, ki sta se oglasila drug za drugim in v bistvu skušala dokazovati, kdo od njiju dela več in bolje. Ob njuni samohvali pa se je Mačku zazdelo, da gre nekaterim partijskim delavcem samo za osebno uveljavljanje.¹⁷ Poleg tega se je med aktivisti na terenu začel uporabljati izraz »biciklist«, za katerega so označili vsakega, ki je »upognil hrbet navzgor, navzdol pa pritiskal«. Ta pojav je

¹³ Jesen 1942 : korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 37.

¹⁴ Boris Kidrič: Zbrano delo : govori, članki in razprave 1944–1946, knj. 2. Ljubljana 1959 (dalje Kidrič, Zbrano delo, 2), str. 62–66.

¹⁵ Prav tam, str. 196–198.

¹⁶ ARS, AS 1643, t. e. 49; Kobe, Izgradnja narodne oblasti.

¹⁷ Ivan Maček - Matija: Spomini. Ljubljana 1981, str. 142.

Kidrič še posebej kritiziral, saj naj bi ljudje po »biklistu« sodili vse narodno-osvobodilno gibanje in narodno oblast.¹⁸

Zaradi takšnih pojavov so v drugi polovici leta 1944 začeli odstranjevati pojav profesionalizma, pojav t. i. ilegalcev v neosvobojenih predelih oziroma t. i. poklicnih političnih delavcev na osvobojenem in neosvobojenem ozemlju. Kidrič je pri tem poudaril, da so bili ti sicer potrebni v težkih ilegalnih delovnih pogojih, pozneje pa so začeli ovirati razvoj OF, saj so odvrčali ljudi od njene organizacije. Čeprav so bili »profesionalci« oziroma »ilegalci« jedro OF v vseh forumih, je bila njihova slaba stran v tem, da so bili več ali manj ločeni od prebivalstva, zato, zlasti okrožni in okrajni funkcionarji, niso mogli dovolj vplivati na ljudi, ljudje pa jih zaradi tega tudi niso poznali, razumeli in zaupali, kar je zaviralo njihovo udeležbo v osvobodilnem gibanju.¹⁹

Osnovni tip aktivista OF naj bi tako postal domačin, ki se je poleg svoje običajne zaposlitve kot delavec, kmet, intelektualec, član javnih institucij itd. sistematično ukvarjal s političnim delom OF.²⁰ Nove legalne in na svojem terenu domače aktiviste pa naj bi pridobivali predvsem iz vrst žensk in mladine, ki naj bi prevzeli politično vodstvo, ko so moški odhajali v partizane.²¹

Ker so bili poklicni propagandisti še posebej izrazit pojav profesionalizma, naj bi propagando prenesli na terenske organizacije in odbore OF, katerih naloga je bila, da redno obravnavajo politične dogodke ter sklicujejo politične konference, mitinge, shode in zborovanja, s čimer jim je že v prvih obdobjih osvobodilnega gibanja uspelo pritegniti širok krog prebivalstva.²²

Vendar pa je Kidrič poudaril, da v stremljenju po pritegnitvi domačinov in boju proti profesionalizmu ne smejo takoj in brez načrta odstraniti prav vseh političnih delavcev, tudi tistih, ki so jih še vedno potrebovali: »Kjer se je profesionalizem izrodil v oviro za nadaljnji napredek domačih terenskih organizacij in pokvaril tudi karakterni lik našega aktivista, je treba seveda takoj energično poseči in take aktiviste brezpogojno poslati v vojsko. Te vrste čistko moramo vsepovsod sistematično in kontrolirano izvesti. Kjer gre za ilegalce, odnosno »poklicne« politične delavce, ki jih je pred kratkim pognal z domačij sovražnikov teror, ki pa vestno izpolnjujejo svoje dolžnosti, je potrebno skrbeti, da se vzporedno slabitvi sovražnikovega terorja čimprej vračajo domov, da se lotijo svojega običajnega posla in da kot taki vzpostavljajo domače terenske organizacije OF. Kjer gre za bolj ali manj vodilne okrajne in okrožne funkcionarje, usmerimo njihov poglavitni trud v to, da vzpostavijo množične terenske organizacije z domačimi funkcionarji.«²³

Kidrič je zlasti leta 1944, ko so izvedli obširno mobilizacijo, pogosto kritiziral, da množično terensko utrjevanje Osvobodilne fronte in graditev narodne oblasti ne

¹⁸ Kidrič, Zbrano delo, 2, str. 201–203.

¹⁹ ARS, AS 1643, t. e. 73; brošura II. Zbor aktivistov Osvobodilne Fronte, 4. september 1944.

²⁰ Prav tam.

²¹ Kidrič, Zbrano delo, 2, str. 186.

²² ARS, AS 1643, t. e. 73; brošura II. Zbor aktivistov Osvobodilne Fronte, 4. september 1944.

²³ Kidrič, Zbrano delo, 2, str. 185, 186.

smeta iti na račun vojske, in opozarjal, da teorije o »stebrih in potrebah OF« ne zdržijo, saj odtegotanje za vojsko sposobnih moških gibanju prej škodi kot koristi.²⁴ Očitno je bilo navdušenje za partizane v začetnem obdobju oziroma do mobilizacije večje, saj je leta 1941 Kidrič v članku »Za pravilno izvajanje linije Osvobodilne fronte« še opozarjal, da so »ponekod naši tovariši zanemarili politično delo in snovanje Osvobodilne fronte ter se posvetili zgolj partizanstvu«, ter dodal, da je »tako sektaško podcenjevanje Osvobodilne fronte skrajno nevarno in proti partizanskemu gibanju z izgubo zaledja.«²⁵ Po Fajfarjevem mnenju so bili namreč preprosti ljudje bolj navezani na partizane, njihova politična vzgoja pa je zaostajala, in to predvsem zaradi nepismenosti, ki je je bilo še veliko in je povzročala težave pri vzgoji aktivističnih kadrov.²⁶

Do napak je prihajalo tudi pri stiku aktivistov z vojaškimi enotami. Pri nakupovanju hrane in živine ter mobilizaciji delovne živine so se s strani vojske dogajale nepravilnosti, ki so med civilnim prebivalstvom povzročale nezadovoljstvo. Zato naj bi bili krivi aktivisti in okrajni gospodarski referenti, ki bi morali vojaškim enotam dajati točne podatke in biti poleg pri nakupu hrane, kmeta pa na prepričevalen način pridobiti za prodajo hrane in živine. Vojaške enote so pogosto menjale položaj, zato jim teren ni bil znan in niso bile seznanjene s politično pripadnostjo posameznikov po krajih. Zaradi tega bi morali aktivisti stopiti v stik z enotami in na sestankih podati točno sliko o prebivalstvu krajev in okrajev.²⁷

A ne le da so aktivisti morali poznati slehernega posameznika na svojem terenu, temveč je vodstvo OF od okrožnih odborov zahtevalo tudi podrobne podatke o aktivistih, zato so jim poslali vprašalne pole, ki so zahtevale naslednje osebne podatke:

- »1. Priimek in ime, rojstni datum in kraj
2. Poklic (vrsta poklica) in izobrazba ter poklic staršev
3. Kako je bil politično usmerjen pred okupacijo, katerim strankam in društvu je pripadal
4. Ali je bil simpatizer katere od ustanovnih skupin OF (demokratskega sokola, krščanskih socialistov, KPS, itd.), ali je bil član teh skupin in od kedar
5. Ali je pristaš (oz. aktivist) OF in od kedar
6. Kako delo je opravljal oz. opravlja pri OF
7. Kako so usmerjeni starši, bratje in sestre ter otroci
8. Ali se je boril v partizanih, kedar, koliko časa in kakšno funkcijo je imel? (iz kakšnih razlogov ni bil v partizanih)
9. Ali je bil izvoljen za poslanca oz. odbornika in pri katerih volitvah, kakšen referat ima

²⁴ Prav tam, str. 217.

²⁵ Kidrič, Zbrano delo, 1, str. 161.

²⁶ Tone Fajfar: Odločitev : spomini in partizanski dnevnik. Ljubljana 1981, str. 329.

²⁷ ARS, fond Okrožje Novo mesto (AS 1712), t. e. 707; Okrožni odbor OF Novo mesto vsem okrajnim odborom OF in političnim aktivistom, 10. avgusta 1944.

10. Ali je bil preganjan ali njegovi najbližji sorodniki ter ali mu je bila prizadeta škoda (vrsta pregona in škoda)

11. Ali je bil prijet za sovražnika in kako je vzdržal preizkušnjo

12. Kako narodno osvobodilno literaturo pozna

13. Ali je posečal kake strokovne in politične tečaje pred ali po okupaciji

14. Ali ima strokovno znanje iz gospodarstva (kmetijstvo, živinoreja, mlekarstvo, sadjarstvo, itd.), obrti, prosvete, zdravstva, itd., ki si ga je sam pridobil

15. Za katero delo čuti največ veselja in sposobnosti

16. Njegovo zdravstveno stanje

17. Ocena osebnega in družinskega življenja

18. Ocena njegovega značaja, vrlin in slabosti«²⁸

Če bi okrožni odbori res poslali omenjene podatke, bi dobili lep popis aktivistov OF v okrožjih, vendar so bili podatki nepopolni.

Pomanjkljivosti aktivistov, ki so ovirale enotno delo, pa so bili še razni »lokalpatriotizmi« in, tako kot pri vrhu, delitve med komunistične in nepartijske aktiviste. Tako je Kocbek v *Tovarišiji* zapisal, da so tako aktivisti, ki prihajajo iz katoliškega javnega dela, kot aktivisti, ki prihajajo iz komunistične ilegale, »obremenjeni z nenaravnim primatom nazorske vsebine, ideološkega mišljenja ter čustvovanja«. Odnose med aktivisti je opisal z naslednjimi besedami: »Poleg tega ene kakor druge zapeljujejo skušnjave osebnega rivalstva in prestižnih kombinacij. Akcijska premoč enih se zato izraža skrivnostno, v zaprtosti in gledanju zviška, nazorska problematika drugih pa vpliva ljubosumno, negotovo in nezdravo. Zato je na obeh straneh potrebna iniciativa, da bo prišlo do toplejše človeške bližine in brezpogojnega tovariškega zaupanja.«²⁹

19. junija 1942 je sestanek z aktivisti novomeškega okrožja na Podstenicah potrdil poročila o nesoglasjih, ki so prihajala s terena, zato se je Kocbek oglašil k besedi in opozoril na ta pojav: »Komuniste sem opozoril na njihovo moralno dolžnost, da do nepartijskih aktivistov ne nastopajo preveč vzvišeno, skoraj voditeljsko in izolirano, temveč tako, da predajajo svoje znanje in ponudijo človeško pomoč v izdatnejši meri tistim aktivistom, ki morajo napraviti v svojem razvoju mnogo daljšo in intenzivnejšo pot od njih. Na drugi strani pa sem se obrnil na nepartijske aktiviste in jim predočil važnost tako imenovane objektivne družbeno-politične vsebine današnje družbe, kakor jo odgrinja marksistično-leninistična teorija, ki si brez nje ni mogoče misliti uspešnega posega v javno življenje. Rekel sem jim, da še tako visoka osebna kvalifikacija ne more sama po sebi usposobiti današnjega političnega delavca za uspešno napredno delo.«³⁰

Odnosi so se tako v vodstvu gibanja kot tudi med aktivisti od spomladi 1942 oziroma od odhoda na osvobojeno partizansko ozemlje do sprejetja Dolomitske izjave 28. februarja 1943 torej zaostrovali. Po podpisu Dolomitske izjave, ki naj bi

²⁸ ARS, AS 1502, t. e. 2; Vprašalne pole za aktiviste in člane narodne oblasti 1944.

²⁹ Edvard Kocbek: *Tovarišija* : dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Ljubljana 2004, str. 45.

³⁰ Prav tam, str. 64.

uredila razmere pri vrhu, pa so sklicali še zbor aktivistov, ki bi enotnost potrdil tudi na terenu. S tem je bilo dokončno konec pluralne dobe v OF glede organizacije, saj sta se v imenu »enotnosti in učinkovitosti« Osvobodilne fronte krščanskosocialistična in sokolska skupina odpovedali samostojni organizaciji aktivistov oziroma njihovi vzgoji. Le komunistični partiji so zaradi avantgardne vloge priznali pravico in potrebo po lastni organizaciji svojih aktivistov, sicer so vsi drugi pripadali samo Osvobodilni fronti.³¹

Prvi zbor aktivistov Osvobodilne fronte

Prvi zbor aktivistov je potekal na Pugledu, na obronku Kočevskega Roga, od 28. do 30. aprila 1943, ob drugi obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte. Da je aprilski zbor aktivistov Osvobodilne fronte rešil »najusodnejša notranja vprašanja Osvobodilne fronte« prav na dan njene druge obletnice, pa je bilo po Kidričevem mnenju »več kot slučajno«, saj so poznejši dogodki »nazorno zrcalili in dokazali, da je bil aprilski zbor aktivistov pogoj za nadaljnje uspehe v tretjem letu, da je predstavljal neposredni uvod v nov spomladanski polet osvobodilnega gibanja, hkrati pa nepogrešljivo politično podlago, na kateri je bilo mogoče do kraja požeti plodove italijanske kapitulacije.«³²

Zaradi tehničnih in ilegalnih težav so se zbora lahko udeležili samo aktivisti iz Ljubljanske pokrajine, z Dolenjske, Notranjske in iz Bele krajine, ne pa iz Ljubljane in drugih neosvobojenih ozemelj. Poleg 76 aktivistov se je z zastopniki vojske in člani IOOF skupno zbralo približno 100 ljudi. V poročilu Vrhovnemu plenumu OF, katerega člani so bili večinoma v Ljubljani, je IOOF zapisal: »Poleg Izvršnega odbora se je zborovanja udeležilo nad sto aktivistov, samih ilegalcev, ki pripadajo raznim skupinam OF in ki predstavljajo – ker so se pač povsem posvetili osvobodilni stvari – steber našega terenskega političnega dela. Zborovanje, ki je poslalo svoj pozdrav tudi vam, tovariši, predstavlja pomemben mejnik v razvoju slovenske osvobodilne borbe. Utrdilo je namreč enotnost aktivistov ne glede na njihovo skupinsko pripadnost in s tem mnogo doprineslo k razvoju Osvobodilne fronte v kar najenotnejše vseljudsko osvobodilno gibanje slovenskega naroda. Hkrati je zborovanje osvojilo potrebne politične in organizacijske ukrepe spričo sedanjih okoliščin in novega splošnega poleta osvobodilnega gibanja.«³³

Zbor je potekal v okrašenem skednju, pred katerim je bila slovenska zastava z zvezdo, ob strani pa slike Prešerna, Cankarja, Tita in Stalina. Vodilo ga je delovno predsedstvo, v katerem so bili Edo Turnher, Boris Kraigher (kot član CK KPS), Ivan Kavčič (kot vojaški zastopnik), Rajko Tanasković in Pero Popivoda (kot zastopnika srbskega in črnogorskega naroda) ter Janez Stanovnik, Alojz Zalar in

---

³¹ France Škerl: Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941–1943). V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972, št. 1–2, str. 24.

³² ARS, AS 1643, t. e. 73; Boris Kidrič, Tri leta Osvobodilne fronte (od spomladi 1941 do spomladi 1944), brošura, izdala propagandna komisija pri IOOF, št. 26, junij 1945.

³³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLRS), knj. 7. Ljubljana 1989, dok. 25.

Mara Rupena (kot najdejavnejši aktivisti OF z Dolenjske in Notranjske).³⁴ Josip Vidmar je v uvodnem govoru orisal zgodovinski razvoj OF do druge obletnice njene ustanovitve, Edvard Kardelj je podal zunanji in notranji politični pregled ter utemeljitev Dolomitske izjave, predstavniki sokolske in krščanskosocialistične skupine so pojasnili stališča svojih skupin do KPS in do izjave, Boris Kidrič pa je govoril o organizaciji OF, Zveze slovenske mladine in Protifašistične ženske zveze.³⁵

O zborovanju je Kocbek v Slovenskem poročevalcu zapisal, da se je razvilo »v vsenarodni politični kongres takšnega značaja in pomena, da spričo njega lahko govorimo o najkrepkejši samopotrditvi Osvobodilne fronte sploh doslej«, ter dodal, da je družba aktivistov »tako intenzivno sodelovala pri pregledu nazaj in pri pogledu naprej, da se je zlila v spontano in resnično celoto OF in da je marsikdo med njimi to narodno enotnost in celotnost doživel že v najvišji meri, to se pravi preko vseh tradicionalnih, političnih in nazorskih razlik«. Strinjal pa se je tudi s Fajfarjem, ki je dejal, da je bilo to zborovanje za slovenski osvobodilni boj vsaj takega pomena kakor sama ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda.³⁶

Zborovanje naj bi torej potrdilo Dolomitsko izjavo, zato je Kidrič zapisal, da je bilo bistvo aprilskega zbora v naslednjem: »Utrdil je notranjo enotnost Osvobodilne fronte. Ta nova utrditev notranje enotnosti Osvobodilne fronte se po svoji globini že razlikuje od enotnosti, ki jo je manifestiralo prvo leto osvobodilnega gibanja. Če je enotnost v prvem letu osvobodilnega gibanja pognala predvsem iz osnovnega spoznanja, da brez nje ni in ne more biti vseljudske osvobodilne borbe slovenskega naroda, tedaj aprilska utrditev notranje enotnosti OF temelji tudi že na globlji proučitvi in skupni rešitvi vseh tistih vprašanj, ki so se po eni plati neogibno pojavila med dveletnim osvobodilnim bojem in ki so po drugi strani grozila, da bodo postala nevarna vprašanja svobodne bodočnosti. Če so dalje vznikla prva resnejša trenja znotraj Osvobodilne fronte neposredno v razdobju prvega svobodnega slovenskega ozemlja, se pravi, ko je Osvobodilna fronta prvič prevzela oblast, ko je potemtakem prvič stopila na pozornico najresnejša preizkušnja za njeno trdnost, pa je bila njena enotnost ponovno, in sicer v svojih temeljih utrjena sedaj, na večer pred italijansko kapitulacijo, na večer pred drugim svobodnim ozemljem, ki že ne spremlja več »slučajno« takega ali drugačnega poteka osvobodilnega gibanja, temveč že predstavlja – čeprav ga je bilo mogoče še nekajkrat izgubiti – organski uvod v svobodno bodočnost samo.«³⁷

Tudi Kardelj je v svojem referatu na zborovanju poudaril, da je treba ustvariti enotno osnovo Osvobodilne fronte, ne koalicijo, ter da je v organizacijah OF treba

³⁴ Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945 : država v državi*, knj. 1. Ljubljana 1987, str. 596.

³⁵ *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana 1976 (dalje *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem*), str. 445, 446.

³⁶ ARS, AS 1547, t. e. 69; *Slovenski poročevalec*, 10. 5. 1943, Zborovanje političnih delavcev Osvobodilne fronte.

³⁷ Boris Kidrič: *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1960, št. 1, str. 39.

prenehati deliti ljudi na komuniste, krščanske socialiste in sokole, kar je bilo sicer pomembno v prvem obdobju, v času zborovanja pa je bilo v OF treba pridobivati predvsem delavce, kmete in inteligenco. Samo slovenski narod kot celota in ne koalicija vase zaprtih skupin bo namreč po njegovih besedah lahko izbojeval svobodo, saj bi, čim bi ljudske množice začutile razpoke v OF, nastal razkroj osvobodilnega gibanja, ki bi mu sledil poraz.³⁸

Kocbek je na zborovanju opomnil na zanimiv pojav, ki je bil edinstven v zgodovini revolucionarnih naporov, namreč da kristjani sodelujejo s komunisti.³⁹ Čeprav je pred tem v dnevniških zapiskih ugotavljal neenotnost aktivistov, je v že omenjenem članku, objavljenem v Slovenskem poročevalcu, zapisal: »Posebno razveseljivo je dejstvo, da se je s tem potrdila in utrdila enotnost med aktivisti vseh skupin, čeprav izpovedujejo različne svetovne nazore. Prav na tem zborovanju so nastali pogoji za izginotje poslednjega koalicijskega razpoloženja in za nastanek resnično enotnega osvobodilnega gibanja. Isto politično spoznanje in hotenje je približevalo aktiviste Osvobodilne fronte in jih tesno združilo v borbena enota. Prav te dni je prišel do izraza pomen skupnega življenjskega boja za pravilno razumevanje nazorskega sveta. Jasni in skupni pogledi na osvobodilni boj so ustvarili tesno človeško skupnost prepričanih borcev za narodovo svobodo, pa naj pripadajo temu ali drugemu svetovnemu nazoru. Vzdušje zborovanja je od prve do zadnje ure drhtelo v čisti in zdravi ubranosti zdravega tovarištva. To lahko rečemo posebno za sodelovanje kristjanov in komunistov. Če bi se udeležil zborovanja nekdo, ki bi ne poznal posameznih aktivistov po njihovi nazorski opredeljenosti in bi jih poslušal, bi jih ne mogel razlikovati, tako enotno in enodušno so izpovedovali vsebino Osvobodilne fronte kot vsenarodnega borbenega gibanja.«⁴⁰

Čeprav je torej Kocbek podpisal in (v tem času tudi še) zagovarjal Dolomitsko izjavo, si je verjetno ni razlagal povsem tako, kot so si zamislili komunisti, kar je razvidno predvsem iz naslednjih besed: »Če smo namreč ugotovili, da po tej Izjavi nimamo več opravka s posameznimi skupinskimi aktivisti, temveč le še z aktivisti OF, ni s tem rečeno, da skupine ni več, in da skupina nima tako v sedanjosti kakor v bodočnosti svojega razloga za obstoj in delo. Res je nasprotno, da naša skupina ni omejena le na aktiviste, ampak obsega vse vredne predstavnike nazorske kvalitete, ki so obenem revolucionarji, obenem pa je res, da naloge naše skupine niso omejene le na politično območje, ampak segajo na druga, še širša in globlja območja. Govoriti o likvidaciji krščanske skupine v OF pa bi se poleg tega še reklo nasprotovati osnovnim načelom OF, ki postavlja svobodo izpovedovanja nazorov na važno mesto.«⁴¹

Kocbek se je namreč odrekel političnemu značaju krščanskih socialistov, kar je bila glavna zahteva partije, želel pa je ohraniti nazorski značaj skupine. Zato je 5. oktobra

³⁸ DLRS, knj. 6. Ljubljana 1981, dok. 118.

³⁹ ARS, fond Centralni komite Komunistične partije Slovenije (AS 1487), t. e. 43; Koreferat Edvarda Kocbeka na posvetovanju aktivistov OF na Pugledu.

⁴⁰ ARS, AS 1547, t. e. 69; Slovenski poročevalec, 10. 5. 1943, Zborovanje političnih delavcev Osvobodilne fronte.

⁴¹ Edvard Kocbek: Osvobodilni spisi II. Ljubljana 1993, str. 38, 39.

1943 tudi organiziral zborovanje krščanskosocialistične skupine, čemur je Kidrič sprva močno nasprotoval, češ da nasprotuje »pugleški izjavi«, s katero so na zboru aktivistov na Pugledu potrdili Dolomitsko izjavo, vendar je pozneje popustil.⁴²

Kljub temu si je KPS z Dolomitsko izjavo zagotovila monopolni položaj, zato se je v tem času okrepila tudi »bela garda«, saj so vanjo začeli vstopati tisti, ki se pred tem niso mogli odločiti za eno ali drugo stran in ki niso verjeli v komunistično OF. Znan je primer partizanskega komandanta Janeza Marna - Črtomira, ki ga na zboru aktivistov že ni bilo več, pozneje pa je postal organizator svojega četniškega odreda, ki so ga partizani poimenovali »Črna roka«.

A izjavo naj bi aktivisti na zboru po Lubejevi oceni sprejeli »navdušeno in z velikim odobravanjem«, ⁴³ zato je IOOF na seji 2. in 5. maja 1943 ocenil uspeh zbora aktivistov na Pugledu in ugotovil splošno utrditev enotnosti OF in njenega vodstva. V poslanici slovenskemu narodu, ki jo je pripravil, pa je poudaril, da je Osvobodilna fronta ob začetku tretjega leta osvobodilnega boja slovenskega naroda dosegla velike uspehe.⁴⁴

Drugi zbor aktivistov Osvobodilne fronte

Skoraj leto in pol je preteklo do drugega zbora aktivistov, ki se je potekal od 4. do 6. septembra 1944 v Črnomlju oziroma, kot je označil Kardelj, na predvečer zmage, ali kot je na zboru dejal Kidrič, v času, ko je zlom nemškega okupatorja postal neposredno vprašanje in ko je neposredno vprašanje postala tudi končna zmaga slovenskega naroda. V analizi zbora, ki je bila objavljena v Slovenskem poročevalcu 15. septembra, je Kidrič zapisal, da se je drugi zbor razlikoval od prvega v štirih pogledih. Medtem ko so se prvega zbora udeležili le aktivisti iz Ljubljanske pokrajine, saj iz drugih slovenskih pokrajin zaradi težkih ilegalnih in konspirativnih okoliščin ter zaradi slabih vez to še ni bilo mogoče, pa so se drugega zbora že udeležili aktivisti iz vseh slovenskih pokrajin, s čimer je zbor po Kidričevih besedah manifestiral, da je Osvobodilna fronta slovenskega naroda – slovenski narod sam.⁴⁵

Med prvim in drugim zborom se je razvil tudi značaj Osvobodilne fronte kot organizacije. Pred prvim zborom je bila Osvobodilna fronta v svojih vrhovih pa tudi glede na aktivističen kader v glavnem koalicija različnih skupin, po zboru, ki je bil posvečen vprašanju, kako Osvobodilno fronto razviti v enotno vsenarodno osvobodilno gibanje, pa so aktivisti OF postali enotni in so delali po enotnih smernicah.⁴⁶

---

⁴² Edvard Kocbek: Zbrano delo, knj. 7. Ljubljana 2000, str. 339–342.

⁴³ France Lubej - Drejče: Odločitve : boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem : ob 40-letnici procesa na Taboru. Ljubljana 1980, str. 286.

⁴⁴ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, str. 446.

⁴⁵ ARS, AS 1643, t. e. 73; Slovenski poročevalec, 15. 9. 1944, Drugi zbor aktivistov Osvobodilne fronte.

⁴⁶ Prav tam.

Poleg tega je prvi zbor sicer obravnaval vprašanje narodne oblasti, a ker se je tedaj oblast šele začela razvijati, je aktivistom lahko dal le temeljna navodila in predvsem poudarjal potrebo po tem, da se odbori Osvobodilne fronte po italijanski ofenzivi ponovno začnejo razvijati v organe narodne oblasti. Drugi zbor pa je bil v času, ko se je narodna oblast na osvobojenem ozemlju že sistematično gradila in ko se je vodstvo Osvobodilne fronte že začelo pripravljati, da prevzame oblast v vsej Sloveniji. Tako se je drugi zbor predvsem posvetil vprašanjem, kako Osvobodilno fronto poglobiti in dalje razvijati kot politično organizacijo in kako se morajo organizacije ter odbori Osvobodilne fronte ravnati glede utrjevanja in izpolnjevanja narodne oblasti.⁴⁷

Na zboru so imeli referate Josip Vidmar, ki je v svojem uvodnem govoru označil kot prvo dolžnost vseh aktivistov OF »dolžnost polne zavesti o Osvobodilni fronti« ter ugotovil, da lahko samo Osvobodilna fronta, ki je organizirala vojsko ter spodbudila široke kroge prebivalstva k odporu, prevzame oblast tudi po osvoboditvi. Referat »O zunanje in notranje političnem položaju« je imel Edvard Kardelj. Boris Kidrič je v referatu govoril predvsem o aktivistih Osvobodilne fronte, njihovi vlogi ter napakah pri delu, medtem ko je o gospodarskih nalogah osvobodilnega boja govoril Franc Leskošek, ki je poudaril, da postaja v končni fazi boja gospodarsko vprašanje politično, saj bodo z razreševanjem gospodarskih vprašanj največ prispevali k utrditvi političnega vprašanja. Organizacijski sekretar IOOF, Marijan Breclj, pa je v referatu z naslovom »O izgradnji narodne oblasti in dokončnih smernicah za prevzem oblasti na vsem slovenskem ozemlju« značaj narodne oblasti označil z naslednjimi besedami: »V organizaciji naše narodne oblasti je bilo v celoti izpolnjeno načelo, da oblast pripada ljudstvu in da jo ljudstvo tudi samo izvaja. Ni bil namen OF, da vsiljuje oblast za uvedbo kakega določenega družbenega in gospodarskega reda, ki naj bi bil ljudskim množicam vsiljen. Nasprotno! OF se je in se trudi, da sprosti tiste napredne ljudske sile, ki so edine upravičene nosilke narodne oblasti, da tem naprednim ljudskim silam omogoči vodstveno delovanje v oblastnih organih in da z vztrajanjem na načelu ljudske demokracije ustvari možnost takih sprememb v sistemu javnega življenja, katere bodo te napredne ljudske sile smatrale po svoji večinski volji za pravilne.«⁴⁸ Kljub takšni predstavitvi narodne oblasti pa je po vojni, ko je imela KPS oblast že trdno v rokah, Kocbek na seji CK KPS, ki je potekala 4. oktobra 1946, partijsko vodstvo opozoril, da je ljudstvo sicer razglašeno za edinega nosilca oblasti, vsa oblast da izhaja iz njega in pripada njemu, v resnici pa v imenu ljudstva vso oblast nosi in izvaja poseben krog ljudi, ki ga ljudstvo ne more nadzorovati.⁴⁹

Bistvo drugega zbora je bila torej priprava OF na odločilne boje za končno zmago, za prevzem oblasti v vsej Sloveniji in za prve ukrepe po osvoboditvi. Zato je

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ ARS, AS 1547, t. e. 68; Ljudska pravica, 13. 9. 1944, št. 19–20, Osvobodilna fronta se pripravlja na prevzem oblasti.

⁴⁹ Edvard Kocbek: Govor v CK KP Slovenije 4. oktobra 1946. V: Revija 2000, št. 50/51, Ljubljana, str. 217.

zbor pokazal na bližnjo notranjo in mednarodno zmago, ki je bila že zagotovljena, ter poudaril potrebo po popularizaciji vseh pridobitev, doseženih v NOB, zlasti pa popularizaciji narodne oblasti, kar naj bi jim jamčilo, da ne bo »notranjim sovražnikom« ali zunanjim nasprotnim silam uspelo oslabiti njihovega položaja. Hkrati je zbor vse aktiviste OF zadolžil, da izpeljejo mobilizacijo vseh za orožje sposobnih Slovencev ter da Osvobodilna fronta kot vseljudska politična organizacija slovenskega naroda v zadnjem obdobju in neposredno po osvoboditvi dvigne na še višjo stopnjo tiste lastnosti, ki so po Kidričevi oceni do tedaj omogočale njene zmage: »demokratsko aktivizacijo osnovnih ljudskih množic, ljudsko samozavest, ljudsko samoinicijativno, ljudsko požrtvovalnost, budnost, dviganje ljudskih kadrov iz ljudskih globin, požrtvovalnost, budnost, širino in horizont naših aktivistov itd. itd.«. Poleg tega je zbor posvetil veliko pozornost tudi gospodarskim vprašanjem, ki so vse izraziteje postajala politična vprašanja, ter nakazal osnovne gospodarske ukrepe, kakršni naj bi bili potrebni ob prevzemu oblasti.⁵⁰

Eva Mally

LIBERATION FRONT ACTIVISTS

S u m m a r y

The collocation »activist of the Liberation Front of the Slovenian Nation«, a political organisation of the Slovenian liberation movement during World War II, was used for people taking part in the operations of this national liberation organisation. With the intention of familiarising the activists with the goals of the Liberation Front (OF) and its mode of operations, the OF leadership organised various forms of political education, for example the so-called rallies, conferences and workshops. The OF leadership kept bringing the attention of the activists to their tasks and mistakes made in their political activities. Initially each of the founding groups of the OF, representing the organisation's basis (communists, Christian Socialists, the Sokoli organisation), had their own activist staff, which became joint OF staff after the Dolomites Declaration (signed on 28 February 1943 – with it the other two groups accepted the leading role of the communists/KPS within the OF, the organisation, as well as leadership of the liberation movement in Slovenia). The Christian Socialists and the Sokoli groups gave up the independent organisation of activists and their education in the name of the Liberation Front unity. The Dolomites Declaration was confirmed at the first Liberation Front activists' assembly, which took place between 28 and 30 April 1943 at the Pugled hill. This was also formally the end of pluralism within the OF. The second OF activists' assembly took place between 4 and 6 September 1944 in Črnomelj. The main issue was the takeover of power all over Slovenia after the liberation. Namely, at that time the end of the war seemed imminent. Apart from the two main assemblies, other regional and district assemblies of the activists of the OF took place, steering the work of the activists during the war.

---

⁵⁰ ARS, AS 1643, t. e. 73; Slovenski poročevalec, 15. 9. 1944, Drugi zbor aktivistov Osvobodilne fronte.

1.01
Prejeto 9. 2. 2011

UDK 328:321.013(497.4:497.5)

Janko Prunk*

Vloga Državnega zbora Republike Slovenije pri urejanju državne meje z Republiko Hrvaško

---

IZVLEČEK

Avtor v članku prikazuje vlogo slovenskega parlamenta – Skupščine Republike Slovenije (1990–1992) in Državnega zbora RS (od 1992 dalje) – pri urejanju razmejitvene problematike s Republiko Hrvaško. Ugotavlja, da se je slovenski parlament (njegov odbor za zunanjo politiko je po Ustavi RS najbolj odločilen dejavnik v zunanji politiki) v tej problematiki držal precej zadržano in je večino pobude in dejavnosti prepuščal Vladi Republike Slovenije. Slovenski parlament sam se je v zvezi s to problematiko oglašil samo v nekajkrat, ko je sprejel nekatere odločilne deklaracije in resolucije: (991 Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti), 1993 Memorandum o Piranskem zalivu, 2001 je Odbor za mednarodne odnose DZ RS potrdil sporazum Drnovšek-Račan in 2009 DZ RS sprejel sklep o zaščiti slovenskih nacionalnih interesov.

Ključne besede: Republika Slovenija, Republika Hrvaška, zunanja politika, mednarodni odnosi, meja, parlamentarizem, parlament

ABSTRACT

THE ROLE OF NATIONAL ASSEMBLY OF REPUBLIC OF SLOVENIA ABOUT REGULATING BORDER WITH REPUBLIC OF CROATIA

Author is analyzing the role of the Slovene parliament – Assembly of the Republic of Slovenia (1990–1992) and the National Assembly of Republic of Slovenia (from 1992) –, in resolving the border dispute with the Republic of Croatia. The Slovene parliament was until now rather restraint and has left much of the initiative to the Government of Slovenia. There are only a few examples when Slovene parliament took a stand: in 1991 The fundamental constitutional document on autonomy and independence), in 1993 The Memorandum on Piran Bay, in 2001 Committee for international relations of the National Assembly confirmed the Drnovšek-Račan agreement and in 2009 the National Assembly accepted the Resolution on the protection of national interests.

Key words: Republic of Slovenia, Republic of Croatia, foreign policy, foreign relations, border, parliamentarism, parliament

---

* **Dr., redni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: janko.prunk@fdv.uni-lj.si**

Po ustavi je Državni zbor Republike Slovenije glavni in odločilni urejevalec in odločevalec o zunanjepolitičnih zadevah Republike Slovenije. Vprašanje določitve državne meje kot eden temeljnih elementov obstoja in smisla delovanja države je pomembno vprašanje zunanje politike. Zato se s tem poleg vlade, njenega zunanjega ministrstva, ukvarja tudi državni zbor, tako s svojim odborom za zunanjo politiko kot tudi celota na plenarnem zasedanju.

Vprašanje meja slovenske države se je v vsej globinski dimenziji in odgovornosti pojavilo v pripravah na slovensko državno osamosvojitve. Dne 25. junija 1991 je slovenski parlament, tedaj imenovan Skupščina Republike Slovenije, sprejel Temeljno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, v kateri so bile opisane tudi državne meje nove samostojne države tako, da so določene z dotodanjimi državnimi mejami Jugoslavije z Madžarsko, Avstrijo in Italijo in da meja z Republiko Hrvaško poteka po »meji v okviru dosedanje Socialistične Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ)«. ¹ Takšno formulacijo so zapisali zato, ker se Republika Slovenija ni posvetovala z Republiko Hrvaško, da bi se sporazumeli za določeno mejo. Sama pa takšne meje ni mogla določati.

Nekaj let pozneje, leta 1999, je ustavni sodnik dr. Tone Jerovšek, ki je bil med oblikovalci temeljne listine, le-to na prošnjo Civilne družbe Slovenije za mejo v Istri ocenil takole: »Temeljna listina je bila enostranska izjava volje Republike Slovenije, da razglasi samostojnost. Zato je lahko kot svojo dokončno mejo razglasila le mednarodno priznano državno mejo SFRJ z drugimi državami, na katere meji. Ni pa mogla enostransko določiti meje z Republiko Hrvaško, ker se o Temeljni ustavni listini s Hrvaško ni posvetovala. Meja z Republiko Hrvaško je bila zato opredeljena kot »meja v okviru dosedanje SFRJ«. Pri tem je potrebno upoštevati, da meje med republikami niso predstavljale definiranje suverene oblasti organov ene ali druge oblasti republike. Zato je potrebno dikcijo Temeljne ustavne listine (TUL) o »meji med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško v okviru dosedanje SFRJ« razumeti ne kot zadnjo upravno delitev pristojnosti med dvema federalnima entotama v času nastanka suverenih držav, temveč kot še ne določeno črto, ki je bila glede na različne upravne in sodne pristojnosti in uradne evidence različna od leta 1945 naprej. Prav ta časovna različnost pa je okvir, znotraj katerega je treba določiti mejno črto med državama. Besedna zveza v temeljni listini »meja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško v okviru dosedanje SFRJ« pomeni začasnost in nakazano odprtost in nedorečenost meje med obema novo nastalima državama. Okvir za določitev končne meje pa predstavljajo vsa zgodovinska dejstva in relevantne okoliščine v celotnem obdobju bivše Jugoslavije.« ²

Med osamosvojitveno vojno, ki je izbruhnila dan po razglasitvi slovenske državne samostojnosti, skoraj nihče od odgovornih slovenskih dejavnikov ni razmiš-

¹ Uradni list Republike Slovenije (dalje UL RS), št. 1, 25. 6. 1991.

² Franc Goljevšček: Celovita bela knjiga ali seznam pomembnih dokumentov za določitev pravične meje med Slovenijo in Hrvaško v Istri in na morju in namenjeni vsem državljanom Slovenije, zamolčanah v tako imenovani »Beli knjigi« Ministrstva za zunanje zadeve RS. Civilna družba Slovenije za mejo v Istri, Izola 2006, str. 17–18.

ljal ali zahteval določitev meje s sosednjo Hrvaško, tudi skupščina Slovenije ne. Morda se je v ožjih krogih o tem govorilo, tako npr. v predsedstvu republike. Do danes imamo že nekajkrat izrečeno izjavo tedanjega člana predsedstva Ivana Omana, da je v teku vojaških operacij zoper Jugoslovansko armado na predsedstvu predlagal zasedbo slovenske južne etnične meje, to je v Istri, pa mu najbolj odgovorni ljudje za te zadeve niso prisluhnili.

Imamo tudi izjavo tedanjega notranjega ministra Igorja Bavčarja, da so bili taki razmisleki in predlogi, da jim pa operativno poveljstvo slovenske obrabne vojne ni moglo ustreči, »ker bi to pomenilo odpiranje še ene fronte s Hrvaško«.

Slovenski parlament je nato po državni osamosvojitvi še nekajkrat razpravljal o razmejitvi z Republiko Hrvaško in sprejel nekaj načelnih stališč, npr. o celovitosti Piranskega zaliva, ki da je slovenski, in o suverenem slovenskem dostopu do mednarodnih voda.

Tako je Skupščina Republike Slovenije na seji 5. oktobra 1991 ob izteku motorija na osamosvojitvene ukrepe, predpisanega z Brionsko deklaracijo 7. julija, sprejela »stališča in sklepe«, da je Republika Slovenija vedno izpričevala pripravljenost na sporazumevanje, pogajanja in mirno rešitev odprtih vprašanj na ozemlju bivše SFRJ, ki naj pripeljejo do polne uveljavitve svobodno izražene volje njenih prebivalcev za samostojnost in neodvisnost. V skladu s tem morajo Izvršni svet Republike Slovenije in drugi pristojni organi vzpostaviti na meji z Republiko Hrvaško režim, ki bo izenačen z režimom na mejah z Italijo, Avstrijo in Madžarsko.

»Skupščina RS nalaga Izvršnemu svetu Skupščine RS, da nadaljuje pogajanja s Hrvaško za sklenitev sporazuma o vzpostavitvi takšnega režima na meji med državama, ki ne bo omejeval sožitja ter bo temeljil na načelu odprte meje.«³ Tako skupščina Slovenije še pred formalnim mednarodnim priznanjem državne samostojnosti.

Iz teh stališč in sklepov je moč videti, da je skupščina pooblastila svoj izvršni svet (to je vlado) za vodenje opravil v prizadevanju za določitev meje s Hrvaško in mednarodno priznanje.

Tako se Skupščina Republike Slovenije in nato po novi ustavi izvoljen Državni zbor Republike Slovenije nista vse do leta 1993 kaj bistveno ukvarjala z vprašanjem meje s sosednjo Republiko Hrvaško. Vse zadeve je opravljala vlada, predvsem njeno zunanje ministrstvo. V prizadevanju za mednarodno priznanje sta Republika Slovenija in Republika Hrvaška (njuni vladi) novembra 1991 nekako enako odgovorili na vprašalnik Badinterjeve komisije, da nimata teritorialnih sporov.⁴ Na podlagi tega je Badinterjeva arbitražna komisija izdala prvo mnenje, da je moč obe samostojni državi mednarodnopravno priznati. Na temelju tega mnenja je Evropska skupnost 16. decembra 1991 sprejela sklep, da bo obe državi, kakor tudi Makedonijo ter Bosno in Hercegovino, mednarodno priznala 15. januarja 1992.

³ UL RS 16, 5. 10. 1991.

⁴ Dimitrij Rupel: *Skrivnost države: spomini na domače in zunanje zadeve 1989–1992*. Ljubljana 1992, str. 242–251.

Vlada mednarodno priznane samostojne Republike Slovenije je že teden dni po svojem mednarodnem priznanju sprejela pobudo za sklenitev sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o poteku meje. V slovenski javnosti se je začela razprava o pravični meji med Slovenijo in Hrvaško v Istri. V tej razpravi je bilo veliko čustvenega naboja, pa tudi neosnovanega nacionalističnega pretiravanja. Zelo stvaren dokumentiran zgodovinski pogled zgodovinarja prof. dr. Boga Grafenauerja⁵ je prinesel precej jasnine in streznitve, bil pa je deležen nizkih napadov slovenskih nacionalistov.

V začetku julija 1992 je Vlada RS ustanovila slovensko komisijo za označevanje in obnavljanje meje, v okviru katere se je opravljala v poznejših letih večina aktivnosti v zvezi z iskanjem podatkov in arhivskega gradiva. Sredi novembra 1992 je bila ustanovljena strokovna komisija za analiziranje mejne problematike, ki se je sestala dvakrat v širši sestavi (22 članov). Razlog, da se komisija ni sestala pogosteje, je bil, da je večje število članov zahtevalo razpravo in sklepanje o vprašanih, ki so zadevala vključitev ozemelj, ki jih poseduje Hrvaška, in s tem kršitev TUL.

Nova vlada preudarnega dr. Janeza Drnovška, izvoljena maja 1992, je hotela najti s Hrvaško sporazum in je ni poskušala izsiljevati, ker je bila globoko pogreznjena v vojno s Srbi.

O tem problemu se je konec oktobra 1992 s hrvaško vlado pogovarjala velika vladna delegacija Republike Slovenije pod vodstvom predsednika vlade dr. Janeza Drnovška. O tem je bil že 23. 9. 1992 napisan memorandum, ki je bil poslan vodstvu Skupščine RS – to je vsem njenim poslanskim skupinam. Memorandum je bil zelo celovit in je obravnaval vsa področja življenja v odnosih s sosednjo Hrvaško. »Memorandum vsebuje naslednja poglavja:

Gospodarstvo: 1. Sporazum o gospodarskem sodelovanju, 2. Sporazum o plačilnem prometu, 3. Dogovor o saldu in terjatvah, nastalih pred 7. 10. 1991, ... 5. Sporazum o obmejnem gospodarskem sodelovanju, 6. Pogodba o morskem ribištvu.

Meja: 1. Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o skupni državni meji, 2. Sporazum o kategorizaciji mejnih prehodov in sporazum o mejnem režimu.

Promet in zveze: 1. Sporazum o železniškem prometu, 2. Sporazum o cestnem prometu, 3. Sporazum o zračnem prometu, 4. Sporazum o službi pošt in telekomunikacij, 5. Pogodba med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško o izgradnji avtoceste Šentilj–Zagreb, 6. Plovba v Piranskem zalivu in prehod na odprto morje, 7. Sporazum o dolgoročnem sodelovanju in uporabi slovenskega tranzitnega plinovoda za transport naravnega plina preko Republike Slovenije in skladiščenje naravnega plina Republike Slovenije na teritoriju Republike Hrvaške.«

---

⁵ Bogo Grafenauer: Miti »o Istri« in resnica istrskega polotoka: izvori različni, pa vsi enako »bosi«. V: Svobodna misel, 1992, št. 3–7.

Memorandum poroča še o drugih zadevah, ki so jih obravnavali na srečanju vladnih delegacij: socialno, zdravstveno in pokojninsko varstvo; kultura, šolstvo, šport in znanost; pravosodje, varstvo okolja, vodno gospodarstvo in energetika.⁶

V memorandumu ni navedeno, o katerih stvareh sta se vladni delegaciji sporazumeli. Avtor te razprave se spominja velikega razočaranja, ker je hrvaška vlada po uvodnih protokolarnih pozdravih izjavila, da nima pooblastila za sklep tako vseobsežnih sporazumov. Do danes ni znano, zakaj se je tedanji hrvaški politični vrh s predsednikom republike dr. Tuđmanom odločil za takšno potezo.

Ker so nato pogajanja zastala, so se spomladi 1993 v slovenski javnosti pojavile zahteve, da Državni zbor RS sprejme neko resolucijo o Piranskem zalivu in neoviranem suverenem slovenskem dostopu do mednarodnih voda. Takšne zahteve so postavljale tudi nekatere parlamentarne stranke.

Na podlagi teh zahtev je Vlada Republike Slovenije 7. aprila 1993 sestavila memorandum, ki je bil zaupne narave, in ga poslala v Državni zbor.⁷ Dokument z naslovom Memorandum o Piranskem zalivu danes ni več tajen.

V memorandumu so zapisana vsa slovenska stališča, ki jih Slovenija zastopa vseh nadaljnjih 15 let do danes. Zaradi te zgodnje in jasne formulacije, na kar se v slovenski javnosti mnogokrat pozablja, je vredno te formulacije pokazati v tem članku.

»Republika Slovenija izhaja iz dejstva, da njena meja na morju z Republiko Hrvaško, v okviru pravnega reda nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije, ni bila nikdar določena in da je potrebno mejo na morju med novo nastalima suverenima državama, naslednicama bivše SFRJ – to je Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško – šele določiti.

Republika Slovenija se bo pri reševanju problematike določanja meje na morju s sosednjo prijateljsko državo Republiko Hrvaško vztrajno in dosledno zavzemala za dosego sporazumne in za obe strani pravične rešitve z miroljubnimi sredstvi v skladu z načeli Ustanovne listine Organizacije združenih narodov, Deklaracije o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami ...

Republika Slovenija se zavzema za ohranitev celovitosti Piranskega zaliva pod njeno suverenostjo in jurisdikcijo in za izhod na odprto morje na temelju dopustnih kriterijev mednarodnega prava in upošteva specifično situacijo Republike Slovenije.

Republika Slovenija izhaja iz stališča, da je Piranski zaliv *sui generis*, ki narekuje izključno upoštevanje zgodovinskega naslova in drugih posebnih okoliščin, in odločno zavrača uporabo kriterija srednje črte, ki bi pomenila v primeru Piranskega zaliva za Republiko Slovenijo nepravilno, neživljenjsko rešitev in bi bila popolnoma v nasprotju z zgodovinskim in dejanskim stanjem v Piranskem zalivu. Upoštevati je potrebno dejstvo, da je Republika Slovenija izvrševala jurisdikcijo in ob-

⁶ Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije (dalje Arhiv DZ RS), Gradiva v dokumentaciji, Skupščina Republike Slovenije, št. 310-08/91-9/7-1. Memorandum o razgovorih delegacije Vlade RS in Vlade RH v Zagrebu, 29. 9. 1992.

⁷ Arhiv DZ RS, Gradiva v dokumentaciji, S 7887, Memorandum o Piranskem zalivu, 7. 4. 1993.

last v Piranskem zalivu v bivši SFRJ in da je bilo takšno tudi zatečeno stanje ob razglasitvi neodvisnosti obeh držav dne 15. junija 1991. Glede na takšno stanje je gotovo najprimernejša uporaba načela uti possidetis, ki pravno potrjuje dejansko izvrševanje oblasti Republike Slovenije kot bivše republike v sklopu bivše SFRJ nad celovitim Piranskim zalivom.

Takšna rešitev tudi odgovarja načelu teritorialnega statusa quo, ki je eno temeljnih načel, na katerih sloni sedanja evropska teritorialna ureditev in katerega uporabo je ugotovila tudi arbitražna komisija v okviru konference o bivši Jugoslaviji. Ob tem Republika Slovenija opozarja, da je svojo državno suverenost na zadevnem območju vzpostavila v skladu s pravili mednarodnega prava ...

Vlada Republike Slovenije predlaga vladi Republike Hrvaške, da državi na temelju ugotovitev ekspertnih skupin nadaljujeta pogajanja, pri čemer Republika Slovenija predlaga, da se obe strani dogovorita, da Republika Slovenija glede na zgodovinski naslov in kriterije posebnih okoliščin ohrani jurisdikcijo nad Piranskim zalivom kot celoto. Hkrati eksperti nadaljujejo s pogajanjem glede modalitet izvajanja režima v Piranskem zalivu in obmejnih morskih območjih, ki bo temeljih na dobrososedskih odnosih, odgovarjal najsodobnejšim evropskim standardom in pripomogel k nadaljnjemu razvijanju prijateljskega sodelovanja med državama.

Glede meje na morju z Republiko Hrvaško izven Piranskega zaliva Republika Slovenija prav tako zastopa stališče, da je glede na specifičnost situacije potrebno upoštevati načelo pravičnosti in s tem t. i. posebne okoliščine, ki jih prinaša 12. člen Konvencije o teritorialnem morju in zunanjem morskem pasu iz leta 1958 ...

Republika Slovenija meni, da je potrebno, v skladu z načelom pravičnosti in upoštevajoč institut posebnih okoliščin, potegniti mejo z Republiko Hrvaško tako, da se bi teritorialno morje Republike Slovenije vsaj v ozkem odseku stikalo z odprtim morjem v Jadranu. Izhod na odprto morje bi Republiko Sloveniji omogočal nadaljevanje nemotenega izvrševanja mednarodnopravno priznane pravice svobode ribolova na odprtem delu Jadranskega morja ... Le na ta način bi Republika Slovenija ohranila temelj za izvrševanje svoje pravice do komuniciranja s svetom, ki jo je doslej vedno imela in ki je ena izmed temeljnih pravic vsake suverene države.«

Memorandum je vlada obravnavala 6. maja in zdi se, da ga je poslala Republiko Hrvaški ter o tem obvestila Odbor za mednarodne odnose v Državnem zboru RS. Ta odbor pa memorandumu ni obravnaval, ampak je na svoji seji 26. maja le izrekel podporo komisiji za analiziranje mejne problematike z Republiko Hrvaško pri ministrstvu za zunanje zadeve. Sprejel pa je svoja stališča in sklepe o meji med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško, ki so obsegali 8 točk, v katerih so bila stališča kratko in jasno izražena.

Zatrдила so, da Državni zbor Republike Slovenije poudarja opredelitev za enakopravne in prijateljske odnose s sosednjimi državami (točka 1).

V točki 2 Državni zbor Republike Slovenije izraža prepričanje, da je vprašanje urejanja problemov v zvezi z mejo med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško ključno za odnose med državama.

Točka 3 se sklicuje glede meje na Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije in v posebnem odstavku dodaja: »Ob razglasitvi neodvisnosti sta se Republika Slovenija in Republika Hrvaška priznali in hkrati zavzeli, da bosta glede razmejitve spoštovali stanje na dan 25. junija 1991.«

V točki 4 »Državni zbor z zaskrbljenostjo in ogorčenostjo ocenjuje, da je mogoče nekatere izjave in dejanja hrvaške strani v zadnjem času razumeti kot izraze ozemeljskih zahtev do Slovenije«.

V točki 6 poudarja, »da so najpomembnejši kriteriji za določitev meje na kopnem občinske oz. meje katastrskih občin«.

V tej točki Državni zbor Republike Slovenije še ugotavlja, da Republika Hrvaška ne pristaja na »upravičen predlog Republike Slovenije glede poteka meje v Istri tako na kopnem (južna meja katastrske občine Sečovlje) kot na morju (memorandum Republike Slovenije z dne 5. maja 1993)«.

»Če bo Republika Hrvaška vztrajala na sedanjih ozemeljskih zahtevah tako na kopnem kot na morju, državni zbor nalaga vladi Republike Slovenije, da na podlagi zgodovinskih dejstev postavi zahteve, ki bodo zagotovile upoštevanje nedotakljivosti našega ozemlja in realizacijo interesov Slovenije.«

Točka 7 se glasi: »V zvezi s Piranskim zalivom Državni zbor Republike Slovenije ponovno poudarja, da je imela Republika Slovenija v novejši zgodovini nesporno in jurisdikcijo nad Piranskim zalivom. Z njim je ustrezno upravljala ter skrbela za njegovo zaščito in ohranjanje. Piranski zaliv pripada Republiki Sloveniji tudi po načelu mednarodnega prava uti possidetis.«

In za konec zapiše glede dostopa do odprtega morja trditev, »da je Republika Slovenija imela v vsej novejši zgodovini prost neoviran dostop do odprtega morja, zato poudarja, da je prehod do mednarodnih voda izvirna pravica Republike Slovenije«.⁸

O teh stališčih in sklepih odbora je državni zbor začel razpravljati na seji 26. maja. Toda zaradi protesta in bojkota poslanske skupine Nacionalne desnice je bila seja prekinjena in razprava o predlogu odbora se ni nadaljevala. Je pa predsednik državnega zbora predlagal vsem poslanskim skupinam, da s podpisom ta predlog potrdijo. To je še isti dan storila večina poslanskih skupin koalicije in opozicije z izjemo Demokratske stranke in Slovenske ljudske stranke, ki sta tako hoteli nagajati predsedniku vlade dr. Janezu Drnovšku.

Na temelju svojih sklepov je vlada 16. septembra 1993 imenovala Mešano diplomatsko komisijo, ki se je potem sestala štirikrat: 15. 2. 1994; 27. 5. 1994; 23. 5. 1995 in 21. 7. 1998. Vsa ta zasedanja strokovnjakov niso prinesla nobenega rezultata. Pogajalci so bili ujeti v dokaj jasna in brezkompromisna stališča obeh držav.

Da bo Slovenija težko uveljavila svoja stališča, je bilo jasno že 18. novembra 1993, ko je Hrvaška sprejela svoja stališča o meji med državama. V njih je utemeljila svoje stališče glede meje na morju v Piranskem zalivu ter glede meje na

⁸ Arhiv DZ RS, Gradiva v dokumentaciji, EPA 208, Predlog dopolnil k predlogu stališč in sklepov DZ o meji med RS in RH.

kopnem po reki Dragonji (po kanalu sv. Odorika). Predlagala je razmejitev Piranskega zaliva po sredini. Izliv Dragonje kot izhodiščne točke pa je že predstavljal tudi razmejitev akvatorija voda med Piranskim zalivom in odprtim morjem, s čimer bi bila Sloveniji odvzeta pravica do suverenega dostopa do mednarodnega morja.

V letu 2001 se je predsednik slovenske vlade dr. Drnovšek odločil, da uredi odprt mejni problem s Hrvaško, ki je vsake toliko časa povzročal incidente v Piranskem zalivu. Ti so se vedno končali v prid Hrvaške in njenim enostranskim ukrepom, s katerimi je postavljala Slovenijo pred fait accomplite, tako s postavitvijo mejnega prehoda Plovanija na ozemlju, ki je pripadalo Sloveniji, pa z vzpostavitvijo školjčič v Piranskem zalivu, preganjanjem slovenskih ribičev južno od sredinske črte Piranskega zaliva, oviranjem slovenskih prevoznikov prek Hrvaške itd. Mešana diplomatska komisija se je leta 2001 večkrat sestala, toda tudi ona brez rezultata, zato je junija vrnila mandat.

Nato je predsednik vlade zadeve prevzel sam neposredno v svoje roke in njegova pogajalska skupina je do sredine julija 2001 izdala kompromisni predlog, ki sta ga podprli tako slovenska kakor hrvaška vlada.

20. julija 2001 sta se sestala oba predsednika vlad, dr. Janez Drnovšek in Ivica Račan, v Puli in parafirala sporazum o meji, ki je obsegal kopensko in morsko mejo. Slovenija je popustila nekaj pri svoji kopenski meji v porečju Mure in pri zaselkih na levem bregu Dragonje ter pri celovitosti Piranskega zaliva. Slednji je bil razdeljen po črti, ki je šla od ustja Dragonje proti odprtemu morju v razmerju 80% za Slovenijo in 20% za Hrvaško. Hrvaška pa je pristala na neposreden suveren dostop Slovenije do mednarodnega morja po nekakšnem koridorju, ki se je ob izhodu iz Piranskega zaliva pri Savudrijskem rtu, če gledamo proti odprtemu morju, lomil na levo proti jugu do t. i. točke 5.

Slovenska vlada je takšen kompromisni sporazum predložila v potrditev državnemu zboru in njegov odbor za zunanjo politiko je o njem razpravljal ter ga potrdil 25. julija 2001.⁹

V slovenski javnosti je sporazum Drnovšek-Račan zbudil velik odmev. Že dva dni pred podpisom sporazuma je od njem poročalo Delo in prineslo natančno karto razmejitve v barvah ter povedalo, da se o sporazumu dogovarjata Drnovšek in Račan sama. Delo je še poročalo, da je predsednik SLS mag. Franci But sporazum ocenil kot velik dosežek Slovenije pri razdelitvi morja.¹⁰

20. julija je Delo na prvi strani prineslo karto predloga slovensko-hrvaške meje na morju in ob njej članek z naslovom »Banski dvori vendarle popustili. Sporazum o slovensko-hrvaški meji in JEK potrjen«. Članek navaja Račanovo izjavo, da bo pot do ratifikacije sporazuma o meji s Slovenijo dolga. V Delovem komentarju dneva pa je bila takšna ocena: »V tej poletni tihi dvostranski pogajalski igri je vse-skozi soliral premier Drnovšek. Njemu je bilo največ do sporazuma. Po njegovem nareku je državni zbor trikrat na teden prestavljal s seje na sejo razvpiti malo-

⁹ Razprava na odboru je bila zaupna in njen zapisnik v Arhivu Državnega zbora je še vedno nedostopen.

¹⁰ Delo, 18. 7. 2001.

obmejni sporazum – vse v imenu pogajanj. In račun z Račanom se mu ni izšel. In težko bo presodil, ali je bilo v tej partiji več pokra ali več šaha.«

Sporazum Drnovšek-Račan je bil v tistem trenutku, pa tudi še v vseh naslednjih letih, kot se kaže v trenutku tega pisanja, najboljša možna rešitev slovensko-hrvaške razmejitve. Kljub nekaterim maksimalističnim slovenskim očitkom bi ga slovenski parlament nedvomno ratificiral, toda zgodilo se je drugače. Dne 4. septembra 2001 je predsednik hrvaške vlade Ivica Račan poslal predsedniku slovenske vlade dr. Drnovšku pismo, v katerem mu je sporočil, da hrvaška stran parafrirane pogodbe ne more potrditi v hrvaškem saboru in da le-ta ne more biti temelj za reševanje problema ter da parafrirani sporazum ostaja brez pravnih učinkov.¹¹

Kolikor je znano iz hrvaških virov, so se na Hrvaškem takšnemu sporazumu uprle opozicijske stranke, pa tudi nekateri ministri iz HSLŠ v Račanovi vladi. Ti so svoje odklonilno stališče utemeljevali z mnenjem hrvaških akademikov, strokovnjakov za mednarodno pomorsko pravo.

Slovenska vlada je sosednjo Hrvaško opozarjala, da je bil sporazum parafriran in da ima to neko določeno težo, ki se mora upoštevati v nadaljnjih pogajanjih. Toda slovenska vlada v naslednjih letih ni kaj dosti storila, da bi Evropsko unijo temeljiteje informirala o tem odprtem problemu s sosedo Hrvaško. Deloma je to razumljivo, kajti Slovenija se je pripravljala na vstop v EU in je zagotavljala, da nima nobenih problemov. Kolikor vemo danes iz diplomatskih krogov EU, se je Slovenija, zlasti po letu 2004, ko je postala polnopravna članica EU, obnašala naivno, neutemeljeno samozavestno in arogantno, zanašajoč se na dejstvo, da je ona že v EU in uživa avtomatično podporo unije v sporu s Hrvaško.¹²

Ker je razmejitveni problem ostal nerešen in je bil vedno navzoč v odnosih med sosednjima državama in je obstajala možnost, da se zgodijo med njima incidenti, je bolj nacionalistično usmerjeni del slovenske politike pritiskal na slovensko vlado, da se bolj aktivno zavzame za njegovo rešitev. Ponujal je precej maksimalistične zahteve, vsaj vso južno obalo Piranskega zaliva s Savudrijskim polotokom (SLS) ali celo mejo na Mirni (SNS).

Nova slovenska vlada Janeza Janše, ki je izšla iz jesenskih volitev 2004, je poskušala doseči neki sporazum, ki bo določil vsaj izhodiščne točke za pogajanja o razmejitvi. Janševa vlada si je delni uspeh obetala od ideološko sorodne hrvaške vlade dr. Iva Sanaderja. Tako je prišlo junija 2005 do skupne seje obeh vlad na Brionih. V prijateljskem ozračju sta se sporazumeli, da mora biti izhodišče pogajanj stanje 25. junija 1991. Vladi sta na tej seji ustanovili še Mešano slovensko-hrvaško zgodovinsko komisijo, ki naj znanstveno razišče in objavi razvoj slovensko-hrvaških odnosov v zadnjih 100 letih. Naloga te zgodovinske komisije pa ni bila določanje meje, kajti v zgodovini vse do konce druge svetovne vojne v Istri nikoli ni bilo meje

¹¹ Arhiv Ministrstva RS za zunanje zadeve, Iz kratkega pregleda vsebine in kronologije reševanja problematike državne meje med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško, Arhiv Ministrstva RS za zunanje zadeve.

¹² Gl. izjavo pooblaščenca EU za vstop Hrvaške v EU, avstrijskega evroposlanca Hanesa Swobode. V: Nedelo, 22. 3. 2009, str. 5.

med Slovenci in Hrvati. Po drugi svetovni vojni pa je bila do 25. 6. 1991 samo ad hoc upravna meja med obema republikama znotraj SFRJ. Tako zgodovinska komisija ni imela pretežke naloge, bolj je pokazala na prijateljski odnos med Slovenci in Hrvati in na njihovo prijateljsko sodelovanje v vseh velikih dogajanjih in dejanjih skozi vse 20. stoletje.

Komisija je imela dvoletni mandat in dogovorjeno je bilo, da se skupno delo objavi v skupni knjigi v dveh izdajah, slovenski in hrvaški. Slovenski del komisije je do določenega časa svoje delo opravil, pri hrvaškem delu pa je v zadnjem letu elan popustil (morda zaradi smrti in bolezni nekaterih članov) in dela niso končali. Slovenski prispevek čaka na odobritev vlade za natis.

Brionski sporazum je bil dobro izhodišče, je pa nosil v sebi veliko pomanjkljivost in težavo. Bil je samo zelo načelen in vsaka stran je po svoje razlagala stanje 25. 6. 1991. Druga pomanjkljivost je bila nedoločenost postopka sporazumevanja in institucije, ki naj to opravi. Hrvaška vlada je slovenski oktobra 2005 uradno sporočila, »da naj se odločanje o meji na morju prenese na mednarodno pravosodno telo«. Slovenija možnosti za reševanje vprašanja meje s pomočjo tretjega nikoli ni zavračala, pri čemer pa bi bila predmet reševanja lahko le meja v celoti (meja na kopnem in na morju). V svojem odgovoru hrvaški ministrici za zunanje zadeve je slovenski zunanji minister »poudaril, da morebitna odločitev za arbitražo o meji lahko temelji le na popolnem medsebojnem zaupanju«. ¹³

Po nadaljnjih zapletih v dogovarjanju o razmejitvi in ob hrvaški razglasitvi hrvaške zaščitne ribolovne cone, ki je na neki način že prejudicirala mejo na morju s Slovenijo, se je slovenski premier Janez Janša 26. avgusta 2007 sestal s hrvaškim premierom Ivom Sanaderjem na Bledu. Pred tem sestankom je imel slovenski premier sestanek z vsemi slovenskimi parlamentarnimi strankami, na katerem so usklajevali skupno stališče za premierov predlog. O tem skupnem stališču se marca 2009 izjave bivšega premiera Janše in nekaterih strankarskih prvakov razlikujejo.

Predsednika vlad Republike Slovenije in Republike Hrvaške sta se na Bledu načelno strinjala, da odprto vprašanje glede dokončne rešitve meje med državama na kopnem in na morju sporazumno posredujeta Meddržavnemu sodišču v Haagu, konkreten dogovor pa naj bi bil dosežen na podlagi mnenja skupine pravnih strokovnjakov. Vlada RS je 30. avgusta imenovala skupino pravnih strokovnjakov za pripravo sprejemljivega pravnega okvirja za RS, ki bi omogočil, da se vprašanje meje posreduje Meddržavnemu sodišču v Haagu.

Skupina slovenskih pravnih strokovnjakov se po 14 mesecih ni uspela dogovoriti s skupino hrvaških pravnih strokovnjakov prav o ničemer, niti o predmetu sporazumevanja niti o institutu, ki bi vodil sporazumevanje. Hrvaška stran je vztrajala pri Mednarodnem sodišču v Haagu, ki naj odloči mejo samo na temelju mednarodnega prava. Slovenska stran pa je zagovarjala stališče, da mora postopek in rezultat razmejitve upoštevati še zgodovinske argumente, zgodovinsko dediščino in načelo pravičnosti.

¹³ Prav tam kot opomba 11.

Jeseni 2008, ko je postalo aktualno vprašanje privolitve Slovenije, da Republika Hrvaška vstopi v Nato in nato v EU, so se v slovenski javnosti dvignili glasovi bolj nacionalističnih strank, da je treba hrvaški politiki in EU povedati, da Republika Slovenija ne bo pristala na vstop Hrvaške, dokler se ta ne bo odrekla prejudiciranju meje na morju. Ti glasovi so dobili precej široko podporo v slovenski javnosti, ki je zahtevala ureditev mejnega vprašanja pred hrvaškim vstopom v obe mednarodni zvezi.

V takšnem položaju je uspelo Slovenski ljudski stranki konec februarja 2009 izpeljati svojo staro željo, da Državni zbor Republike Slovenije sprejme resolucijo, ki zavezuje slovensko vlado v njenih pogajanjih za mejni sporazum s Hrvaško. Resolucija postavlja jasna in odločna stališča, od katerih Slovenija ne more odstopiti pri meji na morju. To je stanje 25. junija 1991, v katerem je po mnenju Državnega zbora Republike Slovenije imela Slovenija v posesti in pod nadzorom ves akvatorij Piranskega zaliva in prosto suvereno odprto pot iz njega do mednarodnega morja.

»Sklep« Državnega zbora RS »o zaščiti slovenskih nacionalnih interesov ob pristopu Republike Hrvaške k Severnoatlantski pogodbi«, sprejet 18. februarja 2009, je kratek in ima le tri odstavke: Prvi pravi: »Republika Slovenija ugotavlja, da meja na kopnem in na morju med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško kljub vztrajnim naporom, ki jih je Republika Slovenija vlagala za rešitev tega vprašanja, še ni dokončno in sporazumno ugotovljena oz. določena. K spoštovanju stanja na meji med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško na dan 25. 6. 1991 sta se vladi obeh držav zavezali tudi s skupno brionsko izjavo, ki je bila podpisana 10. junija 2005.«

Drugi odstavek govori o nekaterih enostranskih ukrepih Republike Hrvaške, s katerimi »ta spreminja ozemeljski status quo na dan osamosvojitve« ter s tem poskuša prejudicirati rešitev mejnega vprašanja.

Tretji odstavek pa poudarja: »Zaradi zaščite slovenskih interesov ob pristopu Republike Hrvaške k Severnoatlantski pogodbi Republika Slovenija opozarja, da zavrača poskuse rešitve ozemeljske celovitosti Republike Slovenije in spreminjanje stanja na kopnem in na morju na dan 25. 6. 1991, ko so slovenski organi izvajali pristojnosti, med drugim tudi v zaselkih na levem bregu Dragonje, na ozemlju na levem bregu Mure pri Hotizi ter ko je Republika Slovenija imela teritorialni stik u odprtim morjem in je izvajala jurisdikcijo nad celotnim Piranskim zalivom.«¹⁴

S tem aktom je slovenski parlament ponovno prevzel v svoje roke glavno pobudo in odločanje o razmejitvi s Hrvaško. Po njegovi odločitvi si mora Vlada Republike Slovenije prizadevati za mednarodno mediacijo, ki bo upoštevala vse elemente za določitev meje.

¹⁴ Sklep o nepriznavanju predpisov Republike Hrvaške, ki kršijo ozemeljsko celovitost Republike Slovenije, EPA 0183-V, dostopno preko <http://www.dz-rs.si>.

Janko Prunk

THE ROLE OF NATIONAL ASSEMBLY OF REPUBLIC OF SLOVENIA ABOUT
REGULATING BORDER WITH REPUBLIC OF CROATIA

S u m m a r y

The Slovenian parliament – the Assembly of the Republic of Slovenia (1990–1992) as well as the National Assembly of the Republic of Slovenia (since 1992) – also had a role in resolving the issue of demarcation or establishment of the border with the neighbouring Republic of Croatia. With its Committee on Foreign Policy (the most decisive factor in the foreign policy according to the Constitution), the Slovenian parliament may have been quite reserved in this regard, leaving most of the initiative and action to the Government of the Republic of Slovenia. The Slovenian parliament itself only got involved in the issue a few times, when it adopted certain decisive declarations and resolutions. In 1991, at the establishment of the independent Republic of Slovenia, it defined in the Basic Constitutional Charter on the Sovereignty and Independence of the Republic of Slovenia that the »border between the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia in the context of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia«, as it existed on the day when both former Yugoslav republics declared independence, shall also be the border between the new states. In 1993 the Slovenian parliament adopted the Memorandum on the Bay of Piran, drawn up by the Government of the Republic of Slovenia, stating all the Slovenian standpoints which Slovenia still represents today. The Memorandum stated that the maritime border with the Republic of Croatia had never been established in the context of the former Yugoslav legal order. Hence the maritime border between the newly formed sovereign states had yet to be specified, and in this regard the Republic of Slovenia would consistently argue for a peaceful consensual agreement, just and equitable for both sides, in accordance with the principles of the United Nations Charter and the Declaration of Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation Among States. Slovenia argued for the preservation of the integrity of the Bay of Piran under its sovereignty and jurisdiction and the exit to the sea on the basis of admissible criteria of the international law, taking into account the specific situation of the Republic of Slovenia. In 2001 the Committee on Foreign Relations of the National Assembly of the Republic of Slovenia confirmed the Agreement reached by the Prime Ministers of Slovenia and Croatia, Dr. Janez Drnovšek and Ivica Račan (the Drnovšek-Račan Agreement). The National Assembly confirmed this Agreement, prepared by the staff of both Prime Ministers, when the Agreement had already been initialled. However, the Croatian Government opposed the Agreement and Prime Minister Račan had to declare it void, which is a very unpleasant affair in the diplomatic arena. In the first decade of the 21st century the National Assembly of the Republic of Slovenia has not taken many initiatives for the resolution of the maritime border between Slovenia and Croatia. Only in 2009 did it adopt the resolution on the protection of Slovenian national interests, relating to the demarcation with Croatia. Since this resolution both countries have attempted to come to a solution with the aid of international arbitration. Both parliaments have got involved more intensely in the matter. In the autumn of 2009 the Prime Ministers of both countries decided that the question of the whole border between the states would be solved through arbitration, and the Arbitration Agreement was reached.

1.01
Prejeto 7. 4. 2011

UDK 27:338(497.4)

Boštjan Udovič*

Zgodovina razvoja slovenske gospodarske diplomacije: od politike h gospodarstvu?*

IZVLEČEK

Namen članka je zgoščeno prikazati zgodovinski in institucionalni razvoj gospodarske diplomacije Republike Slovenije od leta 1991 do danes. Glede na to, da gre za analizo dvajsetletnega obdobja, ki se je začelo šele leta 1991 in posledično redke dostopnosti virov, skuša članek graditi študijo razvoja na treh – medseboj dopolnjujočih se – metodoloških pristopih: uradnih (primarnih) virih, ki jih dopolnjuje s polstrukturiranimi intervjuji in sekundarnimi viri v obliki spominov (memoarov). Članek ugotavlja, da lahko razvoj gospodarske diplomacije Slovenije razvrstimo v pet faz, pri čemer sta prva (1990–1992) in zadnja faza (2009–) najpomembnejši, saj se je v njunem okviru gospodarska diplomacija najbolj razvila oziroma je bila krepko povezana s politično diplomacijo. Rezultat pričujoče analize je tudi podatek, da se je skoraj 15 let gospodarska diplomacija umetno ločevala od politične diplomacije, pri čemer velja posebej poudariti tako vsebinsko kot institucionalno ločevanje (tj. premikanje med različnimi državno-upravnimi organi), kar je škodilo njenemu razvoju in njeni učinkovitosti. Slednje je Slovenija najbolj občutila v času aktualne krize, ko je gospodarska diplomacija šele začela ustvarjati okolje, ki bi minimiziralo stroške in povečalo koristi. Če bi se gospodarska diplomacija razvijala evolutivno – in ne revolutivno, kot se je na Slovenskem – potem bi tudi začetke gospodarske krize lažje prebrodili.

Ključne besede: ekonomska diplomacija, gospodarska diplomacija, Ministrstvo za zunanje zadeve, zgodovina

ABSTRACT

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF SLOVENIAN ECONOMIC DIPLOMACY: FROM POLITICS TO ECONOMY?

The article is a concise presentation of the historical and institutional development of economic diplomacy of the Republic of Slovenia since 1991 to date. The author underlines three mutually complementary methodological approaches: the official (primary) sources, supplemented

* **Dr., asistent z doktoratom, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Center za mednarodne odnose, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: bostjan.udovic@fdv.uni-lj.si**

** Za koristne pripombe pri nastajanju članka se zahvaljujem prof. dr. Janku Prunku s Fakultete za družbene vede.

by semi-structured interviews as well as secondary sources in the form of memoirs. The author establishes that the development of the economic diplomacy of Slovenia may be divided into five stages. The first stage (1990–1992) and the final stage (2009–) are the most important, since in their context the economic diplomacy has been developed the most or has been closely connected to the political diplomacy. The analysis also resulted in the information that for almost 15 years economic diplomacy has been artificially separated from political diplomacy. Here we should emphasise the substantive as well as institutional separation (i.e., shifting between various state administration bodies) at the detriment of the development and effectiveness of economic diplomacy. The latter was most noticeable in Slovenia during the current crisis, when the economic diplomacy only began to create the environment which would minimise costs and maximise gains. Had the economic diplomacy developed through evolution – and not revolution, like in Slovenia – then the onset of the economic crisis would have been easier to overcome.

Key words: Slovenia, economy, diplomacy, economic diplomacy, Ministry of Foreign Affairs, history

---

Uvod

Pri razpravah o zgodovini slovenske diplomacije imamo kar nekaj konceptualnih težav. Prva težava je »slovnica«, saj prihaja pogosto do mešanj med »zgodovino diplomacije Slovencev«, »slovensko diplomatsko zgodovino« in »zgodovino slovenske diplomacije«. Prvi termin se nanaša na delovanje Slovencev v diplomaciji,¹ drugi termin na zgodovino diplomacije Slovenije (predvsem v prvi in drugi Jugoslaviji).² Zadnji termin pa se navezuje na tisti del zgodovinskega preučevanja, ki se dotika osamosvojitve Slovenije in ustanovitve lastnega diplomatskega aparata, ki deluje povsem samostojno, zasledujoč slovenske zunanjepolitične cilje. In ravno to preučevanje ustvarja številne metodološke in konceptualne probleme, med katerimi izdvajam dva sklopa: Prvega sestavlja konceptualni problem znanstvene objektivnosti, ki izhaja iz »preučevanja bližnje zgodovine in vpetosti raziskovalca v čas«; drugega pa metodološko vprašanje »omejene dostopnosti in neobstoja gradiv (npr. prevelika vezanost na sporadične objave spominov, komentarjev itd.) ter prevelika osebnotna – čustvena vpetost posameznikov, ki informacije imajo oz. vedo, kje bi se jih dalo dobiti«. Če vse to povežemo še s konceptualno-me-

¹ Slovenski diplomati v slovanskem svetu. Ljubljana 2010; Andrej Rahten: Očrt slovenske zgodovine ali zgodovina Slovencev. V: Teorija in praksa, 2011, št. 3, str. 646.

² Božo Cerar: Diplomacija za kulisami. Piran 2000; Rudi Čačinovič: Slovensko bivanje sveta, razvoj in praksa diplomacije. Ljubljana 1994 (dalje Čačinovič, Slovensko bivanje sveta); Božo Repe: Od versajske konference do osimskih sporazumov: vloga slovenskih politikov in diplomatov pri določanju meja. Mednarodna konferenca Osimo – mednarodne in lokalne razsežnosti ob 30-letnici sporazumov, Ljubljana-Koper 10.–11. 11. 2005.

todološkim problemom razločitve diplomacije od zunanje politike,³ lahko ugotovimo, da je predmet preučevanja celostno nemogoče prikazati. Zato se v svoji razpravi osredotočam le na en del zgodovinskega razvoja slovenske diplomacije, in sicer na razvoj gospodarske diplomacije.

Raziskovanje razvoja zgodovine slovenske gospodarske diplomacije temelji na treh virih. Ti so: uradno dostopni dokumenti kot primarni vir raziskave (npr. pravilniki ipd.), intervjuji s posamezniki, ki so sodelovali pri snovanju slovenske gospodarske diplomacije⁴ in spomini nekdanjih diplomatov, veleposlanikov, ministrov ipd. Zaradi metodološke točnosti moram pojasniti še koncept gospodarske diplomacije, ki jo bom obravnaval v nadaljevanju. Sam gospodarsko diplomacijo razumem kot politično delovanje države, s katerim želi ta dosežati blaginjo svojih državljanov. Poleg tega so njene značilnosti dvostranskost (bilateralnost), usklajenost s splošnimi cilji zunanje politike in komplementarnost s politično diplomacijo. To pomeni, da gospodarska diplomacija politične ne nadomešča, ampak jo dopolnjuje.

Članek je sestavljen iz štirih delov. V prvem delu prikažem začetno obdobje razvoja gospodarske diplomacije, ki ga zamejim z letnico 1996, ko je Slovenija začela pogajalski proces za vstop v EU. Drugo obdobje je čas od začetkov postopka za vstop do dejanskega vstopa, tretje obdobje pa petletje po vstopu. V zadnjem obdobju analiziram spremembe gospodarske diplomacije, ki se udejanjajo danes, in podajam nekaj razmislekov za delovanje slednje v prihodnje.

Začetno obdobje razvoja gospodarske diplomacije 1991–1996

Kot ugotavljata Jakličeva in Svetličič,⁵ so se slovenska podjetja začela internacionalizirati davno pred slovensko osamosvojitvijo, v začetku sedemdesetih let. To je omogočal Zakon o ustanavljanju podjetij v tujini.⁶ V tem okviru so bila slovenska podjetja v sklepnih dnevih življenja Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) že močno usidrana v Zahodni Evropi in so kot taka bila že dolgo 'nosilec slovenske stvarnosti'. Kljub vsemu formalno vse od leta 1945 do 1974 Slovenija ni bila pomemben dejavnik jugoslovanske diplomacije. Z ustavo iz leta 1974 so se nekatere stvari spremenile, a je zunanja politika kot celota še vedno ostajala

---

³ Vlado Benko: Znanost o mednarodnih odnosih. Ljubljana 1997; Radovan Vukadinović: Osnove teorije mednarodnih odnosa i vanjske politike. Zagreb 1989; Radovan Vukadinović: Diplomacija. Strategija političnih pogajanj. Ljubljana 1995; Kalevi J. Holsti: International politics : a framework for analysis (5th ed.). Englewood Cliffs 1988; Hans Morgenthau: Politika med narodi. Ljubljana 1995.

⁴ Zaradi želje intervjuvancev, da se njihovo ime ne razkrije, bom intervjuje navajal kot intervju 1, intervju 2 itd.

⁵ Andreja Jaklič, Marjan Svetličič: Enhanced transition through outward internationalization. Burlington 2003.

⁶ Zakon o ustanavljanju podjetij v tujini (UL SFRJ, št. 39/1972) in Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o ustanavljanju podjetij v tujini (UL SFRJ, št. 17/1973).

predvsem v domeni federacije (271. člen, 2. odstavek Ustave SFRJ). Kljub temu pa Petrič⁷ ugotavlja, da je Slovenija aktivno vplivala na določanje ciljev zunanje politike SFRJ, kar se kaže predvsem v določbah spoštovanja pravic narodnih manjšin, ki so postale del prenovljene Ustave SFRJ iz leta 1974. Ne glede na to, da na federalni ravni Slovenci nismo bili na vrhu odločanj v zunanji politiki,⁸ pa je Slovenija uspela mimo federacije navezati stike s tujino v okviru t. i. parazunanje politike. To je omogočal 3. odstavek 317. člena Ustave Socialistične Republike Slovenije, ki je predvideval, da

»Socialistična republika Slovenija razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z drugimi državami in mednarodnimi organi in organizacijami, ki so pomembni za položaj in razvoj slovenskega naroda, italijanske in madžarske narodnosti ter slovenske narodne skupnosti v zamejstvu in skrbi za pravice in interese delovnih ljudi na začasnem delu v tujini in za izseljence s svojega območja«.

Tako se je Slovenija – lahko bi rekli, da pod krinko zasledovanja interesov slovenskega naroda (ter obeh manjšin) – dokaj svobodno udeleževala na mednarodnopolitičnem področju. Še več, nova Ustava SFRJ je omogočila ustanovitev »nacionalnega MZZ-ja«, znanega pod imenom Republiški sekretariat za mednarodno sodelovanje (RSMS), ki je začel z delom 1. 2. 1975.⁹ Ta se je leta 1980 preimenoval v Republiški komite za mednarodno sodelovanje (RKMS),¹⁰ v sestavi katerega je deloval tudi organ za »ekonomske odnose s tujino«.¹¹

Po demokratičnih volitvah leta 1990, na katerih je zmagal Demos, je Slovenija začela pot k demokratizaciji. Kljub temu da Ustava iz leta 1974 tega formalno ni dovoljevala, pa sta vodstvo takratne vlade in republiški sekretar za mednarodno sodelovanje dr. Dimitrij Rupel 'izkoristila' spremembe, ki so se dogajale v SFRJ, in se še bolj aktivno zavzela za mednarodno promocijo in delovanje SRS v okviru lastne zunanje politike. Ker pa Slovenija formalno še ni imela predstavništva, se je RKMS naslonil na predstavništva slovenskih podjetij (npr. Ljubljanske banke, Iskre itd.),¹² da je predstavljal 'svojo resnico' o jugoslovanski zgodbi.¹³ Tako so bili

⁷ Ernest Petrič: Mednarodni odnosi v novi ustavi. V: Teorija in praksa, 1974, št. 3, str. 268.

⁸ Čačinovič, Slovensko bivanje sveta, str. 116.

⁹ Ustanovljen je bil na podlagi Zakona o republiških upravnih organih (UL SRS, št. 39/1974).

¹⁰ Temelj za to je bil Zakon o organizaciji in delovnem področju republiških upravnih organov in republiških organizacij ter samostojnih strokovnih služb (UL SRS, št. 5/1980).

¹¹ Naloge RSMS (in pozneje RKMS) so bile: evidentiranje, spremljanje in preučevanje vprašanj mednarodnih odnosov SRS in SFRJ s stališča republiških pristojnosti, zlasti glede političnih, ekonomskih, kulturnih odnosov ter znanstveno-tehničnega sodelovanja SRS s tujino, zunanjetrgovinskega sistema in deviznega režima, zadeve v zvezi s pripravami na sklenitev mednarodnih pogodb, zadeve v zvezi s slovensko narodno skupnostjo v zamejstvu, zadeve zdomcev in izseljencev, zadeve pravnega varstva občanov SRS v tujini in pravnega varstva tujcev v SRS, stiki s tujimi diplomatskimi in konzularnimi predstavništvi, zadeve v zvezi z izvrševanjem mednarodnih konvencij SRS ter opravljanje upravnih nalog iz republiške pristojnosti na področju ekonomskih odnosov s tujino (Arhiv Republike Slovenije, Republiški komite za mednarodno sodelovanje Socialistične Republike Slovenije (AS 1134)).

¹² Intervju z osebo 1. Ljubljana december 2009 (dalje Intervju 1).

¹³ Intervju z osebo 2. Ljubljana december 2009 (dalje Intervju 2).

predstavniki slovenskih podjetij dejansko prvi slovenski diplomati, ki so že pred slovensko osamosvojitvijo udeležali tudi politične interese Slovenije.¹⁴

Poleg paradiplomatskih predstavništva Slovenije so k političnemu uspehu osamosvojitve pripomogli tudi slovenski diplomati, ki so do osamosvojitve delovali v zvezni diplomatski službi in so sicer uradno (še) predstavljali Jugoslavijo,¹⁵ a so v neformalnih pogovorih izvedeli veliko informacij, ki so jih potem posredovali slovenskim uradnim organom. Te informacije so pripomogle k temu, da je Izvršni svet SRS sprejel ustrezne odločitve, še preden so se določeni dogodki sploh zgodili.¹⁶

Z razglasitvijo Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti in objavo Zakona o zunanjih zadevah¹⁷ je Slovenija še dejavneje krenila na pot zasledovanja lastnih ciljev v zunanji politiki, med katerimi je bilo kot ključni cilj izpostavljeno mednarodno priznanje države. Moratorij, ki je bil dosežen z Brionskim memorandumom, nosilec slovenske zunanje politike ni ustavil, da bi ne delovali *podtalno*¹⁸ in se sestajali s tujimi diplomati in državniki.¹⁹ Rezultat intenzivne navzočnosti v tujini je bil viden tudi 'fizično'. Tako je – še pred priznanjem, tj. konec leta 1991 – Slovenija imela 8 političnih predstavništva, 4 skupna predstavništva države in podjetij, enega pooblaščenca vlade in več kot deset posebnih pooblaščenca ministra za zunanje zadeve.²⁰ Pri vseh predstavništvih je bila – kot izpričujejo sogovorniki (intervjuja 1, 3) – močno vidna tudi gospodarska komponenta sodelovanja, ki pa se je okrepila po izteku memoranduma, ko je Slovenija nadaljevala s procesom iskanja konsenza za mednarodno priznanje. Kot pojasnjujeta intervjuvanca,²¹ sta bili gospodarska diplomacija in politična diplomacija dve strani istega kovanca:

¹⁴ 29. 8. 1990 je vlada SRS za prvega slovenskega predstavnika imenovala dr. Lojzeta Sočana, vodjo predstavništva Ljubljanske banke v Bruslju. Sledilo je imenovanje Ivana Goleta, predstavnika Slovenijalesa v Moskvi; Štefana Lončnarja, direktorja predstavništva Ljubljanske banke v Pragi; dr. Jožefa Kuniča, vodje Ljubljanske banke v Abidžanu. Vsi štirje so bili sočasno predstavniki slovenskega gospodarstva in slovenske politike. Oktobra 1990 je vlada SRS začela z imenovanjem prvih (le) političnih pooblaščenca, in sicer je 24. 10. 1990 imenovala dr. Petra Millioniga (Washington); 29. 10. 1990 dr. Karla Smolleta (Dunaj); 8. 12. 1990 Franca Zlatka Dreua (Luksemburg); 31. 1. 1991 dr. Štefana Faleža (Sveti sedež); 8. 5. 1991 Keitha Charlesa Milesa (London). – Ministrstvo za zunanje zadeve: Deseta obletnica imenovanja prvega pooblaščenega predstavnika Republike Slovenije v tujini. Ljubljana 2000 (dalje Deseta obletnica).

¹⁵ Čačinovič navaja, da je iz zvezne službe za zunanje zadeve v 'slovenski' MZZ prišlo 52 diplomatov (Slovencev). – Čačinovič, Slovensko bivanje sveta, str. 118.

¹⁶ Intervju 1; Intervju 2; Intervju z osebo 3. Ljubljana december 2009 (dalje Intervju 3); Intervju z osebo 4. Ljubljana december 2009 (dalje Intervju 4).

¹⁷ UL RS št. 1/1991.

¹⁸ Milan Jazbec: Pomen in prihodnost para-diplomacije. Ljubljana 2011. Osnutek.

¹⁹ Intervju 1, Intervju 2 in Intervju 4.

²⁰ Deseta obletnica.

²¹ Intervju 1 in Intervju 2.

»Mi nismo imeli časa, da bi čakali. Morali smo se dogovarjati z našimi ključnimi trgovinskimi partnericami in z Brusljem. Pa so nam večkrat dejali: »Kam pa silite, saj vas še priznali nismo,« a mi smo vedeli, da moramo urediti gospodarske zadeve, saj bo država preživela le, če bo imela solidno materialno bazo. /.../ In smo šli. Večkrat so bila v delegaciji tudi slovenska podjetja, ki so imela probleme v tej državi in ki jih dolga leta niso rešila, ker niso prišla do sogovornikov. Mi smo poskušali vedno priti do čim višjih ravni – vse s ciljem, da zagotovimo preživetje slovenskega gospodarstva«.

In tako se je slovenska diplomacija, kljub nekaterim težavam,²² počasi krepila in postajala mednarodno prepoznavna. A v tej krepitvi se je gospodarska diplomacija začela počasi izgubljati. Po priznanju petnajsterice januarja 1992, ZDA aprila 1992 in članstva v Združenih narodih maja 1992²³ se je zdelo, da Slovenija nima kaj izgubiti in da je njena diplomacija uspešna. *Spanje na lovorikah* uspehov pa je počasi začelo razdvajati gospodarsko in politično diplomacijo,²⁴ kar za nadaljnji razvoj prve gotovo ni bilo dobro.

Prvi premik se je zgodil z volitvami 1992 in vlado 1993, ko je gospodarska diplomacija prešla z MZZ na novoustanovljeno Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj (MEOR), ki ga je vodil dr. Davorin Kračun, poznejši zunanji minister in veleposlanik v Washingtonu. Državna sekretarka na tem ministrstvu je postala mag. Vojka Ravbar, ki je pred ustanovitvijo MEOR skrbela za gospodarsko diplomacijo v kabinetu predsednika vlade (KPV) in na RKMS.²⁵ S tem restrukturiranjem je gospodarska diplomacija bila še naprej tesno povezana z MZZ, pri čemer nekateri sogovorniki trdijo,²⁶ da je bilo to predvsem zaradi tega, ker je za to področje skrbela mag. Vojka Ravbar, ki je še kot državna sekretarka na RKMS naredila veliko za razvoj gospodarske diplomacije,²⁷ poleg tega pa je imela ugled tako v vladi kot tudi med gospodarstveniki. Kljub temu da je bila gospodarska

²² Čačinovič, Slovensko bivanje sveta, str. 125; Dimitrij Rupel: Skrivnost države. Ljubljana (dalje Rupel, Skrivnost države), str. 226.

²³ Z vidika ekonomske diplomacije je smotno opozoriti na naslednje dogodke: Sprejem Slovenije v Mednarodni denarni sklad (15. 1. 1993), sprejem Slovenije v GATT (30. 10.1994), WTO (30. 7. 1995) in CEFTA (1. 1. 1996).

²⁴ O (politični oz. gospodarski) smeri razvoja slovenske diplomacije je pisal tudi Čačinovič (Kakšen mora biti vzoren diplomat? V: Svet v krizi. Ljubljana 2004, str. 300–301). Kot ugotavlja sam »[morajo slovenski diplomati] skrbeti za odpiranje vrat gospodarstvu, graditi morajo kulturne vezi in pomagati znanosti, da se uveljavlja po svetu. Le peščica jih mora reševati [politične – op. B. U.] naloge, ki jih rešujejo številni diplomatski predstavniki bogatih in velikih ter njihovi strokovni pomočniki«.

²⁵ Rupel opozarja, da so bili z gospodarsko diplomacijo že od vsega začetka politične težave. Namreč – kot navaja – je želel predsednik Demosove vlade Lojze Peterle gospodarsko diplomacijo z Zakonom o vladi prenesti na Republiški komite za trgovino in cene, da bi s tem opolnomočil ministrstva, ki so bila v kvoti SKD. Temu se je Rupel uprl in – s pomočjo opozicije – dosegel, da je gospodarska diplomacija ostala del RKMS. – Rupel, Skrivnost države, str. 132.

²⁶ Intervju z osebo 5. Ljubljana januar 2010.

²⁷ Rupel, Skrivnost države.

diplomacija takrat dvotirna, je bila ta dvotirnost usklajena.²⁸ Še več, gospodarska diplomacija ni bila nikoli zares le dvotirna. Kot ugotavlja Grudnova,²⁹ se je Gospodarska zbornica Slovenije (GZS) že leta 1992 (torej pred ustanovitvijo MEOR) zavzemala, da bi prevzela organizacijo in koordinacijo vzpostavitve mreže diplomatskih predstavništev, a ideja – zaradi neposluha z obeh strani za zahteve druge strani – ni zaživela.³⁰ Dve leti pozneje je bil ponovno obujen poskus sodelovanja z GZS, a tudi tokrat do dogovora ni prišlo. Kljub temu je GZS vzporedno vodila svoje aktivnosti, tako da je bila gospodarska diplomacija po letu 1993 formalno dvotirna, dejansko pa trotirna.

Večtirnost ter poskusi prevzema gospodarske diplomacije

Trotirnost gospodarske diplomacije, ki se je počasi razvijala ves čas od osamosvojitve Slovenije dalje, so poskušali predstavniki vseh treh institucij (MZZ, MEOR, GZS) utiriti s *Sporazumom o sodelovanju pri vzpostavljanju in delovanju predstavništev Republike Slovenije* (v nadaljevanju *Sporazum 1997*), a ta ni bil nikoli sklenjen, saj se pristojni niso uspeli poenotiti okoli člena 6, ki govori o kadrovanju.³¹ Za razvoj gospodarske diplomacije je bil pomemben tretji člen (odst. 2) Sporazuma (1997), ki je formaliziral takratno stanje z določilom, da »*obstajajo gospodarska predstavništva v okviru diplomatsko-konzularnih predstavništev (DKP) in kot samostojna gospodarska predstavništva (SGP)*«. Slednja bi bila predstavništva GZS. Ker Sporazum (1997) ni bil podpisan, je gospodarska diplomacija še naprej ostajala dvoživka; ideja dvotirnosti, ki jo je Sporazum 1997 predlagal, pa ni zamrla, ampak je bila pozneje podlaga za osnovanje *Programa predstavništva slovenskega gospodarstva (PPSG)*, sprejetega avgusta 2005.

V naslednjih letih institucije, zadolžene za gospodarsko diplomacijo, niso poskušale doseči soglasja o tem, kako bi lahko preoblikovali gospodarsko diplomacijo, da bi bila bolj učinkovita, kar pripisujem predvsem trem vzrokom. Prvič, zaradi umirjanja zadev na ozemlju nekdanje Jugoslavije so se podjetja spet preusmerjala na te trge in je bil pritisk za pomoč pri vstopih na nove trge manjši. Drugič, v tem času so se slovenska podjetja tudi na trgu EU dokaj dobro uveljavila in postala prepoznavna, zato je bilo tudi na teh trgih povpraševanje po kakovostni gospo-

---

²⁸ Ravbarjeva pojasnjuje, da sta se ekonomska in gospodarska diplomacija izvajali koordinirano, kar kaže tudi postopek izbora gospodarskih svetnikov, ki je potekal v soglasju med MZZ in MEOR. – Ekonomska in gospodarska diplomacija. Ljubljana 2009, str. 173.

²⁹ Tina Gruden: Pomen in naloge ekonomsko-poslovne diplomacije kot sestavnega dela zunanje politike držav. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005, str. 49.

³⁰ To idejo je npr. zagovarjal Čačinovič (Slovensko bivanje sveta, str. 126), ko je ugotavljal, da mora biti sodelovanje »MZZ in gospodarske zbornice smotrno in potrebno« ter da bi morali »spodbujati diplomatsko-konzularna-zbornična predstavništva predvsem v tretjih deželah, kjer to koristi našemu gospodarstvu«.

³¹ Mateja Čepin: Model vzpostavitve gospodarskih predstavništev Republike Slovenije v tujini. Magistrsko delo. Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 2003, str. 51–52.

darski diplomaciji manjše; in tretjič, vprašanje »gospodarstva« je spet zasenčila »politika«, saj je Slovenija pospešila sprejemanje *acquisa* in poskušala čim hitreje ujeti vlak širitve evropske integracije. Vse troje je sočasno povzročilo, da je gospodarska diplomacija ostajala v ozadju.

Leta 2000 je bil pri oblikovanju nove vlade MEOR ukinjen, njegove naloge pa so bile prenesene na novoustanovljeno ministrstvo za gospodarstvo (MG), ki je postalo nov dejavnik v gospodarski diplomaciji, a lahko bi rekli, da so novo vino natočili v stare mehove. Kljub temu da se je na področju gospodarske diplomacije pojavil nov dejavnik, do dejanskih sprememb ni prišlo. Dve leti pozneje, 10. oktobra 2002, je vlada RS sprejela dokument *Primerna zunanja politika*, ki je izpostavljal pomen gospodarske diplomacije in pozval ključne institucije (GZS, MZZ in MG), naj bolj sinhrono oblikujejo gospodarsko diplomacijo,³² a se dejansko ni zgodilo nič, saj se nobena od institucij ni želela odreči svojemu položaju na področju gospodarske diplomacije. Pri tem pa je predvsem trpelo podjetništvo, ki je – prav zaradi razpršenosti – imelo omejene in slabše informacije.

Desetletje prerekanj okoli strukture in nosilcev slovenske gospodarske diplomacije se je delno končalo leta 2004, ko sta MZZ in MG sklenila *Sporazum o medsebojnem sodelovanju med Ministrstvom za zunanje zadeve in Ministrstvom za gospodarstvo o medsebojnem sodelovanju na področju ekonomske diplomacije* z dne 27. 2. 2004, ki je predvideval, da so »diplomati za ekonomsko področje iz MG v času razporeditve v DKP premeščeni v MZZ in se po prenehanju mandata ponovno premestijo v MG /.../. Prosta delovna mesta diplomatov za ekonomsko področje v DKP se hkrati objavijo v MZZ in MG. Strokovno usposobljenost in izpolnjevanje zahtevanih pogojev kandidatov presoja interna natečajna komisija, ki jo imenuje minister, pristojen za zunanje zadeve. Če interna komisija ugotovi, da nihče od prijavljenih kandidatov ne izpolnjuje zahtevanih pogojev oziroma da kandidati nimajo zadostne strokovne usposobljenosti, se izvede interni natečaj v organih državne uprave (3. člen, odst. 1 in 3)«.

Na podlagi tega Sporazuma (2004) je minister za zunanje zadeve dr. Dimitrij Rupel sprejel *Pravilnik o izbirnem postopku za prosta mesta diplomatov za ekonomsko področje*, ki je nadomestil *Sporazum* med Ministrstvom za zunanje zadeve in Ministrstvom za ekonomske odnose in razvoj, številka 021-03/93-4 z dne 26. 2. 1993, in začel veljati 16. 5. 2005. Ta je določal:

»[da imajo prednost pri izbiri kandidati, ki] imajo najmanj štiri leta delovnih izkušenj na področju mednarodnih odnosov, praviloma na ekonomskem področju bodisi na Ministrstvu za zunanje zadeve, Ministrstvu za gospodarstvo, Gospodarski zbornici Slovenije ali drugi gospodarski instituciji /.../ (2. člen, 3. odstavek 2. alineja)«.

³² Andreja Banutai: Ekonomska in gospodarska diplomacija RS. Osnutek (dalje Banutai, Ekonomska in gospodarska diplomacija).

To je pomenilo, da je izbor implicitno dajal prednost posameznikom, ki so delovali na MG, ki so že po svojih predispozicijah imeli večjo možnost uspeha pri prijavljanju na nezasedena mesta ekonomskih svetovalcev v tujini. Na to implicitno opozarja tudi tretji člen, ko določa način objave prostih delovnih mest (v katerem ne gre za prvo objavo na MZZ in potem šele na MG, ampak za sočasno objavo internih razpisov na obeh ministrstvih).³³

»Postopek za izbiro kandidatov za prosta delovna mesta diplomatov za ekonomsko področje v DKP se začne s hkratno objavo prostih delovnih mest v Ministrstvu za zunanje zadeve in Ministrstvu za gospodarstvo (3. člen, 1. odstavek)«.

S to potezo sta MZZ in MG rešila vsa vprašanja, ki so desetletje načenjale odnose na področju gospodarske diplomacije, nista pa rešila vprašanja večtirnosti, ki je še vedno obstajala, saj je GZS še vedno imela svoja predstavništva. Je pa res, da je bila s tem Sporazumom (2004) ta večtirnost bolj utirjena, kot je bila pred tem. Pred koncem mandata je Ropova vlada sprejela Zakon o spodbujanju neposrednih investicij in internacionalizaciji podjetij (ZSTNIIP),³⁴ ki je določal podporne instrumente za pospeševanje izhodne internacionalizacije ter ukinil Agencijo za gospodarsko promocijo in tuje investicije (AGPTI) in ustanovil Javno agencijo za podjetništvo in tuje neposredne investicije (JAPTI), ki je postala nosilni steber prihodnjega spodbujanja internacionalizacije podjetij in eden novih dejavnikov v gospodarski diplomaciji v naslednjem petletju.

Prevzem in začetek stabilizacije gospodarske diplomacije na Ministrstvu za gospodarstvo

---

Zakon o spodbujanju neposrednih investicij in internacionalizaciji podjetij je v svojem 14. členu (1. odstavek) predvideval, da lahko »na osnovi analize ekonomskih koristi agencija [tj. JAPTI] ob predhodnem soglasju vlade odpre svoje predstavništvo v tujini«. Na podlagi te določbe je vlada, ki jo je vodil Janez Janša, avgusta 2005 sprejela *Program predstavništva slovenskega gospodarstva* (v nadaljevanju PPSG), ki naj bi zasledoval cilje, ki jih v razvitih državah počne gospodarska diplomacija. Za zasledovanje teh ciljev naj bi se oblikovale tri oblike gospodarskih predstavništev:

- oddelek znotraj diplomatsko-konzularnih predstavništev (DKP), ki deluje skladno z dogovorom med MZZ in MG;
- predstavništvo JAPTI, ustanovljeno po 14. členu ZSTNIIP;
- predstavništvo ali poslovna enota javne/zasebne pravne ustanove v tujini, ki je izbrana na javnem natečaju.

---

³³ Seveda MZZ ni želel izbora popolnoma prepustiti MG, zato je v izborni komisijo imenoval dva svoja člana, enega pa je imenoval MG (4. člen, 2. odstavek Pravilnika 2004).

³⁴ UL RS, št. 86/2004.

Prva oblika (1 alineja) je že obstajala. To so bili ekonomski svetovalci, ki so delovali na DKP že pred sprejemom PPSG. Prav tako pa tudi druga točka (alineja) ni bila novost, saj je že pred tem neko obliko gospodarske paradiplomacije vodila GZS. JAPTI je v tej točki samo prevzel dobre zglede GZS, v kateri članstvo od leta 2006 ni bilo več obvezno in se je zato morala prilagoditi novim razmeram na trgu. Ta je sicer že prej zaprla svoja predstavništva po svetu, nekateri njeni zaposleni pa so se potem zaposlili v predstavništvih JAPTI. Čeprav bi teoretično v letih 2004–2006 govorili o troinpol tiri gospodarski diplomaciji (MZZ-MG, JAPTI, GZS), pa zaradi preoblikovanja GZS in zakasnitve pri ustanavljanju predstavništev JAPTI ta še vedno ostaja dvotirna.

Izhajajoč iz ZSTNIIP in PPSG je JAPTI v prvi polovici 2006 objavil razpis za predstavništva slovenskega gospodarstva, na podlagi katerega naj bi izbral štiri vodje predstavništev (Milano, Bukarešta, Istanbul, Düsseldorf). A do tega ni prišlo, saj je bil razpis objavljen pred sprejeto Uredbo vlade³⁵. Zato je moral JAPTI prvi razpis razveljaviti in je septembra istega leta³⁶ objavil ponoven razpis, na katerega so se prijavi kandidati za zasedbo predstavništev v tujini. Čeprav bi morala skladno z ZSTNIIP biti PSG vzpostavljena že leta 2004, pa se je to zgodilo šele koncem 2006. Vzpostavljanje predstavništev JAPTI je prešlo v drugo fazo julija 2007, ko je vlada dala soglasje še za odprtje PSG v Kazanu, São Paulu in Šanghaju.³⁷

Ne glede na to, da je bilo jasno določeno v ZSTNIIP in PPSG, da bodo predstavništva JAPTI delovala tam, kjer so interesi Slovenije, pa je v tem času prihajalo do velikih trenj med JAPTI in MZZ, saj so se gospodarski oddelki DKP in predstavništva JAPTI obnašali kot konkurenti in ne kot dopolnjujoče se dejavnosti. Tako sem pri svojem raziskovanju naletel na dva sogovornika,³⁸ ki sta izrazito poudarjala, da takšna oblika gospodarske diplomacije za Slovenijo ni bila dobra, saj ni nobenega pretoka informacij med dvema ključnima institucijama na tem področju. Na neki točki je bilo celo možno občutiti, da je v gospodarski diplomaciji MZZ celo marginaliziran,³⁹ saj naj bi med gospodarskimi svetovalci na DKP prevladovali uslužbenci MG, prav tako pa so bila predstavništva JAPTI razumljena kot »MG-jeva podaljšana roka«.⁴⁰

Vprašanje, ki se poraja, je, kaj se je dogajalo z gospodarsko diplomacijo v obdobju 2004–2008 in kakšen vpliv je imel MZZ nanjo oz. kako je MZZ poskušal zadržati svojo moč pri odločanju o gospodarski diplomaciji. Na prvi pogled je videti, da je MZZ pasivno ob strani spremljal dogajanja in razvoj gospodarske diplomacije, kar bi lahko utemeljevali s pomembnimi projekti – vstop v EU, predsedovanje OVSE, predsedovanje Svetu EU idr. –, ki so obremenjevali MZZ-jev

³⁵ UL RS, št. 71/2006.

³⁶ UL RS, št. 96/2006.

³⁷ Sporočilo za javnost Vlade Republike Slovenije z dne 19. julija 2007.

³⁸ Intervju z osebo 6. Ljubljana marec 2010 (dalje intervju 6); Intervju z osebo 7. Ljubljana marec 2010 (dalje Intervju 7).

³⁹ Intervju 6.

⁴⁰ Intervju 7.

vsakdan, čeprav je tedanji zunanji minister dr. Dimitrij Rupel posegel tudi na to področje, ko je izpostavil, da »/.../ si majhna gospodarstva zaradi omejenosti kadrovskih in finančnih virov ne morejo privoščiti paralelnih predstavništev«⁴¹ in da »se moramo zavedati, da gospodarska diplomacija počiva na ramenih veleposlanikov«.⁴² V mandatu 2004–2008 je minister dr. Dimitrij Rupel več kot stokrat tako ali drugače spregovoril o gospodarski diplomaciji, pri čemer je bil njegov glavni poudarek na vprašanju gospodarskega sodelovanja Slovenije z drugimi državami. Ne glede na to, da je vrh MZZ podpiral razvoj in delovanje gospodarske diplomacije, pa podatki kažejo, da spremembe v strukturi zaposlenih na MZZ v tem obdobju niso bile v njen prid. Tako je od leta 1991 dalje zaposlovanje na MZZ neprestano raslo, vrh pa je doseglo konec leta 2007, tj. pred začetkom predsedovanja Slovenije Svetu EU, a ta rast se ni odrazila v rasti zaposlenosti na področju gospodarske diplomacije. Lastni izračuni kažejo, da so gospodarski svetovalci predstavljali približno 8% vseh zaposlenih v zunanji službi, kar pomeni, da sta na enega gospodarskega predstavnika pripadli dve diplomatsko-konzularni predstavniki. Ta položaj je bila konec leta 2008 (2,2) slabši kot leta 2004 (1,78). Četudi bi k temu šteli še notranjo službo,⁴³ se slika nič kaj ne izboljša.

Ponovna selitev gospodarske diplomacije na Ministrstvo za zunanje zadeve (2009–)

Leta 2008 se je v svetu in Evropi že začela aktualna gospodarska kriza, a si ni nihče predstavljal, kakšen učinek bo ta imela na slovensko gospodarstvo, do tedaj zaznamovano z leti dinamične gospodarske rasti. Istega leta so v Sloveniji potekale državnozbornske volitve, na katerih je stranka Socialnih demokratov z 30,45% premagala do takrat vladajočo Slovensko demokratsko stranko (29,26%).⁴⁴ Socialni demokrati so tako dobili mandat za sestavo vlade, ki so se ji pridružile še stranke LDS, ZARES in DeSUS. Stranke so v Koalicijski pogodbi (točka 15.2)⁴⁵ izpostavile pomen gospodarske diplomacije za razvoj slovenskega gospodarstva takole:

---

⁴¹ Ministrstvo za zunanje zadeve: Nastop ministra za zunanje zadeve dr. Dimitrija Rupla na srečanju Kluba gospodarstvenikov Slovenske Istre. Ljubljana 2004.

⁴² Ministrstvo za zunanje zadeve: Govor ministra za zunanje zadeve dr. Dimitrija Rupla na srečanju s slovenskimi gospodarstveniki v okviru 9. posveta slovenske diplomacije. Ljubljana 2003.

Več o razmišljanju ministrov za zunanje zadeve dr. Dimitrija Rupla in Samuela Žbogarja o gospodarski diplomaciji prim. Klavdija Pojbič: Gospodarska diplomacija majhnih držav v času recesije: primera Slovenije in Avstrije. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2010, str. 58–64.

⁴³ Pri tem ne štejemo notranje službe, kjer se je število zaposlenih gibalo pod 10 (2004 – 5 oseb, 2005 – 4 osebe, 2006 – 6 oseb, 2007 – 11 oseb, 2008 – 7 oseb).

⁴⁴ Podatki dostopni na spletni strani Državne volilne komisije, <http://www.dvk.gov.si>.

⁴⁵ Koalicijska pogodba je bila podpisana 11. 11. 2008.

»Koalijski partnerji se strinjamo, da bo MZZ s svojo diplomatsko-konzularno mrežo ter skupaj z Ministrstvom za gospodarstvo, Gospodarsko zbornico Slovenije, Javno agencijo za podjetništvo in tuje investicije ter glede na vsebine z drugimi ministrstvi in institucijami (vključno z regionalnimi gospodarskimi središči) prevzelo večjo odgovornost za učinkovito uveljavljanje interesov slovenskega gospodarstva v svetu. Prav tako se koalijski partnerji strinjamo, da naj razvojno sodelovanje postane integralni del slovenske zunanje politike. Tako se med pristojnosti MZZ kot temeljnega nosilca gospodarske diplomacije prenesejo ekonomski odnosi s tujino ter institucionalno okrepi razvojno sodelovanje, v diplomatskih predstavništvih pa se, skladno z gospodarskimi prioritetami, vzpostavijo oz. ohranijo kadrovska močna in usposobljena gospodarska predstavništva«.

Zapisano kaže na to, da so se stranke poenotile, da okrepijo gospodarsko diplomacijo MZZ in tega postavijo kot krovni organ razvoja in delovanja slovenske gospodarske diplomacije, kar je implicitno pomenilo, da se bodo predstavništva JAPTI »utopila« v strukturi MZZ. Čeprav je bil sklep sprejet, pa seveda pri prenosih ni šlo brez težav.

Najprej je bilo treba na MZZ premestiti kadre, ki so se ukvarjali s tem področjem, nato pa še materialna sredstva za pokritje stroškov novopridobljenih kadrov. Formalno so postopki tekli hitreje kot dejansko. Vlada RS je na svoji 16. seji, dne 5. marca 2009, sprejela Sklep,⁴⁶ da se ustanovi Direktorat za gospodarsko diplomacijo in mednarodno razvojno sodelovanje (ZDG).⁴⁷ S Sporazumom med MG in MZZ, ki je bil podpisan 1. septembra 2009,⁴⁸ so na MZZ prenesli 23 javnih uslužbencev: od tega 7 v zunanji službi in 16 v notranji službi. S *Sklepom* 51. seje, z dne 29. oktobra 2009,⁴⁹ je vlada predstavništva JAPTI, ki so bila ustanovljena skladno s *Programom predstavništev slovenskega gospodarstva*, uvedla v postopno zaprtje in njihove naloge, zaposlene ter sredstva prenesla na MZZ. Čeprav naj bi se prenos sredstev in kadrov ter zaprtje predstavništev JAPTI zgodila do konca leta 2010, se to popolnoma še ni zgodilo. Prenos se odvija v treh fazah; v prvi fazi, tj. do konca 2010, je bilo na MZZ preneseno predstavništvo v Nemčiji (Düsseldorf), na Kitajskem (Šanghaj), v Romuniji (Bukarešta) in v Turčiji (Istanbul). Druga faza se je zgodila 24. marca 2011, ko je vlada RS zaprla predstavništvi JAPTI v Milanu in São Paulu. Tako ostaja sedaj še vprašanje predstavništva v Kazanu, ki pa mu je treba najti primerno pravno obliko za preoblikovanje.

Poleg institucionalnega premika je pri utirjanju gospodarske diplomacije prišlo tudi miselnega preskoka, ki ga lahko opazimo v noveliranem Zakonu o zunanjih zadevah (ZZZ-1C), sprejetem v Državnem zboru 15. decembra 2009 (UL RS

⁴⁶ Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada RS sprejela na 16. seji, 5. 3. 2009.

⁴⁷ Banutai opozarja, da se je Direktorat za gospodarsko diplomacijo in mednarodno razvojno sodelovanje, ob ustanovitvi 1. 10. 2009 dejansko imenoval Direktorat za gospodarsko diplomacijo in razvojno sodelovanje. – Banutai, *Ekonomska in gospodarska diplomacija*.

⁴⁸ Sporazum o prenosu nalog, javnih uslužbencev in pravic proračunske porabe na področju gospodarske diplomacije.

⁴⁹ Sporočilo za javnost o sklepih, ki jih je Vlada RS sprejela na 51. seji, 29. 10. 2009.

108/2009), kjer je v 2. členu dodan vmesni odstavek 3 (dotedanji 3. in 4. odstavek postaneta 4. in 5.), ki pravi:

»Ministrstvo za zunanje zadeve **usklajuje način uveljavljanja in zaščite gospodarskih interesov** [poudaril B. U.] Republike Slovenije v tujini z drugimi, za načrtovanje in izvajanje gospodarskega sodelovanja pristojnimi organi in institucijami /.../«.

Z umestitvijo gospodarske diplomacije v Zakon o zunanjih zadevah je bil na tem področju narejen velik korak v smer spodbujanja povezovanja med politično in gospodarsko diplomacijo. Ta, kot kaže aktualni razvoj, postaja eden od deležnikov pri vodenju slovenske zunanje politike, vprašanje, ki pa se postavlja, je odzivanje slednje na potrebe slovenskega gospodarstva in zdržnost takšne strukture.

Da bi utirjena gospodarska diplomacija zaživela čim prej in čim bolj celovito, je MZZ v njeno oblikovanje vključil vse ključne deležnike institucij podpornega okolja (GZS, OZS, KGZS, SID, JAPTI, MG), sočasno pa je iskal podporo tudi v poslovnem sektorju. V okviru tega je bil ustanovljen Strateški svet za gospodarsko diplomacijo (SSGD), v katerem prevladujejo predvsem predstavniki (direktorji) slovenskih podjetij, ki ga vodi minister za zunanje zadeve Samuel Žbogar. Leta 2009 je imel SSGD prvo sejo, in to še pred formalno ustanovitvijo ZDG,⁵⁰ druga seja pa je bila marca 2010, ko je minister – s pomočjo generalnega direktorja Vladimirja Gaspariča – že predstavil prve učinke delovanja ZDG; tretja seja je bila marca 2011. Na zadnji seji so gospodarstveniki izrazili podporo obstoječi strukturi gospodarske diplomacije in pozvali k njeni okrepitevi.

Zunanja promocija nove ureditve gospodarske diplomacije je v javnosti naletela na pozitiven odziv. Ta odziv je bil še podkrepjen s številnimi obiski ministra za zunanje zadeve po okrajnih in področnih gospodarskih/obrtnih zbornicah, interesnih združenjih ter na različnih sejmih (forum obrti, Celjski sejem) kot tudi v aktivnostih organizacije politično-gospodarskih obiskov, ki jih je bilo v letu 2010 devet (Slovaška, Finska, Hrvaška, Kitajska, Turčija, ZDA, Libija; Ruska federacija, Albanija).

Poleg aktivnosti navzven so se na področju gospodarske diplomacije dogajale tudi aktivnosti navznoter. Tako je v začetku januarja 2010 potekal posvet ekonomskih svetovalcev, ki je bil razdeljen na dve sekciji – notranjo, tj. tisto, v kateri so slednji izpostavili težave, s katerimi se srečujejo; in zunanjo, v okviru katere so se srečali s slovenskimi podjetji, ki jih je zanimalo poslovanje na izbranih trgih. Junija 2010 so na MZZ organizirali 1. posvet častnih konzulov, avgusta 2010 pa so bili tradicionalni, XVI. dnevi slovenske diplomacije posvečeni gospodarski diplomaciji. V prvi polovici leta je bilo izvedeno tudi ocenjevanje uspešnosti delovanja slovenske gospodarske diplomacije na terenu, ki je izpostavilo težave, s katerimi se pri svojem delu soočajo gospodarski svetovalci in veleposlaniki. Leta 2011 je bilo organizirano srečanje ekonomskih svetovalcev, na katerem so spregovorili o novostih v organi-

⁵⁰ Banutai, Ekonomska in gospodarska diplomacija.

zaciji notranje mreže – kot je npr. »reprezentančni sklad«, ki spodbuja DKP-je pri organizaciji srečanj, na katerih se slovenskih gospodarstveniki srečujejo z gospodarstveniki v drugih državah.

Pomemben premik v delovanju gospodarske diplomacije pa je tudi aktualna ideja gospodarske zbornice »Go International Slovenia«, ki se osredotoča na pomoč pri internacionalizaciji slovenskih podjetij. Ta ideja je primerna za razvoj slovenske gospodarske diplomacije, a le v okviru tega, dokler ostaja komplementarna obstoječi strukturi. Namreč, če poslovni akterji delujejo usklajeno na tujih trgih in tako ustvarjajo dodatne poslovne priložnosti, je to le še utrditev slovenske gospodarske diplomacije. A kljub vsemu ostaja pomislek nekaterih sogovornikov (Intervju 8), da bi se lahko takšno delovanje GZS razumelo bolj kot suplementarno namesto komplementarno. V tem primeru bi pa prišlo do ponovnega procesa razdvojevanja gospodarske diplomacije in vrnitve v stare tire, ki so se že izkazali kot neuspešne. Vsekakor menim, da je akcija GZS nujna in primerna, saj je trgov, ki jih MZZ z gospodarsko diplomacijo ne more pokriti – in so pomembni za slovensko gospodarstvo –, veliko in se zato velja diverzificirati v doseganju komplementarnih koristi.

Sklep

Namen pričujočega članka je bil ugotoviti, kako se je razvijala slovenska gospodarska diplomacija vse od osamosvojitve dalje. Analiza virov je pokazala, da lahko razvoj slovenske gospodarske diplomacije razdelim v pet faz: a) fazo nadvlade gospodarske diplomacije nad politično diplomacijo, b) nastanek in (delno usklajeno) delovanje večtirne gospodarske diplomacije, c) boj za aktersko prevlado v gospodarski diplomaciji, č) utirjanje in diverzifikacija gospodarske diplomacije 2005–2008 in d) utirjenje in centralizacija gospodarske diplomacije 2009–.

Prva faza je potekala v letih 1990–1993. Pred osamosvojitvijo so odločevalci v slovenski zunanji politiki izrabljali obstoječa predstavništva slovenskih podjetij, da so pridobili stike s pomembnimi tujimi odločevalci in državniki. V času te paradiplomacije je bila gospodarska diplomacija sredstvo za doseganje političnih koristi. Dobre (z)veze in poznanstva predstavnikov slovenskih podjetij so omogočili, da je bila Slovenija dokaj hitro mednarodno priznana. Gotovo so k temu pripomogli tudi številni slovenski izseljenci in zdomci, ki so prek svojih (poslovnih) mrež vplivali za hitro priznanje slovenske osamosvojitve. Tej dokaj plodni fazi sodelovanja med gospodarsko in politično diplomacijo so sledila leta suhih krav. Tako je v drugi fazi simboličen prenos pristojnosti z MZZ na MEOR že nakazal, da gospodarska diplomacija ni bila več razumljena kot domena diplomacije, temveč bolj mednarodnih ekonomskih odnosov. Potrditev takega obravnavanja je bilo tudi dejstvo, da je GZS začela postajati vse pomembnejši dejavnik v gospodarski diplomaciji, kar so posamezniki (npr. Čačinovič 1994) sprejeli z odobravanjem. Prepad med »diplomacijo« in »mednarodnimi ekonomskimi odnosi« se je vedno bolj po-

glabljal; prihajalo je do podvajanj del, kazali so se tudi obrisi nezadostne učinkovitosti. Gordijski voz se je še bolj zapletel z ukinitvijo MEOR-ja leta 2000 in prehodom gospodarske diplomacije na Ministrstvo za gospodarstvo (MG). Med MZZ in MG se je vnel spopad za obvladovanje gospodarske diplomacije. Gospodarska diplomacija je postala plen boja med dvema resorjema. Rezultat tega je bil, da je njena učinkovitost pešala, večalo pa se je tudi nezadovoljstvo njenih uporabnikov.

Čeprav so obstajali poskusi, da bi se institucionalna struktura dogovorila o razvoju in umestitvi gospodarske diplomacije, pa ti niso obrodili rezultatov. Tako se je sprememba smeri v razvoju gospodarske diplomacije zgodila šele z nastopom nove vlade Janeza Janše leta 2004, ko je postalo jasno, da bo levji delež gospodarske diplomacije koordiniral MG, MZZ pa bo v celoti imel dokaj obrobno vlogo. To sta še dodatno potrdila dva dejavnika: Sklenitev Sporazuma med MZZ in MG (2004), kjer je MG dobil večjo vlogo pri določanju kadrov na diplomatskih in konzularnih predstavništvih (DKP) (Pravilnik 2005), in nastanek JAPTI (kot izvajalske agencije MG), ki je dobil ekskluzivno pravico ustvarjanja lastnih gospodarskih predstavništev v tujini. Ta naj sicer ne bi bila v koliziji s političnimi predstavništvimi, saj naj bi se ustanavljala tam, kjer bi bilo za slovensko gospodarstvo to najbolj zanimivo. V tem okviru je slovenska gospodarska diplomacija začela vse bolj dobivati obrise zbornične strukture (podobno kot v Avstriji), pri čemer naj bi (z leti) vlogo »zbornice« prevzel JAPTI.

Kljub temu da ni bilo malo kritik na ponovno restrukturiranje gospodarske diplomacije, velja poudariti, da so predstavništva JAPTI zaživela in postala koristen vezni člen med slovenskim gospodarstvom in tujimi trgi. A konkurenca med predstavništvimi JAPTI in DKP je začela postavljati pod vprašaj upravičenost ekonomskih svetovalcev na DKP in pristojnosti/doseg svetovalcev JAPTI. Verjetno je bil to razlog, da se je nova vladna koalicija, oblikovana decembra 2008, odločila, da gospodarsko diplomacijo poenoti, tokrat pod okriljem MZZ. A za razliko od prejšnjih preoblikovanj ta sprememba ni bila polovična, temveč dokaj radikalna. Vlada se je namreč odločila na novoustanovljeni Direktoratu za gospodarsko diplomacijo in razvojno sodelovanje prenesti funkcije, kadre in sredstva MG ter JAPTI. S tem je bilo dokončno jasno, da bo nosilni organ prenovljene gospodarske diplomacije MZZ, ki pa jo bo vodil skladno z interesi zainteresiranih deležnikov.

Sedanje upravljanje gospodarske diplomacije je smelo in usklajeno s številnimi dejavniki, ki v njej sodelujejo. Na to opozarjajo tudi tisti, ki jim je gospodarska diplomacija najbolj namenjena, tj. njeni porabniki – podjetja. Ta se vsak dan srečujejo s storitvami gospodarske diplomacije in dajejo predloge za njene izboljšave. A predlogi za izboljšave ne prihajajo samo od zunaj, ampak jih dnevno oblikuje tudi smela notranja ekipa, ki želi začrtati smernice za kakovostnejše delovanje gospodarske diplomacije. K temu verjetno še bolj pripomore dejstvo, da je (tako v zunanji kot notranji gospodarski diplomaciji) kar nekaj sedanjih zaposlenih posameznikov, ki so se tako ali drugače v svoji pretekli karieri že srečevali z delovanjem slovenske gospodarske diplomacije. Osebne izkušnje so gotovo tisto gonilo, ki žene te posameznike, da izboljšujejo celotni sistem delovanja. In končno, spremenilo se

je tudi ozračje glede pomena gospodarske diplomacije, in sicer predvsem v njeno korist. K temu je verjetno pripomogla tudi aktualna gospodarska kriza, v kateri se je oblikovalo nekakšno soglasje, da velja spodbujati gospodarsko sodelovanje, tudi s pomočjo diplomacije.

Vprašanje, ki se postavlja, je, koliko časa bo takšna struktura gospodarske diplomacije »zdržala«. Tako ne vemo, ali sta trenutni mir in usklajenost stanje, ki se bo obdržalo tudi v prihodnosti, ali pa bolj le zatišje pred nevihto, tj. prihodnjimi spremembami. To je odvisno predvsem od tega, koliko se je gospodarska diplomacija uspela usidراتi v celoten sistem slovenske diplomacije in ali je njeno preživetje odvisno od njene kakovosti ali pa od sprememb v politični strukturi. Sam sicer upam, da je zdajšnja struktura 'dokončna' (čeprav potrebuje še kake popravke) in da se ne bo ponovila zgodba iz preteklosti, ko bo iz uspešne (kot je že bila ob slovenski osamosvojitvi) spet postala zgodba o neuspehu. Namreč, od njene uspešnosti smo odvisni vsi – predvsem pa naše gospodarsko in politično preživetje. Slovenija je majhna država, in ker kot taka nima fizične moči, da bi dosegala cilje v svoji zunanji politiki, lahko to dosega le z mehкими prijemi. Gospodarska diplomacija je gotovo eno izmed takih sredstev, ki s svojim delovanjem zagotavlja koristi – na dolgi in kratki rok.

Boštjan Udovič

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF SLOVENIAN ECONOMIC DIPLOMACY:
FROM POLITICS TO ECONOMY?

S u m m a r y

The article explores the development of economic diplomacy in Slovenia during the 20 years after its attainment of independence. This development can be divided into five stages: (a) domination of economic diplomacy over political diplomacy; (b) the formation and (partly harmonised) operation of multilayered economic diplomacy; (c) struggle for the domination of actors within economic diplomacy; (d) consolidation and diversification of economic diplomacy 2005–2008; and (e) consolidation and centralisation of economic diplomacy since 2009. The first stage is defined by the period from the beginning of the democratisation of Slovenia until the elections of 1992, that is, the time when the Slovenian foreign politics used the economic representations of the internationalised Slovenian companies abroad for the promotion of the Slovenian state and its international acknowledgement. At that time economic diplomacy was the means to ensure the political success of the young newly-formed state. However, even though political and economic diplomacy at this time worked hand in hand, the good examples soon became a thing of the past. With the new structure of the government of the Republic of Slovenia, formed after the 1992 elections, economic diplomacy was transferred from the Ministry of Foreign Affairs to the Ministry of Economic Relations and Development, which managed its operations during the following seven years. The harmonised operations of the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Economic Relations and Development were supplemented by the activities of the Chamber of Commerce and Industry, which especially covered the business part of economic diplomacy. However, after the year 2000, when the Ministry of Economic Relations and Development were disbanded and merged with the Ministry of Economy, economic diplomacy headed in another direction. The question of the leading role among the institutions in charge of its management was raised. Thus the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Economy started competing for the jurisdiction over economic diplomacy. The Ministry

of Foreign Affairs insisted that it should not be left to the Ministry of Economy, since it was still »diplomacy«, while the Ministry of Economy argued that it had the right to economic diplomacy because it mostly involved international economic relations, which is why the Ministry of Economy had the key role in it. The government of Janez Janša attempted to put an end to the rivalry between these two institutions, and it symbolically and actually transferred a greater amount of powers to the Ministry of Economy by adopting the following measures: (i) the establishment of the Public Agency for Entrepreneurship and Foreign Investments with the power of establishing representations abroad; and (ii) the Agreement between the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Economy on the selection of staff to fill the vacant posts of economic advisors at the diplomatic or consular representations. Thus the gradual consolidation of economic diplomacy began.

The final stage of the development of Slovenian economic diplomacy to date started with the decision (15.2) of the coalition contract of the current government that the complete operations of economic diplomacy are to be transferred back to the Ministry of Foreign Affairs. Even though the decision was clear and it called for swift action, the matters were not resolved as quickly as they could be. First complications arose with regard to personnel and financial resources, and then it was not clear how to integrate the Public Agency for Entrepreneurship and Foreign Investments representations into the structure of the Ministry of Foreign Affairs. Even though the matters are being resolved relatively slowly, the current crisis probably contributes to the situation unravelling faster than it would had this not been aggressively encouraged from within (i.e., institutionally) as well as from without (i.e., by the companies).

The historical analysis of the development of economic diplomacy showed that one of the key problems of Slovenia is especially its inability to learn much from the general as well as its own historical lessons. This is especially underlined by the fact that even though during the conception of economic diplomacy Slovenia had a good foundation for the cooperation between political and economic diplomacy, this avenue has not been pursued. Thus it had to walk the path of establishing the importance of high-quality economic diplomacy by itself instead of learning from the experience of others. Naturally, this resulted in additional efforts and superfluous expenses. The consequence of this all is that at a certain point Slovenia once again found itself at the beginning, as the various actors within diplomacy started rediscovering the importance of economic diplomacy for the stable cooperation of the countries within the international community as well as for the creation of the general well-being. Currently the facts show that it is about time that economic diplomacy once again became equally important as political diplomacy. Already in 2012 we will be able to see if this will indeed be achieved.

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*
Inštitut za novejšo zgodovino
384 strani
Cena 24,00 EUR

Zapisi

1.01
Prejeto 23. 6. 2011

UDK 929Podstenar A.

Milan Dolgan*

Kdo je bil dr. Anton Podstenar? Poglavlje iz novejše zgodovine koroških Slovencev

---

IZVLEČEK

V Zborniku Svobodne Slovenije v Buenos Airesu je v letih 1966–1975 izhajala pomembna razprava »Boj slovenske manjšine v krški škofiji na Koroškem – Avstrija za verski pouk v slovenščini«, ki ne glede na naslov na monografski način obravnava celotno sodobno politično problematiko koroških Slovencev in zajema tudi preteklost in mednarodna vprašanja. Ugotavljam, da je dr. Anton Podstenar, avtor, ki je naveden, psevdonim dr. Metoda Turnška. Ugotavljam, zakaj se je Metod Turnšek prikril, značilnosti tega njegovega publicističnega dela in verjetnost, da se je v prejšnjih letih prikrival pod psevdonimom Ivan Vodovnik. Na koncu navajam nekaj odlomkov kot ilustracijo Turnškove radikalne idejnosti in podjetnega sloga.

Ključne besede: koroški Slovenci, državna pogodba, papež Janez XXIII., neonacizem, dvojezično šolstvo, dvojezični napisi

ABSTRACT

WHO WAS DR. ANTON PODSTENAR? A CHAPTER FROM THE CONTEMPORARY HISTORY OF THE CARINTHIAN SLOVENIANS

Between 1966 and 1975 an important discussion »Boj slovenske manjšine v krški škofiji na Koroškem – Avstrija za verski pouk v slovenščini« (Struggle of the Slovenian Minority in the Diocese of Gurk in the Austrian Carinthia for Religious Instruction in the Slovenian Language) was published in the publication Zbornik Svobodne Slovenije (The Register of Free Slovenia). This discussion, regardless of its title, focuses on the whole contemporary political issue of the Carinthian Slovenians in the form of a monograph, also including the history and the international questions. The author of this contribution establishes that Dr. Anton Podstenar, signed as the author of the discussion under consideration, is a pseudonym of Dr. Metod Turnšek. The author of the contribution explores the reason for Dr. Metod Turnšek's use of the pseudonym, the characteristics of Turnšek's publishing work, and the probability that in the

---

* **Dr., izredni profesor v pokoju, Melikova 84, SI-1000 Ljubljana**

preceding years he had also used the pseudonym Ivan Vodovnik. Finally, a few excerpts are included, illustrating Turnšek's radical ideas and ambitious style.

Key words: Carinthian Slovenians, state contract, Pope John XXIII, neo-Nazism, bilingual education, bilingual signs

V Zborniku Svobodne Slovenije, ki ga je, začenši z letom 1949, izdajala slovenska emigracija v Argentini, se leta 1966 pojavi nov avtor, novo ime – *dr. Anton Podstenar*. V sedmih nadaljevanjih (1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971–72, 1973–75) je izhajal njegov obširni spis o položaju slovenske manjšine na Koroškem, ki obsega skupaj 296 strani. In to je drobn tisk na večjem formatu, v knjižni izdaji bi to utegnilo biti vsaj 400 strani. Znameniti književnik, literarni zgodovinar in časninar dr. Tine Debeljak je ob koncu navedenega obdobja zapisal naslednjo oznako: »Tu [v Zborniku Svobodne Slovenije] so cele razprave z vrednostjo disertacij, kot je na primer temeljita obravnava koroškega problema oziroma boja manjšin sploh dr. Podstenarja, ki se nadaljuje že od leta 1966.«¹

Kdo je dr. Anton Podstenar? Popolnoma neznano ime tako v krogih zdomstva kot tudi v zamejstvu in v matični domovini. Posvetoval sem se s poznavalci in bili smo si edini, da gre za psevdonim. Vprašal sem ljubljanskega kolega, zgodovinarja, ki pozna koroško problematiko. Vedel je, da se je govorilo, da je dr. Podstenar znan politik dr. Joško Tischler. Drug koroški zgodovinar mi je sporočil, da je o tem vprašanju na kratko pisal dr. Valentin Inzko starejši, in sicer da se za imenom Podstenar skriva Ludovik Ceglar. Ta je bil nabožni pesnik, pisatelj, publicist, nikoli pa ni pisal o sodobnih političnih zadevah. Vprašal sem tudi starega kulturnega delavca, ki je dolgo živel v Argentini. Zatrjeval je, da avtor ni bil duhovnik, ampak neki koroški politik. Pozneje je našel in mi sporočil »pravo« ime: dr. Anton Trdan. O njem sem našel, da je leta 1944 doktoriral v Ljubljani iz teologije, sicer pa je bil misijonar v Čilu in je o tem nekaj pisal.

Potem ko sem Podstenarjevo besedilo začel pazljivo prebirati, mi je postalo jasno: dr. Anton Podstenar je dr. Metod Turnšek (1909–1976), duhovnik, avtor, s čigar življenjem in delom se že dalj časa ukvarjam.

Popolnoma gotovo je Podstenar Turnšek. Poznam Turnškovo osebnost, njegov značaj, njegov slog. Vsekakor se je odločno zavaroval, da njegovo avtorstvo ni bilo objavljeno. Morda je sam namerno sporočal napačne podatke. Dvomim, da pa nihče ne bi vedel. Vsaj kateri poznavalec. Toda nikjer nihče ni tega objavil. Morda je prav dr. Tine Debeljak, ki je Turnška v svojih povojnih literarnih pregledih dosledno upošteval in cenil in ga je bil lahko spoznal že pred vojno kot kulturni urednik Slovenca, posredoval, da je Turnšek kot Podstenar postal tako pomemben sodelavec Zbornika Svobodne Slovenije. Dr. Tine Debeljak se navaja kot sourednik Zbornika od leta 1969 naprej. Zdi se, da je naše zgodovinsko in literarnozgo-

¹ Tine Debeljak: Trideset let zdomske emigracijske književnosti. V: Zbornik Svobodne Slovenije 1975, str. 381–437.

dovinsko raziskovanje danega obdobja in posebno zdomske književnosti še nerazvito in nepopolno.

Metod Turnšek je nekaj podobnega storil že prej. Leta 1954 je v Trstu izdal pod psevdonimom *Hektor Špekonja* knjigo o Beneških Slovencih *Rod za mejo*. V njej je odkrito grajal zaradi zatiranja slovenščine tudi cerkveno oblast. Vendar v poznejših letih Turnšek ni več prikrival svojega avtorstva te knjige, ki obsega 71 strani. Turnšek je bil sploh zelo podjeten časnika in je nemalokrat izvedel kakšno časnikarsko diverzantsko akcijo. Na to opozarjam že v svoji bibliografski knjigi Dr. Metod Turnšek urednik in časnika (Mladika, Trst 2007).

Bilo je več razlogov, da je Turnšek svoj obsežni spis o koroških Slovencih objavljaj prikrito. V spisu že na začetku ostro kritizira generalnega vikarja krške (celovške) škofije dr. Jožefa Kadrasa zaradi oviranja slovenskega verskega šolskega pouka. V samega škofa dr. Jožefa Köstnerja se zaletava manj. In to sta bila njegova predstojnika; služboval je na župniji Rebrca pri Železni Kapli. Izzivalno kritičen je tudi do dunajskega kardinala Königa in do nekaterih slovenskih prelatov.

Turnšek je v obravnavanem spisu na posameznih mestih skorajda tako odkrit in celo spletkarski ali politikantski, kakor ga poznam iz njegove korespondence, medtem ko je v objavljenih spisih vedno objektivni in kultiviran, premišljeno pretehtan. Torej se je odločil, da se končno enkrat ne bo več brzdal in se bo razgalil, zato da bi svoja stališča jasno predstavil, a je po drugi strani svoje manj privlačne lastnosti prikril s psevdonimom.

Turnšek je najbrž nameraval ta svoj agitacijski spis še krepko popraviti in ga iz neposredne nepopolne publicistične oblike prirediti za dostojno knjižno izdajo. Celotno svoje leposlovje je revijalno in časopisno rad izdajal pod psevdonimom in ga pustil dalj časa dozorevati, preden ga je izoblikoval za knjižne izdaje. Seveda pa ga je zdaj prehitela smrt, tako da niti ne vemo, ali bi sledilo še kakšno nadaljevanje.

Poseben vzrok za Turnškovo previdnost nam razkriva njegov prijatelj in sodelavec, goriški prelat dr. Rudolf Klinec, v spisu, ki ga je izdal kmalu po Turnškovi smrti v Koledarju goriške Mohorjeve družbe 1977 Duhovni svet snovanja in stvaritev dr. Metoda Turnška. Klinec pravi, da se je Turnšek ogibal javnih publicističnih nastopov zato, ker je resno kandidiral za položaj naslovnega panonskega (ptujskega) škofa in je iskal podporo pri cerkvenih dostojanstvenikih. Zato je Turnšek prosil dr. Klinca, naj ta v goriškem tedniku *Katoliški glas* polemizira z njunimi skupnimi nasprotniki.

Treba je tudi upoštevati, da je Turnšek sicer ob koncu vojne zapustil domovino (verjetno pa ni odpotoval na Koroško, marveč naravnost v Italijo, kjer je kaka dva meseca bival v južnotirolskem samostanu v Meranu), vendar ne toliko zaradi nasprotovanja novemu režimu kot zato, da bi se končno posvetil leposlovnemu ustvarjanju. Kot profesor slovenščine in zgodovine v Trstu, in še posebej potem, ko se je leta 1956 preselil na Koroško in se zaposlil v dušnem pastirstvu, je že kmalu začel navezovati stike z matično Slovenijo, kamor je tudi nemalokrat potoval. Če se mu je postavljala izbira: ali sodelovati z domobransko emigracijo ali ohranjati zveze z domovino, se je Turnšek odločal za drugo.

Menil sem, da Turnšek sploh ni sodeloval v emigrantskem tisku. Najraje je izdajal svoje publikacije samostojno, samozaložniško, pa če je bilo še tako težko. Toda zdaj se začanja odkrivati zavesa in moram svoje mnenje popraviti. Turnšek je bil preveč polnokrven časnikiar, da bi ostal ob strani, ko se je v emigraciji začela bujno in uspešno razvijati slovenska izdajateljska dejavnost, in poleg tega je ravno v osebnosti dr. Tineta Debeljaka emigrantska kultura izpričevala ne politično ožino, ampak kulturno širino. Naj omenim, da pa je bil gotovo v ostrem sporu z dr. Alojzijem Geržiničem, ki je bil dosleden desničarski ideolog in je poleg tega iz estetskih razlogov negativno ocenil prvo Turnškovo leposlovno delo, dramo *Država med gorami*.

Sodelovanje v emigrantskem tisku pa je bilo za oblast v matični, komunistični Sloveniji nesprejemljivo. Zdaj ugotavljam, da je Turnšek vendarle sodeloval v emigrantskem tisku, vendar strogo anonimno. Poleg tega je v svojem spisu o koroških Slovencih, ki je izhajal v Zborniku Samostojne Slovenije, Turnšek ostro kritičen do komunistične oblasti v Sloveniji in Jugoslaviji. Če bi se razkrilo, kdo je dr. Anton Podstenar, bi se Turnšek onemogočil v matični domovini, pred čimer se je moral zavarovati.

Po eni strani je neizprosno zavračal komunistično oblast, po drugi strani pa jo je tu in tam tudi zagovarjal, kajti njegov glavni namen je bil razkrinkati nemški avstrijski koroški nacionalizem kot navezo na bližnjo nacistično preteklost. Turnšek poudarja, da Hitler ni bil Nmec, temveč Avstrijec, njegova mati je bila celo doma iz Koroške. Turnšek je bil pač tudi v politiki, podobno kot v umetnosti, svobodnjak, ki je imel razumevanje za družbena nasprotja, kakršno je domobranstvo – Osvobodilna fronta. Bila so mu zanimiva ali dobrodošla kot osnova umetniškega ustvarjanja, tako da se niso popolnoma izključevala. Turnšek je znal upoštevati različne družbene silnice, nepopustljiv pa je bil pri obrambi jezikovnih pravic slovenske koroške manjšine.

Zdi se mogoče, da je Turnšek sam vrgel v svet podatek, tako rekoč kot kost za glodanje, da se za psevdonomimom dr. Anton Podstenar skriva dr. Anton Trdan oziroma Ludovik Ceglar. Tako se je na zvit način poigral ne le s svojimi sodobniki, ampak celo z našo sedanostjo. Dr. Anton Trdan je bil dovolj daleč, da pri tej igri ni mogel biti prizadet, ali pa je pri tej časnikarski diverziji celo sodeloval. Ludovik Ceglar je živel sicer blizu, a tudi on je nemara ustregel Turnšku, ko je ta iskal svojega 'medija'.

Postavlja se vprašanje, ali je Turnšek morda pod psevdonomimom sodeloval v slovenskem argentinskem emigrantskem tisku, še preden je začel objavljati leta 1966 obravnavani veliki tekst. Skoraj z gotovostjo lahko odgovorim pritrdilno. Mislim, da je uporabljal psevdonomim Ivan Vodovnik. Da je Ivan Vodovnik (enkrat se pojavi kot Valentin Vodovnik) dr. Metod Turnšek, sicer ni tako gotovo, kot da je to dr. Anton Podstenar, vendar je zelo verjetno.

Prispevki Ivana Vodovnika o položaju koroških Slovencev se začnejo v Zborniku Svobodne Slovenije že leta 1961, ko izideta dva: *Za narodne pravice koroških Slovencev* in *Kulturno življenje koroških Slovencev*. To sta krajši besedili, zasnovani kot pregled političnega in kulturnega dogajanja za prejšnje leto. Vendar je

značilno, da pisec posega tudi v pojasnjevanje raznih pojavov v prejšnjih letih, torej da že teži k nekakšni enciklopedični popolnosti. Opisuje, denimo, literarni sestanek v okviru revije Vera in dom v Dobrli vasi leta 1956. Na njem je imel pomemben referat sam dr. Turnšek, vendar Vodovnik zdaj Turnška sploh ne omeni.

Značilno je, da je Turnšek sicer težil k razglašenosti, popularnosti, po drugi strani pa se je ogibal, še posebno v nerazčiščenih političnih okoliščinah. V Zborniku Svobodne Slovenije pa je bibliograf Zdravko Novak vestno poročal o Turnškovih številnih publikacijah.

Podobni izvrstni pregledi Ivana Vodovnika, to je verjetno Metoda Turnška, o koroških vprašanjih izidejo pod enakim naslovom Za narodne pravice koroških Slovencev še v letih 1962, 1963, 1964 in 1965. Leta 1963 poroča tudi o spornem šolskem dekretu krške škofije in pravi: »Ne bomo mirovali, dokler ordinariat ne bo priznal načela, da prijava k čisto nemškemu pouku še ne pomeni hkrati tudi prijave h krščanskemu nauku v samo nemškem jeziku.« K tej temi se vrača leta 1964: »Takega smrtnega udarca še nobena posvetna oblast ni zadala koroškim Slovincem kot generalni vikar dr. Kadras z omenjenim dekretom.« S tem Turnšek tako rekoč napoveduje veliko Podstenarjevo razpravo, ki kar v naslovu poudari omenjeno zadevo.

Turnšek je občutil, da je položaj dramatičen in da gre za biti ali ne biti. Slutil je pripravljajoče se dogajanje. Svoj članek sklene s pregledom »razveseljivih« slovenskih kulturnih pojavov in zapiše: »Vse kaže, da se bodo Slovenci prej ali slej uveljavili kljub neugodnemu položaju.«

Leta 1966, ko začne izhajati veliki Podstenarjev tekst, hkrati izide tudi Vodovnikov pregled, to pot pod naslovom Koroški Slovenci v letu 1965. Leta 1967 izide Vodovnikov članek Utrinki iz življenja koroških Slovencev, leta 1968 Iz narodnega življenja koroških Slovencev, in leta 1969 Program Narodnega sveta koroških Slovencev. Ta objava je posebno kakovostna, ni samo časnikarska, ampak tudi znanstveno zasnovana, saj prinaša prvotno in na temelju javne razprave popravljeno besedilo Programa. Vodovnik, Turnšek, z zadovoljstvom ugotavlja, da je bilo v končno besedilo Programa »sprejetih nekaj stavkov te [Podstenarjeve] razprave«.

S tem se Vodovnikovi prispevki končajo. Vendar izideta še dve nepodpisani fotoreportaži: leta 1970 Življenje koroških Slovencev v slikah in leta 1971–72 Koroška v sliki. Tudi to sta pač Turnškova prispevka, na kar kažejo zanimivi turnškovski napisi k objavljenim fotografijam in sploh Turnškova značilna skrbnost, da besedilne časnikarske objave spremljajo zanimive slikovne priloge. Slikovne priloge vsebujejo tudi nekateri prejšnji Vodovnikovi članki.

Pred 'Vodovnikom' pa je o koroških zadevah pod različnimi naslovi v krajših prispevkih deset let (zdržema od leta 1951 do 1960, le 1955 njegovega prispevka ni) v Zborniku Neodvisne Slovenije poročal in razpravljaj Tone Jezernik. Tudi to ime je verjetno psevdonim, vendar Jezernik pač ni Turnšek. Ne vem, kdo bi to bil. Za Jezernika je značilna ostra politična naperjenost proti levici. Na primer izjava, da je Miklova Zala »simbol ne samo trpeče Koroške, ampak vsega slovenskega naroda pod komunističnim suženjstvom«. Leta 1954 Jezernik poroča o odpoklicu jugoslovanskega konzula Mitja Vošnjaka iz Celovca, pri čemer si dovoli opazko: »Njegova glav-

na skrb je bilo ljubimkovanje z nemškimi socializmom in lov na srne in jelene.« Izjemoma se Tone Jezernik pojavi še leta 1965 s krajšim člankom Šolske razmere na Koroškem.

Poleg Jezernika so o koroških zadevah objavljali krajše članke še naslednji avtorji: Janko Lončar (v poznejšem kazalu je ime drugačno Hafner Janko - Jaka Mlinar; gre za poročilo o časopisu Koroška kronika, pri čemer poroča tudi o Albumu Koroške) leta 1950; dr. Valentin Inzko 1951, 1955 in 1960; V. K. leta 1951; dr. Vinko Zwitter leta 1954 in 1955; Silvo Kranjec 1956 (to je ponatis iz leta 1939); dr. Alojzij Kuhar tudi leta 1956; C. Bojan (morda Turnšek, naslov: Narodna nezavednost na Koroškem) leta 1957; V. Z. (v kazalu Vinko Zaletel) leta 1957 in 1958 (poveličuje koroško ljubezen do pesmi: »Ko pa bo pesem utihnila, bo ostal le še grob.«); Jože Košiček 1959 (izčrpno o junaku Malgaju); F. S. leta 1959; B. M. leta 1961; M. R. leta 1961; nepodpisani članek iz leta 1967 (naslov: Pisatelj Karel Mauser na obisku na Koroškem), Marinka Inzko leta 1969 (naslov tega odličnega članka je Kulturna podoba Koroške). Tako vidimo, da je bilo s strani uredništva in samih avtorjev vloženega veliko truda, da bi Zbornik Svobodne Slovenije stalno poročal o položaju koroških Slovencev.

Ko smo ravno pri vprašanju o morebitnem sodelovanju dr. Metoda Turnška v emigrantskem tisku, nas lahko zanima, ali je morebiti kaj sodeloval že v svojem predkoroškem, to je tržaškem obdobju (1945–1955) s snovjo o primorskih Slovencih. Morda se Turnšek skriva za psevdonomom Jurij Kozjak, ki je leta 1950 objavil dober članek Kulturno življenje v Trstu. Znano je, da je Turnšek takrat v Trstu pripravil šolsko izdajo Jurčičeve povesti Jurij Kozjak. Iz istega leta je tudi odlično poročilo o tržaškem časopisu: Primož Brdnik, »Glas zaveznikov«. Dalje bi utegnil biti Turnšek leta 1954: Starogorski, Boj Beneških Slovencev za svoje pravice. Leta 1955 je izšlo: J. V., Slovenske šole na Tržaškem.

Vrnimo se k dr. Antonu Podstenarju. Povedali smo že, kako pozitivno je njegov veliki tekst o Koroški označil dr. Tine Debeljak. O odmevih na svoj spis spregovori Podstenar (Turnšek) sam na začetku petega nadaljevanja leta 1970. Najprej citira dr. Miha Kreka, voditelja slovenstva v tujini in bivšega predstavnika Slovenije pri kraljevi jugoslovanski vladi. Krek naj bi že po prvem nadaljevanju ocenil (nemara v zasebnem pismu), da gre za »senzacionalno delo po resnosti in teži vsebine in po obsežnosti, skrbnosti in dovršenosti oblike. Vsa 49 strani obsegajoča razprava je kot akademska disertacija ...«

Pohvalne ocene da so bile objavljene v časopisju: Glas Slovenske katoliške akcije, Tabor, Katoliški glas in Naš tednik, ki da je ponatisnil ves 8. del razprave. »Manj ugodna je ocena dunajske revije Europa Ethnica (1968, 2), ki meni, da vsebuje razprava 'zelo ostre trditve in očitek množičnega preganjanja katoliških Slovencev na Koroškem na cerkvenem področju, kar brez dvoma ne ustreza resnici.'« Turnšek izraža prizadetost, se brani in upa, da »bomo skupno prišli do resnice«. »Pobudo za to razpravo je dal prav krivični dekret krškega ordinariata o verskem pouku slovenskih otrok, ki se sklicuje na diskriminatorični šolski zakon.« Turnšek se s priznanjem spominja pravičnih nemških znanstvenikov dr. A. Hilckmana, dr. T. Veiterja in dr.

Ericha Körnerja, tajnika Avstrijske lige za človekove pravice. Objavlja njihove fotografije.

Razprava dr. Antona Podstenarja ima naslednji naslov: Boj slovenske manjšine v krški škofiji na Koroškem – Avstrija za verski pouk otrok v slovenščini. Ta naslov ohranja v vseh sedmih nadaljevanjih, čeprav izrecno o tem vprašanju razpravlja samo v prvem delu. To razumem kot izraz Turnškove časnikarske silovitosti, udarnosti. Turnšek zna ne le pisati, ampak tudi poudarjati.

Avtor se v vseh nadaljevanjih predstavlja takole: Sestavil dr. Anton Podstenar. In res vsebuje razprava ogromno navedkov iz časopisja in knjig raznih avtorjev, tako da je »sestavljena«. Kot da bi imel Turnšek lasten obširen dokumentacijski center. Prinaša tudi seznam literature in opombe, tako da izkazuje znanstveno metodologijo. Vendar ne gre samo za 'sestavo'. Vseskozi nastopa tudi avtor sam in dostikrat si vzame glavno, veliko besedo, tako da je oznaka »sestavil« preskromna. Z njo najbrž označuje tudi nepopolnost, nekakšno nametanost svojega besedila.

Res pa je razprava »sestavljena« iz zgodovinske, pretekle vsebine in iz polpreteklega oziroma neposrednega sodobnega dogajanja. Vsebuje obširne primerjalne ponazoritve: položaj primorskih Slovencev, Beneških Slovencev, sočasno reševanje problematike avstrijske (nemške) manjšine na Južnem Tirolskem v Italiji ter druge mednarodne zadeve. Razprava je pregledno členjena v točke in podnaslove. Vendar je precej ponavljanja, kar pa ne učinkuje kot slabost, ampak kot silovita avtorjeva težnja, da bi vplival na javnost in jo prepričal. Podobno kot se ponavlja motivika na primer v simfoniji.

Podstenarjev tekst je mešanica razumske znanstvene razprave in vročega politično-časnikarskega bojovniškega agitacijskega spisa. V njem je Turnšek združil in na novo prekrvil svoje številne prispevke, ki so izhajali v časopisju, zlasti v celovškem Našem tedniku in tudi v ljubljanski Družini. Ne dvomim, da bi se lahko dokazalo Turnškovo avtorstvo tudi tako, da bi se poiskala dobesedna ujemanja Podstenarjevega besedila z različnimi objavljenimi in gotovo Turnškovimi besedili. Značilno je, da Podstenar (tj. Turnšek) niti enkrat ne omenja in ne citira Turnška, to je samega sebe, razen da enkrat citira že omenjenega psevdonimnega Hektorja Špekono. Turnšek je bil v svoji dobi eden od glavnih publicistov s koroško tematiko. Sebe ne citira, ker ne le poroča, ampak tudi piše, znova ustvarja, pri čemer ima obširno podlago.

Turnškov spis je zadnji krik propadajočega jezikovnega slovenstva na Koroškem. V njem je dal duška političnemu, agitatorskemu delu svoje osebnosti, ki ga je moral v življenju zatajevati. Izrazil je svoje politične poglede na številna, ne samo koroška, vprašanja svojega časa in tudi našega časa, saj so ta vprašanja v veliki meri še vedno živa in nerešena.

Na začetku razprave stoji nekaj svetopisemskih navedkov in drugih gesel. Zlasti pa je pomembno posvetilo: »Ob 1100-letnici prihoda svetih apostolov Cirila in Metoda k slovanskim narodom posvečamo to delo velikemu prijatelju Slovencev in Slovanov papežu Janezu Dobremu, branilcu miru na osnovi resnice, pravice, ljubezni in svobode v zahvalo za okrožnico *Pacem in terris*.«

Politika papeža Janeza XXIII., da namesto stalne konfrontacije in napetosti vzpostavlja med Zahodom in Vzhodom sporazumevanje in približevanje, je zelo vplivala tudi na slovensko emigracijo v Argentini in drugod. Sam Turnšek že v prvem delu svoje razprave navaja, da je nemštvu naklonjeni gosposvetski župnik Wilhelm Mucher prav na dan papeževe smrti leta 1963 poslal Narodnemu svetu koroških Slovencev pismo, v katerem posmehljivo pravi: »Naj Gospod podeli večni mir njegovi komunistom prijazni usmerjenosti na Vzhod.« Poleg tega je Mucher zanikal svetost Cirila in Metoda in ju označeval kot slovansko-bizantinska politična agitatorja.

Primerjajoč Turnškovo posvetilo in Mucherjevo izjavo lahko razumemo, kakšen politični naboj vsebuje Turnškovo posvetilo preminulemu papežu. V marsičem je Podstenarjev spis velika Turnškova polemika z Mucherjem. Zdelo se je, da je bila v začetku šestdesetih let takšna polemika s strani Turnška, velikega cirilmetodijskega raziskovalca in pisca, nujna, a je za čuda manjkala. Z razkritjem Podstenarjevega psevdonima je takšna Turnškova polemika najdena, odkrita.

Med drugim Turnšek v svojem Podstenarjevem spisu obravnava dve veliki akciji iz svojega družbenega delovanja. To je bilo najprej vseslovensko romanje h Gospe Sveti kot proslava 1200-letnice pokristjanjenja Slovencev, kar je organiziral leta 1967. Drugo pomembno dogajanje je bilo leta 1970, ko je nemško mesto Ellwangen, v katerem je bil po vsej verjetnosti v letih 870–873 zaprt sveti Metod, postavilo zadostilni (obžalovalni) spomenik, pri čemer je imel glavno vlogo dr. Metod Turnšek. Turnšek izraža zadovoljstvo, da Nemci, izrecno pa v osebi kardinala Döpfnerja, pa tudi regensburškega škofa Grabnerja, priznavajo zgodovinske napake in krivice, ki so jih storili Slovanom in ki so vrh dosegle seveda v drugi svetovni vojni, po drugi strani pa ugotavlja, da sta v Avstriji in zlasti na Koroškem nacizem in nemški nacionalizem še vedno živa in dejavna. Uničevanje slovenstva se tukaj nadaljuje.

Turnšek na določenih mestih svoje razprave priznava, da skušata zvezna avstrijska vlada in deželna koroška vlada pomagati Slovincem, da bi utrdili svoj jezikovni položaj, po drugi strani pa spet in spet prikazuje neizpolnjevanje državne pogodbe ter nemško nasilje in krivičnost, tako da njegova bojevitost ne popušča. To si lahko razlagamo s taktičnimi razlogi, da je treba od oblasti iztrgati čim več pravic. Ustanovitev slovenske gimnazije v Celovcu je pohvalna, toda na področju osnovnega šolstva, uradovanja in krajevnih napisov se stvari nedopustno zavlačujejo in slabšajo. Turnšek nastopa kot veliki strateg slovenske politike, kot siva eminenca, ki stoji v ozadju delovanja slovenskih koroških političnih organizacij. Dejansko najbrž ni bilo tako, ampak je Turnšek pač samostojno deloval po svojih najboljših močeh.

Turnšek postavlja v ospredje aktualnost, politično nujnost, ne pa znanstveno umirjenost in literarno izoblikovanost svoje razprave. Ne pozabimo, da je določene svoje prispevke v časopisju naslavljal in označeval »Krik iz Korotana«. Zlasti se je bilo treba bojevati proti stalni zahtevi koroško-avstrijske politike, da je treba slovensko manjšino preštovati, ugotavljati. Preštevanje bi bilo zastraševanje.

Ali je bil Turnšek prehud slovenski nacionalist? Ali je njegova razprava s tako nerodnim stalnim naslovom, ki je v vseh nadaljevanjih objavljena na častnem

prvem mestu, po štiridesetih letih še razumljiva in potrebna? Ali se niso koroški Nemci že odvrnili od nacizma in se spreobrili, tako da mirno priznavajo Slovence? Ali ni danes slovenščina kot ljudski jezik že skoraj zamrla in se vzpostavlja le kot umetni, uvoženi knjižni jezik izobražencev? Ali se ne obrača Turnšek predaleč v zgodovino, ko je bila Koroška nekaj stoletij povsem slovenska, ne upošteva pa pravic poznejših nemških naseljencev – podobno kot Srbi ne upoštevajo Albancev in negujejo mit o Kosovu kot starodavni zibelki srbstva? Ali nimajo prav tisti, ki trdijo, da je umikanje Slovencev neizogiben naravni proces in da je zahteva po posebni zaščiti nekaj protinaravnega, protidarvinističnega?

Odgovor je sledeč: Tako kot se izvršuje ponemčevanje Koroške, tako je možno in potrebno popolno poslovenjenje Koroške, tako da izrastejo na površje skrite slovenske korenine. Ta razvoj, ki je bil že začet takoj po vojni z uvedbo obvezne dvojezične šole, pa je bil po podpisu državne pogodbe kruto ustavljen. In vprašanje slovenskih zemljepisnih imen sploh ni rešeno; ta imena so, obstajajo, vpijejo po široki izpolnitvi, ne pa po omejitvi na razne majhne kraje. Še vedno je aktualen maksimalni slovenski program, minimalni program ali drobtinice so nadaljnja izguba. Zaključek Turnškove razprave odslkava zadnje dramatično dejanje: »Neonacistični orkan je podrl vse dvojezične napise.« Napačno je, da avstrijsko-koroška politika daje prednost demokratičnemu soglasju pred upoštevanjem pravic. Državna pogodba pomeni obveznost večine, ne pa njeno prostovoljnost. Potreben je »boj« demokratičnih sil proti nacizmu in nacionalizmu.

Turnšek nastopa ne le kot časnikar in pisatelj, ne le kot znanstvenik in učenjak, ampak tudi kot družboslovec (sociolog), statistik in pravnik, predvsem tudi kot psiholog, jezikoslovec, zgodovinar in sodobni politik. Osvetljuje probleme z različnih vidikov. Njegov spis je monografija o slovenski manjšini na Koroškem. Zmožen je najbistrejših posplošitev in vizij, na drugi strani pa ilustrativno pripoveduje o določnih, na videz malenkostnih dogodkih. Na primer podatek o tem, da je »del agitatorjev za plebiscit deloval pod vodstvom Adolfa Hitlerja, ki jim je po plebiscitu dal posebna potrdila s svojo sliko«. Ali podatek, da je leta 1954 v Žihpolju nekdo pri polnočnici vpil: »Svinje, pojte nemško in ne slovensko!«

Turnšek dosega zanimivost med drugim tako, da se sklicuje na znamenite osebnosti, kot so Klaus, Kreisky, Wagner, Tito, Vošnjak, pa koroški politiki Tischler, Inzko, Vospornik, Vinko Zwitter itd. V polemiki z Mucherjem je Turnšek znanstveno previden; videti je, da nasprotnika ne samo zavrača, ampak tudi spoštuje.

Treba je upoštevati, da je Turnšek obiskoval Koroško že od leta 1927 naprej, ko je bil še srednješolec. Začelo se je tako, da je bil učenec in pomočnik znamenitega slovenskega voditelja župnika Vinka Poljanca v Škocjanu.

Turnšek je največji slovenski koroški pisatelj, ker je klasik. Temeljni kamni njegovega koroškega pisateljskega opusa so: Korotan v krčih, Božja planina, Stoji na rebri grad, Med koroškimi brati, Črni Hanej, Država med gorami in pričujoča razprava, ki ji je treba najti ustrezen krajši in značilnejši naslov. Najboljše kar začetek sedanjega naslova: Boj slovenske manjšine na Koroškem.

Turnšek ni samo slovenski, koroški in avstrijski politik, ampak tudi evropski. Presenetljivi in čisto sodobni so njegovi pogledi na združevanje Evrope. Temeljito pozna manjšinsko problematiko kot svetovno zadevo. Na primer manjšinsko politiko med Dansko in Nemčijo. Res je tu pa tam politikantski, ker ga zanese njegov umetniški, pisateljski temperament, v glavnem pa je politik. Seveda je dosti bolj kritičen do avstrijskih socialistov kot do Ljudske stranke. Velik pomen pripisuje koroškemu pisatelju Perkonigu, slikarju Bergu in pesniku Helmutu Scharfu, ki je napisal znamenito pesem o podiranju dvojezičnih napisov. Turnšek se sklicuje tudi na slovenske publiciste: Bogo Grafenauer, Ude, Škerlj, Zalokar. Domnevam, da je imel dobre zveze z Inštitutom za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Napisal je veledelo, zmoget je vsestransko osvetlitev, želel je biti vpliven, dal je duška svojemu temperamentu, da bi se približal resnici in pravici.

Leta 1970, ob 50-letnici plebiscita, je bil gotovo na Turnškovo pobudo celotni Zbornik Samostojne Slovenije posvečen koroškemu vprašanju. Objavljena sta bila odlično uvodno besedilo in pa slikarska upodobitev ustoličevanja Gojmira Antona Kosa.

***

Na koncu navajam nekaj citatov iz 'Podstenaarjevega' spisa, v ponazoritev njegove miselnosti in sloga.

»Da je Jugoslavija postala komunistična, imajo glavno krivdo nacisti, ki so jo napadli in v njej vzpostavili tak položaj, da so komunisti lahko prišli na oblast. Imajo pa slovenske škofije pod rdečo vlado še vedno več novomašnikov kot krška škofija v svobodi ... Lepega dne utegne biti Jugoslaviji izigravanja mirovne pogodbe dovolj in more povzročiti težko mednarodno krizo v središču Evrope.«

»Ako torej Nemci vztrajajo pri tem, da je treba primer asimilacije imigrantov aplicirati na Koroško, naj si priključijo v spomin, da so njihovi predniki prihajali v deželo kot priseljenci veliko pozneje kot Slovenci, in se prično učiti jezika ljudstva, ki jih je sprejelo v deželo. Slovenci ne vidijo razloga, zakaj bi oni na ljubo poznejšim priseljencem morali opustiti svoj jezik in sprejeti jezik potomcev bavarskih kolonistov. Ako Bavarci ne bi bili odvzeli Slovincem s silo državne samostojnosti, bi se morali učiti slovenskega jezika njihovi priseljenci v srednjem veku.«

»Narodnost je višja od državljanstva, ki ga smem menjati, pridobiti. Tudi smem iz zadostnih razlogov in po moralnih načelih delati za združitev držav, ali za odcepitev. Narodnost je pa nekaj stalnega. Tako, recimo, so Slovenci v Istri bili Slovenci, ko je Istra pripadala Benečanom, Ilirskim provincam, Avstriji in Italiji. So Slovenci sedaj, ko spadajo k Jugoslaviji, in bodo Slovenci, ko bodo spadali k Združenim evropskim državam.«

»Nov rod raste, ki ne pozna ne panslavizma ne pangermanizma, ne Velike Slovenije do Vrbskega jezera ne velike Nemčije do onstran Karavank ... Prej ali slej bodo velesile morale nevtralizirati vse sporno ozemlje na stikališču treh glavnih evropskih ras.«

»Če bi bilo po volji Italije, bi si sploh vse slovensko ozemlje razdelili le Italija in Avstrija.«

»V času nacizma ni šlo za ponemčevanje, ampak za iztrebljenje Slovencev. Že Slomšek je dejal, da Nemci žugajo Slovencem materno kri popiti in jim jemljejo besedo materno in slovensko narodnost.«

»Kdorkoli dela za ponemčevanje Slovencev na Koroškem, ta dela za pogin Avstrije. Pravi in zavedni Avstrijec nikoli ni protislovanski.«

»Klaus je prepričan in odločen katoličan ter dosleden zagovornik krščanske demokracije, Tito je prepričan in odločen marksist ter dosleden zagovornik brezbožne lažne demokracije. Prvi gleda tudi v članih neznatne manjšine božje sinove in brate v Kristusu, ki jim mora zagotoviti narodni obstoj v prostosti, pravici in ljubezni, drugi vidi v članih šibkejšega naroda večnarodne države ljudi druge vrste, žive stroje, ki jih je treba do kraja izkoristiti, brez ozira na potrebe duha, ki ga ne prizna. Prvi skuša tudi v politiki uveljaviti nauk vse narode in posameznike obsegajoče Kristusove ljubezni, drugi tudi v politiki uveljavi nauk Marxa, ki je male, zlasti slovenske narode preziral, sovražil in jim ni privoščil mesta na svetu.«

»Sedanje narodne države s številnimi narodnimi manjšinami ne morejo biti trajna rešitev evropskega vprašanja.«

»Perkonig: Nehajte gledati v koroškem Slovencu brezpravnega hlapca. Dovolj ste ga že izrinili z njegove domačije. Pustite ga v miru živeti na zadnjem koščku zemlje, ki jo z ljubeznijo obdeluje že nad tisoč let. Pustite mu, da bo še dalje slavil Boga v svojem jeziku po cerkvah, ki so jih po vsej Koroški zgradili njegovi predniki. Povabite ga k svoji mizi in položite pred svojega brata, nekdanjega gospodarja dežele, kruha in soli, soli resnice, sprave in pravice, kruha prostosti, ljubezni in dobrote!«

»Zapostavljene in nezadovoljne narodne manjšine so olajšale Hitlerju rovarjenje po Srednji Evropi. Od vseh najbolj preganjano narodno manjšino, Primorske Slovence, pa je obup gnal v komunizem in so tako veliko prispevali k razmahu rdeče revolucije in zmage v Sloveniji. Vendar komunisti svojih obljub, da bodo s pomočjo Stalina osvobodili vse slovensko ozemlje, niso izpolnili.«

»Ako bi v členu 7 bilo zapisano, da mora obvezna dvojezična šola ostati in se izpolniti v vsem obsegu in da se podpisnice v določenih presledkih sestanejo in zaslišijo manjšini, da ugotovijo, ali vlada pogodbo izpolnjuje, in da v nasprotnem primeru ponovno razpravljajo o državni meji med prizadetima državama – bi danes noben slovenski otrok na Koroškem ne bil brez osnovnega pouka v materinščini, nihče bi ne govoril o božji volji, da se dežela ponemči; nihče ne bi izrabljajal 'pravice staršev' in trdil, da imajo slovenski starši pravico otroku dati osnovni pouk v nemščini, in nihče ne bi zagovarjal stališča, da je treba času prepustiti, da on svoje opravi.«

»Povprečni volivec in politik o tako delikatni zadevi, kot je manjšinsko vprašanje, ne more soditi.«

»Slovenski pisatelj istega imena kot Cankar, prav tako majhen po postavi, a velik po slovenstvu, prof. dr. Ivan Pregelj, je imel za potrebno, da nas je študente v gimnaziji opozarjal, naj se v pogovoru s Srbi ne silijo s srbohrvaščino, kar je takole

utemeljeval: Slovenec se srbsčine zlepa ne bo dobro naučil. Če se sili srbsčino, sta v zmoti oba: Slovenec in Srb, Slovenec, ker misli, da govori srbsko, ko v resnici govori neko pokvarjeno mešanico, Srb ker misli, da je to, kar Slovenec govori, slovensčina, in sklepa: Slovenski jezik je srbskemu pa res zelo podoben. Bo le prav, če naši slovenski bratje sprejmejo srbski jezik.«

»Nimamo več razloga, da bi se imeli za narod hlapcev in dekel.«

»Ena tretjina vseh Korošcev pride v Celovec pozdravit Hitlerja, celo škof Hefter v koretlju.«

»Leta 1941. Velika Nemčija je stala pred vrati Ljubljane in se tako maščevala za delitev celovške kotline v letih 1919/20, ko je tekla meja jugoslovanske cone tik pred Celovcem.«

»Ban Natlačen zahodnim zaveznikom: Vse, kar se je dogajalo od 6. IV. 1941 do danes (18. V.) na slovenskem ozemlju, ni več navadno plenjenje in ropanje prebivalstva, temveč služi le enemu glavnemu cilju: slovenski narod je treba izbrisati s površja zemlje.«

»Dr. Fridrich Rainer: Stara dežela Rajha Gorenjska.«

»Zaradi gorja, ki je zadelo koroške Slovence, ni čudno, da je veliko fantov in deklet bežalo v gozdove in se odločilo za oborožen odpor. Šlo je deloma za ljudi, ki so se bali izselitve, deloma za vojake, ki se po dopustu niso hoteli vrniti na fronto. Pri tem je šlo izključno za narodno borbo, in ne za boj v prid kaki ideologiji. Odpor je zajel tak obseg, da je bila Južna Koroška kot edino nemško ozemlje razglašeno za 'razbojniško ozemlje'.«

»Sovražniki vsega, kar je slovenskega, se zbirajo v nacistično usmerjenih organizacijah, povezanih v Koroški domovinski službi (Kärntner Heimatdienst), ki je v resnici koroški domovini v sramoto in nevarnost, ker bi jo ob prvi priliki spet izdala, koroškim Slovencem pa v največjo nesrečo. Koroška je ostala nacistična trdnjava, kjer morejo nekdanji izdajalci Avstrije v imenu zvestobe do domovine Slovence terorizirati in jih dolžiti državnega izdajstva.«

»Resnici na ljubo je treba velike zasluge za preprečitev verskega romanja leta 1967 h Gospe Sveti priznati 'katoliški Avstriji', ki je ponovno klonila pred nacisti in se povezala s komunistično jugoslovansko vlado, da je z njeno pomočjo nacistom omogočila 'prodoren' uspeh. Tako se je 22 let po prehodu slovenskega naroda iz nacističnega v komunistično sužnost spet jasno pokazalo, da so si naši nasprotniki vedno edini, kadar je treba udariti po Slovencih.«

»Zadnji ustoličevalec koroških vojvod je bil kmet Čater. Demokratični duh ustoličevanja je bil sprejet v ustavo ZDA in v druge ustave, tudi v avstrijsko. Kamen /knežji kamen/, ki so ga Habsburžani zavrgli, je postal temeljni kamen moderne demokracije. Padel je tudi na Habsburžane in strl nje in njihovo monarhijo. Če bi bili ostali zvesti ustoličenju in njegovemu duhu, bi mogli še danes biti vladarji srednjeevropskih narodov.«

»Šele prihodnji rodovi bodo mogli soditi, kateri sistem je bil za Cerkev nevarnejši in škodljivejši, ali nacizem ali komunizem. Komunizem utegne izgubiti svojo protiversko ostrino v krajšem roku, kot bi jo izgubil nacizem. Katoličani Zahodne

Nemčije in Avstrije se morajo v veliki meri prav slovanskim vojakom zahvaliti, da so nacistom onemogočili izvedbo satanskih načrtov glede katoliške Cerkve, s tem da so odbili vojsko kljukastih križarjev.«

»Spomenik v spomin na sojenje svetemu Metodu leta 870 v Ellwangenu je stal 7000 mark... Znana sta dva primera denarne pomoči nemških škofov Slovencem. Regensburški škof Graber je izdatno podprl Slomškovo založbo, nemška škofovska konferenca pa je za novo cerkev svetega Cirila in Metoda v Teznem pri Mariboru prispevala eno tretjino stroškov.«

»Propadla je zamisel svetega Metoda o združenju vseh Slovanov v eni kulturni in verski skupnosti.«

»Nemci naj bi dobro premislili, ali niso morda prej in bolj kot drugim narodom, katere zasipajo z denarjem, dolžni pomagati svojim slovenskim upnikom in jim omogočiti, da se vzdignejo v tisti kulturni, socialni, gospodarski in politični položaj, v katerem bi se nahajali, ako bi jih Nemci skozi dolga stoletja pri njihovem vzponu ne bili ovirali. Premislili naj bi tudi, ali ni rešitev njihovega lastnega narodnega vprašanja odvisna od poprave njihovih velikih krivic malemu slovenskemu narodu.«

»Kakor ima v OZN na primer mala Avstrija svoj glas poleg ZDA, tako se mora slišati v politični zbornici glas zastopnika manjšine. To načelo bi moralo biti sprejeto v seznam človekovih pravic in v ustave ter mednarodne pogodbe.«

»Dr. Zalokar: Skrčenje slovenskih župnij na Koroškem od 80 v letu 1922 na 21 v letu 1964 je narodni genocid in veri sovražno dejanje.«

»Slovenec Hanzi Ogris je bil leta 1971 na listi socialistične stranke izvoljen v deželni zbor. A na njegovi gostilni v Bilčovsu je le nemški napis. Nemci pravijo: Vidite, naše delo ni bilo zastoj. Dokler se ta pogršek ne popravi, bo težko govoriti o Ogrisu kot o slovenskem političnem zastopniku v deželnem zboru.«

»Da Slovenci ne bi pozabili svoje dolžnosti, da prej ali slej odmrjejo, jim čisti Korošci to nujo od časa do časa živo predočijo. Na primer 15. X. 1972 v Celovcu požig dvojezičnih tabel. V avstrijskih zgodovinskih učbenikih ni govora o obstoju Slovencev. O Karantaniji ne povedo, da je bila slovenska kneževina. Govorijo le o Slovanih ali kvečjemu o Alpskih Slovanih. Ustvarjajo mite o tlačanstvu, hlapčevstvu.«

»Wilhelm Mucher pravi, da škof Modest ni znal slovensko in da tedaj jeziku sploh nobene pomembnosti niso pripisovali. Potem bi Modest v Salzburgu pridigal irsko! Ni tako zelo pomembno, koliko cerkva so sezidali in koliko ljudi so misijonarji krstili, važno je veliko bolj, v koliko dušah so vzbudili pravo vero z oznanjanjem božje besede v razumljivem jeziku.«

»Pri ustoličevanju se je izražalo prikrito žalovanje za izgubljeno prostostjo. Zato so tujega kneza preoblekli.«

»V tesni zvezi z uničevanjem zgodovine je bilo uničevanje slovenskih družinskih in krajevnih imen, ki pričajo, da je bila Koroška nekoč zares slovenska dežela. Ker so slovenska imena starejša od nemških, imajo v deželi prastaro domovinsko pravico. Kancler Seipel: Vidi se, da je podlaga na Koroškem slovenska.«

»Helmut Scharf: Lahka in zabavna je bila igra s tablami. A kdo bo odmontiral Obir in kdo vam odstrani Dobratsch?«

»Med Sovjetsko zvezo in Avstrijo je v ravnanju z manjšinami toliko podobnosti, da je nemogoče, da bi Rusi Avstrijecem kaj očitali. Sova sovi oči ne izkljuje.«

»Spravljati člen 7 v odvisnost od nemške večine, je napad na mednarodno pogodbo. Neizpolnitev je groba kršitev avstrijske ustave, katere sestavni del je mirovna pogodba. Avstrija se igračka, ko skuša dvojezično ozemlje čimbolj zožiti.«

»Kardinal Döpfner: Vemo, da so neštivilna zločinstva, ki so jih zagrešili mogočniki te dobe v imenu nemškega naroda, in ki so jih številni pripadniki nemškega naroda izvršili brez pomisleka, padla na nas nazaj v obliki katastrofe, ki nima primere. Toda gorje nemškemu narodu, če bi si zapiral oči pred vzroki te strahotne preizkušnje ter pozabil, da moramo mi delati pokoro za te naše krivice.«

Dr. Metod Turnšek je umrl v začetku leta 1976. Njegova monografija Boj slovenske manjšine na Koroškem je prenehala izhajati hkrati s prenehanjem Zbornika Svobodne Slovenije leta 1975.

Viri in literatura

Osebni arhiv dr. Metoda Turnška v Cistercijanski opatiji v Stični.

Wilhelm Mucher: Die Sprache des Religionsunterrichtes in Südkärnten, 1970.

Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

Zbornik Svobodne Slovenije, Buenos Aires, 1949–1975.

Tine Debeljak: Trideset let zdomske emigracijske književnosti. V: Zbornik Svobodne Slovenije 1973–1975.

Rozina Švent: Gradivo za bibliografijo Tineta Debeljaka. Loški razgledi Donski 20. Škofja Loka, 2009.

Osebni informatorji: Janez Strgar, Zorko Simčič, Hanzi Filipič.

Milan Dolgan: Dr. Metod Turnšek urednik in časnikar. Trst 2007.

Vinko Poljanec. Literarno-publicistični zbornik. Uredil Milan Dolgan. Celovec 2009.

Metod Turnšek: Domače stezice. Od Drave do Jadrana. Zbral in uredil Milan Dolgan. Ljubljana 2009. Gl: Oznanjenje. Celje, 2001.

Milan Dolgan: Akcija dr. Metoda Turnška v nemškem Ellwangenu. Ob 40-letnici spomenika. V reviji Mladika. Trst, 2010. Izšlo bo tudi v zborniku Slovenske matice.

Rudolf Klinec: Duhovni svet snovanja in stvaritev dr. Metoda Turnška. Koledar Goriške Mohorjeve družbe, 1977.

Naš tednik, Celovec, od 1945 oziroma 1949.

Slovenski vestnik, Celovec.

Katoliški glas, Gorica, od 1949.

Novi list, Trst, od 1954.

Vera in dom (Družina in dom), Celovec, od 1949.

Družina, Ljubljana, od 1952.

Slovenec, Ljubljana, pred vojno.

Bogo Grafenauer: Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes. V: Koroški zbornik. Ljubljana, 1946.

Koroški plebiscit. Uredili Janko Pleterski, Lojze Ude, Tone Zorn. Ljubljana, 1970.

Milan Dolgan

WHO WAS DR. ANTON PODSTENAR? A CHAPTER FROM THE CONTEMPORARY HISTORY OF THE CARINTHIAN SLOVENIANS

S u m m a r y

The extensive text about the situation of the Slovenian minority in the Austrian Carinthia, published under the name of Dr. Anton Podstenar between 1966 and 1975 in the publication *Zbornik Svobodne Slovenije* (The Register of Free Slovenia) in Argentina is the only work by this author. The newspaper *Naš tednik* in Klagenfurt reported on this text and reprinted one of the chapters. At that time the main cultural contributor to this newspaper was Dr. Metod Turnšek. Podstenar's still topical text, together with appropriate historical research, should be published as a book. To date it has not yet been determined who Dr. Anton Podstenar was.

Oral sources agree that this is a pseudonym, claiming that the text was in fact written by either Dr. Joško Tischler, Ludovik Cegljar, or Dr. Anton Trdan. However, I intend to prove that the author of the text was actually Dr. Metod Turnšek, a theologian, writer, ethnographer, historian, journalist, editor and politician, who worked as a parish priest in Rebrca north of Železna Kapla. He had travelled across the border to Carinthia before, for the first time as a secondary school student in 1927, when he was a guest of the well-known political leader Vinko Poljanec. Turnšek entitled his text »Boj slovenske manjšine v krški/celovski škofiji na Koroškem – Avstrija za verski pouk otrok v slovenščini« (Struggle of the Slovenian Minority in the Diocese of Gurk/Klagenfurt in the Austrian Carinthia for Religious Instruction in the Slovenian Language). However, the content of the text far exceeds the issue suggested by the title. After World War II Metod Turnšek most likely remained in contact with a known cultural worker in Argentina, Dr. Tine Debeljak, the pre-war cultural editor of the *Slovenec* newspaper, which Turnšek also wrote for already at that time. Already in the years preceding the »Podstenar's« contributions, the annual almanac *Zbornik Svobodne Slovenije* paid careful attention to the questions of the Slovenian minority in Carinthia. In this way the publication was not only important in the historical sense, but also had a contemporary political significance. It is very likely that Metod Turnšek also used the Ivan Vodovnik pseudonym, and perhaps also others. Here we have to ask ourselves why Dr. Metod Turnšek would hide like this. His scientific and political abilities exceeded those of his contemporaries. He wanted to remain in contact with Slovenia, his homeland, but he resolutely criticised not only fascism, Nazism and neo-Nazism, but also – even if less strictly – the Yugoslav communism. As a priest with an ambition to become a bishop he should not have taken part in politics, and should especially refrain from criticising the Church institutions. The Turnšek's work under consideration can be classified as a political journalistic essay, simultaneously exhibiting the methodology of scientific research. Turnšek's artistic temperament is intertwined with an extensive documentary and detailed scientific character. Just like Turnšek's artistic works (novels, stories, dramas) are based on extensive historical research and ethnographic knowledge about the whole of the Slovenian territory, the essay *Boj slovenske manjšine na Koroškem*, focusing on the past as well as on the most pressing social issues of the Carinthian, Slovenian and European present, should be seen as one of the basic works of his opus.

While in literature Turnšek shapes the past, in this assertive and temperamental work he focuses on the urgent present.

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*

Inštitut za novejšo zgodovino

502 strani

Cena 30,00 EUR

1.01
Prejeto 30. 8. 2011

UDK 351.776:355.3(497.4Ljubljana)"1941/1945"

Tomaž Štaut*

Domobranska mrliška knjiga

IZVLEČEK

Avtor v članku analizira mrliško knjigo Slovenskega domobranstva, ki jo hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani, in s tem poseže na manj raziskano področje ugotavljanja domobranskih žrtev. Mrliška knjiga vsebuje podatke za 792 umrlih oseb v vojnem času, dodatni popis pogrešanih pa za 39 oseb, kar skupno predstavlja 74% trenutno ugotovljenih žrtev med domobranci v raziskavi Inštituta za novejšo zgodovino. Avtor najprej izgube predstavi po kronološkem vrstnem redu od leta 1943 do 1945, v nadaljevanju pa izgube analizira glede na pripadnost umrlih v posamezni vojaški enoti, pri tem pa zanimivejše podatke dodatno izpostavi. Na koncu se osredotoči na zgodovino udarnih bataljonov in podrobneje izpostavi njihove izgube.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, Slovensko domobranstvo, izgube Slovenskega domobranstva, mrliška knjiga

ABSTRACT

SLOVENE HOME GUARD DEATH REGISTER

In the article the author analyses the death register of the Slovenian Home Guard, kept in the Archdiocese Archives in Ljubljana, thus touching upon a poorly explored field of determining the casualties of the Home Guard (collaborators). The death register contains information about 792 casualties during the war, as well as an additional missing persons list of 39 people, altogether representing 74% of casualties among the Slovene Home Guard as currently determined by Institute of Contemporary History research. The author presents the losses chronologically, from 1943 to 1945, analysing them in view of the adherence of the casualties to individual units. Finally the author describes the operations of the Slovene Home Guard strike battalions, detailing their losses.

Key words: World War II, Slovenia, Slovene Home Guard, losses of the Slovenian Home Guard, death register

---

* Univ. dipl. politolog, Upravna enota Ljubljana, Tobačna ulica 5, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: tomaz.staut@gmail.com

Druga svetovna vojna je med Slovenci terjala približno 95.000 žrtev, kar ob takratnem številu prebivalstva (okoli 1,5 milijon ljudi) predstavlja okrog 6,3-odstotni delež.¹ Ta prispevek se osredotoča na del teh žrtev, in sicer na umrle pripadnike Slovenskega domobranstva (dalje SD) v vojnem času. Do zdaj, predvsem pa v zadnjih dveh desetletjih, je nastalo že nekaj temeljnih del o tematiki domobranstva, različni avtorji so tudi objavljali članke v strokovni literaturi. Glede žrtev med domobranci se je večina avtorjev osredotočala na celotne žrtve vseh domobrancev, ki pa so bili večinoma pobiti po koncu vojne. Tematika umrlih domobrancev od ustanovitve SD septembra 1943 in do sklepnih bojov na Koroškem sredi maja 1945 pa je nekako ostala v senci povojnih pobojev in odkritij grobišč, pojavljale so se le različne ocene, koliko umrlih domobrancev naj bi bilo med samimi spopadi. Nova odkritja zaposlenih v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani (dalje NŠAL) in predvsem raziskovalcev na Inštitutu za novejšo zgodovino (dalje INZ) pa nam omogočajo, da lahko tudi to tematiko v veliki meri zelo podrobno analiziramo. V NŠAL so namreč našli mrliško knjigo umrlih domobrancev, ki vsebuje zelo podrobne podatke za približno 800 domobrancev. Pričujoči članek prikazuje analizo te mrliške knjige glede na nekaj splošnih ugotovitev raziskovalcev na INZ, kjer poteka raziskava *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Raziskava o žrtvah na INZ trenutno beleži v svoji bazi podatkov 2402 umrlih na protipartizanski strani v času vojnih dogodkov – brez množičnih pobojev in posameznih usmrtitev po koncu spopadov. Največjo skupino predstavljajo domobranci oziroma pripadniki SD, in sicer je le-teh bilo 1119. Sledijo pripadniki vaških straž oziroma MVAC s 752 žrtvami, nato slovenski četniki, ki so imeli 254 mrtvih. Nazadnje sledijo še pripadniki Slovenskega narodnega varnostnega zbora (dalje SNVZ), tj. primorskih domobrancev, s 187 mrtvimi in pripadniki gorenjskih domobrancev, ki so imeli 90 umrlih. Raziskava sicer še ni končana, tako da se število mrtvih lahko še nekoliko spremeni.²

Temeljni namen prispevka je kratka predstavitev domobranske mrliške knjige in razgrnitev skupnih podatkov o umrlih po kronološkem vrstnem redu, nato pa še po posameznih enotah, saj je za vsakega umrlega navedena tudi četa, ki ji je pripadal. S tem pa je mogoče ustvariti praktični pripomoček za nadaljnje preučevanje spopadov med partizanskimi in domobranskimi enotami.

Tehnična enota oziroma škatla o tematiki SD v NŠAL vsebuje več različnih popisov. Najpomembnejša je vsekakor mrliška knjiga z oznako Mrliška knjiga I, v kateri so zapisana imena umrlih domobrancev. V tehnični enoti se nahaja tudi zvezek brez oznake, kjer so umrli domobranci razvrščeni po abecednem vrstnem redu priimkov, število vpisanih oseb pa ni nič višje kot v Mrliški knjigi I. Po-

¹ Tadeja Tominšek Čehulić: Žrtve druge svetovne vojne in povojnega nasilja (1941–1946). V: Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu: slovenski zbornik 2007. Ljubljana 2007, str. 319–333.

² Tadeja Tominšek Čehulić, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Podatkovna zbirka. Ljubljana [1997–].

membna je še Knjiga pogrešanih, ki vsebuje podatke za 39 pogrešanih na dan 30. 4. 1945, vpisani pa so po abecednem vrstnem redu priimkov. Poleg tega najdemo še nekaj drugih popisov, med drugim na primer za tiste, ki so bili pokopani na Orlovem vrhu v Ljubljani. Mrliška knjiga I vsebuje podatke, ki so razvrščeni v 12 kategorij po naslednjem vrstnem redu: zaporedna številka vpisa umrlega, datum smrti (leto, mesec in dan – hkrati pa tudi datum pokopa), prebivališče (vsebuje podatke za kraj rojstva in smrti), hišna številka (je vpisana že pri prebivališču), krstno/rodbinsko ime in stan umrlega (vsebuje tudi podatke o vojaški enoti, vojaškem činu in ožjem sorodniku: oče, mati, žena, ponekod tudi število otrok), veroizpoved, spol, starost (datum rojstva, ponekod je tudi dopisana dejanska starost ob smrti), vzrok smrti, previden (maziljenost), podpis vojaškega kurata, ki je pokojnika vpisal in kraj pokopa. Kategorije so različno izpolnjene, ponekod nekateri podatki tudi manjkajo. Za potrebe naše analize bomo sicer uporabili le datum in kraj smrti, vojaško enoto, vzrok smrti in ponekod vojaški čin.

Skupno je v mrliški knjigi vpisanih 795 umrlih domobrancev (za prav vse so znana tako imena kot priimki), od teh sta 2 pripadnika SNVZ in 1 domnevni pripadnik gorenjskega domobranstva.³ Skupno je torej na seznamu 792 pripadnikov SD. Če to primerjamo s trenutnimi podatki INZ, vidimo, da mrliška knjiga ne vsebuje podatkov za najmanj 327 pripadnikov oziroma pokriva 71% vseh žrtev. Če predpostavimo, da je vseh 39 pogrešanih iz Knjige pogrešanih dejansko padlo ali da so jih usmrtili partizani, potem manjkajo podatki še za 288 pripadnikov oziroma 26% vseh žrtev, ki pa jih trenutno vsebuje le podatkovna zbirka na INZ. Ta analiza zato ne bo popolna, saj bo zajemala izključno podatke iz Mrliške knjige I in Knjige pogrešanih, celotna slika se bo pokazala šele, ko bo končana raziskava o žrtvah na INZ.⁴ Zakaj v mrliški knjigi ni zapisanih še preostalih (najmanj) 288 umrlih domobrancev, ostaja odprto vprašanje, na katerega (najbrž) ne bomo nikoli dobili odgovora. Eden izmed razlogov je prav gotovo nekoliko pozno javljanje imen padlih s strani posameznih čet, še posebno če je prišlo do organizacijskih sprememb – na primer do združevanja ali ukinjanja čet.⁵

³ Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), fond ŠAL/ŽA Slovensko domobranstvo (dalje fond ŠAL/ŽA), t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zaporednimi št. 280, 297 in 513.

⁴ Raziskavo bi bilo sicer možno že sedaj delno dopolniti s podatki npr. iz fonda Slovensko domobranstvo, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije (ARS, AS 1877), predvsem na podlagi dnevnik poročil Organizacijskemu štabu SD in poročil posameznih vojaških enot, vendar podatki v teh poročilih niso vedno zelo izčrpni, saj v poročilih skorajda ni imen in priimkov in tako ne vemo, ali prihaja do podvajanja podatkov v različnih poročilih, včasih manjkajo datum in kraj smrti, podatek o četi (predvsem v poročilih bataljonov), čin umrlega, poleg tega je izjemno malo poročil iz zadnjega meseca vojne itd. Nekaj podatkov lahko najdemo tudi v medvojnem časopisju in v sekundarnih virih. Dodaten problem predstavljajo mešani domobransko-nemški bataljoni, kjer so umirali tudi nemški policisti iz čet 14. SS policijskega polka in pozneje iz nadomestnih čet, ko je polk zapustil slovensko ozemlje. Žal je v domobranskih poročilih malokrat navedeno, koliko od skupno padlih je bilo nemških policistov.

⁵ O razvoju SD in organizaciji enot gl. Ivan Križnar: Slovensko domobranstvo v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju. V: Ljubljana v ilegali 4. Ljubljana 1970 (dalje Križnar, Slovensko domobranstvo), str. 236–292.

Mrliška knjiga je še posebej dragocena zato, ker poleg podatkov o padlih na bojišču vsebuje tudi podatke o umrlih, ki so jih sporočale vojne in splošne bolnice. V poročilih domobranskega fonda v ARS namreč zelo malokrat najdemo podatke, kdo je umrl v bolnici; nasprotno pa je v mrliški knjigi najbrž navedena velika večina vseh tistih ranjencev, ki so podlegli ranam, ali tistih domobrancev, ki so umrli zaradi različnih bolezni. Žal pa sta v primeru ranjencev zelo malokrat pripisana datum in kraj, ko in kjer so bili ranjeni.

V Mrliško knjigo I so umrle domobrance začeli vpisovati proti koncu leta 1943. To je razvidno iz prvih vpisov v mrliško knjigo. Zapis pod zaporedno številko (dalje zap. št.) 1 o padlem domobrancu nosi datum smrti osebe 25. 12. 1943, naslednji zapis pa 31. 12. 1943. Nato sledi 9 domobrancev, umrlih oktobra in novembra 1943, nakar sledi prvi zapis o umrlem v letu 1944, in sicer 8. januarja. S tem želimo opozoriti na dejstvo, da so določene enote zelo pozno pošiljale podatke o padlih ali pa jih je domobransko vodstvo zmglo zbrati šele čez čas. Na primer zadnja domobranca, ki sta padla v Velikih Laščah 3. 12. 1943, sta navedena pod zap. št. 744 in 751, torej med padlimi, ki so jih javljali marca 1945. Še bolj drastičen je primer 32 padlih v Grahovem novembra 1943, saj je prvi zapis o padlem šele pod zap. št. 548, drugi pa sledijo različno med zap. št. 636 in zap. št. 695, torej med tekočimi izgubami domobrancev januarja in februarja 1945. Zadnji zapis pod zap. št. 795 pa se nanaša na padlega iz oktobra 1944, ki so ga pokopali 3. 10. 1944, prepoznala pa sta ga pripadnika 24. čete.

Kronološko gledano naj bi prvi domobranec (iz 4. čete III. bojne skupine) padel že 9. 9. 1943, kar pa je zagotovo napaka, ker SD takrat niti še ni bilo ustanovljeno, saj je Italija komaj kapitulirala.⁶ Prvi domobranec je tako umrl 23. 9. 1943 zaradi nesreče.⁷ Zadnji domobranec je po podatkih te mrliške knjige umrl 27. 4. 1945 v bolnici SS Lazaret v Ljubljani, tega dne so tudi pokopali enega pripadnika 39. čete na Orlovem vrhu, datum smrti pa ni naveden.⁸

Vzroke smrti je mogoče razdeliti na več kategorij: padli v boju, nesreče, letalski napadi, bolezni, drugo. Največjo predstavlja kategorija *padlih v boju* proti partizanom, kamor prištevamo tudi umrle za posledicami ran v bolnicah. Ta skupina zajema 686 oseb oziroma predstavlja 86,6% vseh smrtnih žrtev. Druga kategorija zajema razne *nesreče* – z orožjem ali razstrelivom, s prevoznimi sredstvi (vlak, avto, kolo), »prijateljski« ogenj (domobrancev ali Nemcev), padce, utopitve, nesreče z električnim tokom. V to kategorijo bi lahko prištevili 51 oseb, kar predstavlja 6,4% vseh žrtev, od teh jih je 12 umrlo v bolnicah. Tretja kategorija predstavlja 33 umrlih v *letalskih napadih* oziroma 4,2% vseh žrtev, od teh sta 2 umrli v bolnici, 2 pa sta umrli ob letalskem napadu na bolniški avto. Četrta kategorija zajema umrle zaradi raznovrstnih *bolezni* oziroma zdravstvenih razlogov: tetanus, pljučnica, tifus,

⁶ Pri vpisu v knjigo je najbrž prišlo do pomote – po vsej verjetnosti je bil v izvornem poročilu podatek o smrti zapisan z rimskimi številkami – zamenjevanje rimskih števil (npr. IX in XI) je večkrat opaziti tudi v vojaških poročilih (NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapis pod zap. št. 71).

⁷ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapis pod zap. št. 20.

⁸ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisa pod zap. št. 786 in 788.

tuberkuloza, prsna mrena, kap ipd. Takšnih oseb je bilo 16, kar predstavlja 2% vseh žrtev. Vsi razen enega so umrli v bolnicah. V zadnjo kategorijo *drugo* pa lahko uvrstimo 3 osebe, ki so storile samomor (1 v bolnici), 1 dezerterja, ki je bil ubit na begu, 1 ustreljenega po nalogu sodišča in 1 osebo, ki je bila ubita in vržena v Ljubljano. Ta skupina predstavlja 0,8% vseh žrtev.

Skupno je v bolnicah za posledicami ran, različnih nesreč in boleznih umrlo 149 domobrancev, kar predstavlja 18,8% vseh žrtev. Podatki kažejo, da je največ pripadnikov SD umrlo v bolnišnicah v Ljubljani (Vojna bolnica, Splošna bolnica, SS Lazaret, Leonišče), in sicer 103, sledi Novo mesto - Kandija, kjer jih je umrlo 35, v Brežicah 6, po 1 pripadnik pa v Celju, v Krškem, v Ribnici, v Stični (ambulanta) in v Trbovljah. 119 oseb je umrlo zaradi ran, ki so jih pridobili v bojih s partizani, 15 oseb je umrlo zaradi bolezenskih vzrokov, 12 za posledicami raznih nesreč, 2 zaradi ran letalskega napada, 1 oseba pa je v bolnici storila samomor.⁹

Kronološki pregled izgub

Leto 1943

Po podatkih mrliške knjige je leta 1943 skupaj umrlo 156 domobrancev, kar predstavlja 19,7% vseh žrtev. V knjigi pogrešanih pa je za leto 1943 navedenih 14 oseb. **Septembra** je z datumom smrti 23. 9. vpisan en umrl pripadnik t. i. Benedičičeve grupe Rupnikove skupine.¹⁰ **Oktobra** 1943 že sledi opazno povečanje, saj je umrlo 20 domobrancev, žrtve so imele predvsem 2., 3. in 4. četa (dalje č.) v okolici Brežic in Kostanjevice. Žrtve si sledijo takole: 5. okt (1 iz 4. č.), 7. okt (2 iz 2. č.), 8. okt (2 iz 2. č.), 11. okt (2 iz 3. č.), 12. okt (1 iz 1. bataljona (dalje btl.) in 1 iz 3. č.), 21. okt (1 iz 3. č.), 22. okt (3 iz 3. č.), 25. okt (1 iz 3. č.), 26. okt (1 iz 3. č.), 29. okt (1 iz 4. č.), 31. okt (2 iz 4. č., po 1 iz Benedičičeve grupe in 43. č.). Od skupno 20 žrtev jih je 18 umrlo zaradi bojov, 1 se je utopil v Krki, 1 pa je bil žrtev letalskega napada. 9 pripadnikov je umrlo v bolnišnicah.¹¹ **Novembra** je število žrtev še naraslo, saj je skupno umrlo 39 domobrancev, od teh 32 v Grahovem 24. novembra. Največ jih je pripadalo četi v Grahovem – t. i. Kremžarjevi četi (vsaj 19), pri preostalih pa je, razen za poveljnika cerkniške posadke, rubrika o pripadnosti enoti prazna, torej so pripadali eni ali drugi posadki. Poleg tega je 3. četa od spopada pri Bušnji vasi 6. novembra pogrešala 10 svojih pripadnikov. Žrtve si sledijo takole: 6. nov (1 iz 4. č.), 9. nov (1 iz 4. č.), 11. nov (po 1 iz 1. in 2. č.), 13. nov (1 iz 8. č.), 17. nov (1 iz 4. č.), 23. nov (1 iz Krem-

---

⁹ V vojni bolnišnici v Ljubljani sta umrla tudi 2 pripadnika SNVZ in 1 domnevni pripadnik gorenjskih domobrancev.

¹⁰ Pri pripadniku iz 4. čete III. bojne skupine, ki naj bi umrl 9. 9. 1943, gre skoraj zagotovo za pomoto pri datumu smrti in je po vsej verjetnosti mišljen datum 9. 11. 1943. – NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisa pod zap. št. 20 in 71.

¹¹ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 4, 6, 9–11, 13–19, 21, 22, 388, 389, 406, 488, 562, 701.

žarjeve čete), 24. nov (18 iz Kremžarjeve čete, 1 iz Cerkniške posadke in 12 brez navedbe enote), 26. nov (1 iz 8. č.). Zaradi bojev je umrlo 37 pripadnikov, 2 pa sta umrla zaradi nesreče z orožjem. V bolnišnici je umrl 1 pripadnik.¹² **Decembra** 1943 je SD doživelo višek svojih žrtev, saj je umrlo 96 domobrancev, še štirje pa so bili pogrešani. Največ padlih je bilo v Velikih Laščah, kjer je t. i. Capudrova četa utrpela 48 mrtvih (večinoma 3. decembra), 35 mrtvih pa sta imeli 3. in 7. četa v Kočevju teden dni pozneje, še 3 so pozneje umrli v bolnišnicah. V Kočevju so padli tudi 3 pripadniki 4. čete. Žrtve si sledijo takole: 3. dec (45 iz Capudrove čete, 1 iz pionirske čete; dalje pion. č.), 4. dec (1 iz Capudrove čete), 5. dec (2 iz Capudrove čete in 1 iz 4. posadnega voda), 7. dec (2 iz 7. č.), 8. dec (1 iz 6. č.), 9. dec (9 iz 7. č.), 10. dec (18 iz 3. č.), 11. dec (1 iz 71. č.), 12. dec (po 1 iz 2., 3. in 4. č.), 13. dec (1 iz 7. č.), 14. dec (1 iz 3. č.), 16. dec (po 1 iz 7. in 32. č.), 18. dec (1 iz 6. posadnega voda), 20. dec (1 iz 2. č.), 25. dec (1 iz 2. baterije), 31. dec (1 iz 18. č.), 4 brez točnega datuma smrti – le navedba, da so padli v Kočevju 1943 (2 iz 4. č., po 1 iz 3. č. in 7. č.). Pogrešani: 12. dec (3 iz 3. č., 1 iz 4. č.). 94 jih je umrlo zaradi bojev, 1 zaradi nesreče z orožjem, 1 pa je utonil. V bolnišnicah so umrli 4 pripadniki.¹³

V povprečju je leta 1943 umrlo 39 domobrancev na mesec, če upoštevamo še pogrešane, pa 42. Če septembra ne štejemo, saj se je SD tedaj šele dobro formiralo, potem znaša povprečje na mesec 51 umrlih domobrancev.

Leto 1944

Leta 1944 je skupaj umrlo 478 domobrancev, kar pomeni 60,4% vseh žrtev, še nadaljnjih 17 pa je bilo pogrešanih. **Januarja** je umrlo 18 oseb, od teh 14 zaradi bojev, 3 zaradi nesreče z orožjem in 1 zaradi bolezni. Morda nekoliko izstopata 1. in 25. četa, ki sta ta mesec imeli po 3 padle. Žrtve si sledijo takole: 8. jan (1 iz 1. č.), 9. jan (1 iz 62. č.), 12. jan (1 iz 24. č.), 13. jan (1 iz 5. č.), 15. jan (1 iz 1. č.), 16. jan (1 iz 45. č.), 17. jan (po 1 iz 5., 24. č. in 1. detaširanega voda 45. č.), 18. jan (1 iz 25. č.), 19. jan (2 iz 26. č.), 20. jan (2 iz 25. č.), 25. jan (1 iz 3. č.), 30. jan (1 iz 23. č.), 2 brez točnega datuma smrti (1 iz skupine Zaščita okraja Novo mesto (dalje Z.O.N.M.), 1 iz 1. č.). V bolnišnicah so umrli 3 pripadniki.¹⁴ **Februarja** je umrlo 21 domobrancev; največ žrtev je imela 26. č. v dveh ločenih napadih na

¹² NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 3, 5, 7, 8, 70, 71, 74, 548, 636, 637, 646, 652, 669–695; NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Knjiga pogrešanih, 10 vpisov za pogrešane v novembru 1943 (dalje Knjiga pogrešanih). Na zadnji strani Knjige pogrešanih je celo poročilo o dogodkih pri Bušnji vasi. Dokument ima oznako 5592 (z dne 22. 9. 1944), vsebuje pa izjavo edinega preživelega domobranca. Hkrati naj se ne bi v Metliko vrnilo tudi 6 Nemcev.

¹³ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 1, 2, 31–44, 47–50, 53–69, 72, 73, 75, 84, 85, 146, 147, 368, 370–374, 376, 380–382, 432, 435–437, 439, 440, 446, 470, 471, 483, 532–534, 537–539, 555–557, 576–582, 593–601, 634, 654–656, 712, 744, 751; Knjiga pogrešanih, 4 vpisi za pogrešane v decembru 1943.

¹⁴ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 12, 23–25, 28–30, 45, 46, 76, 77, 87, 97, 143, 365, 367, 405, 484.

Zdensko vas in sicer skupno 5 padlih. Žrtve si sledijo takole: 3. feb (1 iz 34. č.), 6. feb (1 iz 27. č.), 7. feb (3 iz 21. č.), 10. feb (po 1 iz 6. in 32. č.), 12. feb (2 iz 32. č.), 13. feb (1 iz 27. č.), 14. feb (po 1 iz 34. in 35. č.), 16. feb (2 iz 26. č. in 1 iz 24. č.), 18. feb (1 iz III. bojne skupine, četa ni navedena), 21. feb (1 iz 41. č.), 28. feb (3 iz 26. č.), 29. feb (1 iz 32. č.). 20 pripadnikov je umrlo zaradi bojev, 1 pa zaradi nesreče. 4 pripadniki so umrli v bolnišnicah.¹⁵ **Marca** je SD imelo 36 žrtev, od teh 28 zaradi bojev, kar 7 zaradi raznih nesreč, 1 pa je podlegel pljučnici. 9 jih je umrlo v različnih bolnišnicah. Po 3 domobranci so padli iz 4., 31., 32. in 37. čete. 26. 3. je v bolnici umrl pripadnik 28. čete, kar bi lahko šteli za prvo žrtev med pripadniki udarnih bataljonov. Žrtve si sledijo takole: 3. mar (1 iz 1. btl), 6. mar (po 1 iz 5., 28. in 44. č.), 8. mar (1 iz neznane čete), 9. mar (po 1 iz 6., 44. in 45. č.), 10. mar (po 1 iz 6. č. in Z.O.N.M.), 11. mar (po 2 iz 32. in 37. č., 1 iz 35. č.), 12. mar (po 1 iz 32. in 37. č.), 14. mar (1 iz 36. č.), 16. mar (3 iz 31. č.), 17. mar (3 iz 4. č.), 18. mar (1 iz 29. č.), 19. mar (1 iz 34. č.), 20. mar (po 1 iz 27. in 33. č.), 24. mar (2 iz 21. č.), 25. mar (1 iz 38. č.), 26. mar (1 iz 28. č.), 27. mar (1 iz 5. šol. č.), 29. mar (po 1 iz 63. č. in 7. posadnega voda), 30. mar (1 iz 11. č.).¹⁶ **Aprila** je umrlo 45 domobrancev, od teh 14 na Igu 22. in 23. aprila. Žrtve si sledijo takole: 1. apr (1 iz pion. č.), 3. apr (1 iz 33. č.), 4. apr (1 iz 28. č.), 5. apr (1 iz 25. č.), 6. apr (1 iz neznane čete), 8. apr (1 iz 19. č.), 11. apr (1 iz 39. č.), 13. apr (1 iz 26. č.), 14. apr (2 iz 40. č., po 1 iz 33. č. in del. odseka O.T.), 16. apr (1 iz 40. č.), 18. apr (1 iz 22. č.), 22. apr (7 iz 72. č., 4 iz 5. šol. č., po 1 iz 7. in 112. č.), 23. apr (2 iz 23. č., po 1 iz 6., 27., 29., 71., 112. in 5. šol. č.), 24. apr (po 1 iz 114. č. in pion. č.), 25. apr (1 iz 114. č.), 26. apr (1 iz 26. č., 1 iz neznane čete), 27. apr (1 iz 56. č., 1 iz neznane čete), 28. apr (1 iz 7. č.), 30. apr (2 iz 72. č.). 42 pripadnikov je umrlo zaradi bojev, 2 zaradi bolezni in 1 zaradi nesreče pri razstreljevanju mine. 13 pripadnikov je umrlo v bolnišnicah.¹⁷ Med padlimi sta bila 2 stotnika. **Maj** predstavlja drugi vrh pri domobrantskih žrtvah, saj je tega meseca umrlo 82 domobrancev. Največ žrtev je imela 56. (prejšnja 33. četa) in sicer v celotnem mesecu 21, največ v spopadu za Trebnje 17. maja. Istega dne je pri Grosuplju zaradi nesreče z minometom umrlo tudi 6 pripadnikov 3. voda železniške baterije (dalje vod žel. bat.). Nezanemarljive žrtve je tik po formiranju imel bataljon O (pozneje poznan kot IV. oziroma »Meničaninov« bataljon), saj je padlo 11 njegovih mož in sicer predvsem v bojih okrog Mirne Peči. Tik ob koncu meseca je v Tržišču padlo 9 pripadnikov 35. čete. Žrtve si sledijo takole: 1. maj (1 iz 24. č.), 2. maj (1 iz 33. č.), 3. maj (po 1 iz 33., 45. in 52. č.), 4. maj (2 iz 32. č., po 1 iz 72. č. in pion. voda),

¹⁵ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 26, 27, 51, 52, 78–83, 86, 90, 91, 119–123, 481, 518, 698.

¹⁶ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 88, 89, 92–96, 98–102, 104–106, 110–118, 135, 140, 144, 174, 217–222, 431, 571.

¹⁷ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 103, 107–109, 124–131, 136–139, 141, 142, 145, 149–156, 158, 163, 164, 166, 168, 170, 178, 180–185, 223, 233, 278, 375. Pri padlem iz neznane čete 26. apr je v opombi dopisano, da je bil pomočnik poveljnika podčastniških tečajev. Šlo je za stotnika Cerkvénika, ki pa je takrat pravzaprav že bil poveljnik 1. težke čete I. btl.

5. maj (po 1 iz 52. č. in 1. težke čete; dalje tč), 6. maj (1 iz 52. č.), 8. maj (po 1 iz 24., 31. in pion. č.), 9. maj (1 iz 33. č.), 10. maj (1 iz 35. č.), 15. maj (1 iz 40. č.), 16. maj (2 iz 56. oz. 33. č.),¹⁸ 17. maj (11 iz 56. oz. 33. č, 6 iz 3. voda žel. bat., po 1 iz 38. in 55. č.), 18. maj (4 iz 56. č., po 1 iz 31., 51. in 55. č.), 19. maj (po 3 iz 31. in 38. č., po 1 iz 40., 55., 56. č. in 2. posadnega voda), 20. maj (po 1 iz 31., 40. in 55. č.), 21. maj (po 1 iz 31., 63. č. in 2. posadnega voda), 23. maj (1 iz 20. č.), 24. maj (2 iz 45. č., 1 iz 1. voda žel. bat, 1 iz neznane čete), 26. maj (1 iz 2. voda žel. bat.), 27. maj (1 iz 24. č.), 29. maj (1 iz 2. č.), 30. maj (9 iz 35. č., po 1 iz 6. in 31. č.), 31. maj (1 iz 115. č.). 69 pripadnikov je umrlo zaradi bojov, 9 zaradi raznih nesreč, 2 zaradi bolezni, 1 (iz 38. čete) je bil ubit kot dezertar, 1 pa je storil samomor. V bolnišnicah je umrlo 13 pripadnikov.¹⁹ **Junija** je umrlo 53 domobrancev, 1 pa je bil pogrešan. Opazno je, da je bilo med padlimi vse več pripadnikov bataljonov. Bataljon M je imel v 3 dneh ob koncu junija 12 mrtvih, največ v Kriški vasi 21. 6. Iz čet bataljona O je padlo 10 pripadnikov. Žrtve si sledijo takole: 1. jun (1 iz 32. č.), 2. jun (1 iz 11. č.), 3. jun (po 1 iz 29. in 55. č.), 5. jun (1 iz 38. č.), 6. jun (po 1 iz 56. in 112. č.), 8. jun (3 iz 21. č.), 9. jun (1 iz 4. č.), 10. jun (2 iz 47. č., 1 iz 6. č.), 11. jun (po 1 iz 32. in 71. č., 1 iz neznane čete), 15. jun (2 iz pion. č.), 16. jun (2 iz 32. č, po 1 iz 55. in 62. č.), 17. jun (1 iz 21. č.), 18. jun (1 iz 32. č.), 19. jun (2 iz 114. č.), 20. jun (po 1 iz 7. in 34. č.), 21. jun (8 iz 63. č., 1 iz 24. č.), 22. jun (po 1 iz 32. in 63. č.), 23. jun (2 iz 7. č., po 1 iz 29. in 32. č.), 24. jun (po 2 iz 24. č. in 2. težko-strojničnega voda (dalje TS vod), po 1 iz 33., 42. in 47. č.), 28. jun (1 iz 32. č.). 1 brez točnega datuma smrti in navedene čete, 1 iz pion. č. pogrešan z dne 15. jun. 49 pripadnikov je umrlo zaradi bojov, 3 zaradi nesreč, 1 iz neznane čete pa je bil ustreljen in odvržen v Ljubljano. 8 pripadnikov je umrlo v bolnišnicah.²⁰ **Julija** je umrlo 31 domobrancev, od teh kar 15 v različnih bolnicah. Žrtve si sledijo takole: 2. jul (2 iz 22. č., po 1 iz 24., 28. č. in btl M), 7. jul (2 iz 34. č.), 8. jul (po 1 iz 1. tč. in 28. č.), 13. jul (1 iz 54. č.), 14. jul (1 iz 56. č.), 15. jul (po 1 iz 37. in 72. č.), 16. jul (po 1 iz 51. in 71. č.), 17. jul (po 1 iz 24. in 39. č.), 23. jul (po 1 iz 42. in 51. č.), 25. jul (po 1 iz 23. in 32. č.), 27. jul (po 1 iz 28. in 54. č.), 28. jul (2 iz 31. č. in 1 iz 55. č.), 29. jul (2 iz 31. č. in 1 iz 54. č.), 30. jul (1 iz 56. č.), 31. jul (1 iz 54. č.). Poleg tega sta v bolnišnici v Ljubljani 18. in 26. julija umrla 2 pripadnika SNVZ. 27 pripadnikov je umrlo zaradi bojov, 2 zaradi nesreče z orožjem, 1 je podlegel tifusu, 1 pa je storil sa-

¹⁸ Dejansko je v mrliški knjigi za 16. maj pri 1 osebi napisana 33. četa, pri drugi pa »33. oziroma 56. četa«. Slednji zapis najdemo tudi pri 8 padlih naslednji dan. V tistem času je zaradi izgube žigov namreč prišlo do preštevilčenja 33. čete v 56. četo. – ARS, AS 1877, t. e. 3 (stara št. 18), mapa 1, a. e. 27, dok. št. 10333.

¹⁹ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 132–134, 148, 157, 160, 165, 169, 175–177, 186–216, 224–229, 231, 232, 253, 261–270, 273, 274, 282–284, 320, 321, 387, 397–404, 456, 465, 466, 583, 635.

²⁰ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 159, 161, 162, 167, 171–173, 230, 234–246, 249, 250, 254–260, 271, 272, 275, 279, 281, 285–290, 322, 390, 425, 441, 443, 445, 464, 479, 480, 697, 752, 769; Knjiga pogrešanih, 1 vpis za pogrešanega v juniju 1944.

momor.²¹ **Avgusta** so se žrtve zopet nekoliko povečale, saj je umrlo 53 pripadnikov SD, od teh 29 iz vrst bataljonov. Zaradi bojev jih je umrlo 39, 8 domobrancev iz 3. in 4. čete je zaradi letalskega napada umrlo 26. 8. v Borovnici, še 1 pa naslednji dan v bolnišnici. 4 pripadniki SD so umrli zaradi nesreč, 1 pa je podlegel pljučnici. Žrtve si sledijo takole: 5. avg (1 iz 25. č.), 6. avg (1 iz 34. č.), 9. avg (po 1 iz 1. in 32. č.), 10. avg (po 1 iz 21. in 114. č.), 12. avg (po 1 iz 28. in 54. č.), 14. avg (po 1 iz 32. in 36. č.), 15. avg (1 iz 21. č.), 21. avg (po 1 iz 32. in 39. č.), 22. avg (2 iz 28. č., po 1 iz 36., 38., 46., 71. in 1. del. č.), 23. avg (po 1 iz 15., 37. č. in 1. žel. voda), 24. avg (1 iz 35. č.), 25. avg (1 iz 28. č.), 26. avg (7 iz 4. č., po 1 iz 3. in 115. č.), 27. avg (3 iz 4. tč., po 2 iz 16., 28., 31. in 1. tč., po 1 iz 4., 32. in 34. č.), 28. avg (1 iz 16. č.), 29. avg (po 1 iz 17. in 28. č.), 30. avg (po 1 iz 32. in 47. č.). 8 pripadnikov je umrlo v bolnicah.²² **Septembra** sledi opazen padec žrtev, saj je umrlo 20 domobrancev, pa še to le 13 v spopadih s partizani; 3 so umrli zaradi letalskega napada v Borovnici, 2 zaradi nesreče z orožjem, 1 je podlegel tuberkulozi, 1 pa je storil samomor. Žrtve si sledijo takole: 1. sep (1 iz neznane čete), 5. sep (po 1 iz 32. in 34. č.), 6. sep (1 iz 47. č.), 10. sep (1 iz 39. č.), 15. sep (1 iz 29. č.), 16. sep (1 iz 39. č.), 17. sep (po 1 iz 54. in 56. č.), 21. sep (po 1 iz 62. in 114. č.), 23. sep (1 iz 32. č.), 24. sep (po 1 iz 41. in 54. č.), 26. sep (po 1 iz 3., 4. in 72. č.), 27. sep (po 1 iz 3. in 40. č.), 30. sep (1 iz 25. č.). 3 pripadniki so umrli v bolnišnicah.²³ **Oktober** je umrlo 39 domobrancev, 3 pa so bili pogrešani. Iz I. bataljona je padlo 10 pripadnikov, od teh 6 v Zaplazu pri Čatežu 15. 10., iz čet IV. bataljona pa je padlo skupno 7 domobrancev. Žrtve si sledijo takole: 1. okt (1 verjetno iz 24. č.), 7. okt (1 iz 46. č.), 8. okt (1 iz 22. č.), 9. okt (1 iz 31. č.), 10. okt (po 1 iz 6. in 111. č.), 11. okt (po 1 iz 11., 56., 71. in 114. č.), 13. okt (1 iz 16. č.), 14. okt (1 iz 22. č.), 15. okt (po 3 iz 28. in 71. č., po 1 iz 15., 27., 31. in 32. č.), 16. okt (po 1 iz 15. in 34. č.), 17. okt (po 1 iz 47. in 61. č.), 18. okt (1 iz 61. č.), 19. okt (po 1 iz 25. in 61. č.), 20. okt (po 1 iz 21. in 115. č.), 21. okt (1 iz 32. č.), 24. okt (1 iz 20. č.), 25. okt (po 1 iz 15. in 32. č.), 28. okt (1 iz 71. č.), 29. okt (po 1 iz 31. in 71. č.), 31. okt (1 iz 31. č.). Pogrešani: 5. okt (1 iz 39. č.), 31. okt (2 iz 114. č.). Zaradi bojev je umrlo 36 pripadnikov, 2 zaradi nesreče, 1 je podlegel tifusu. V bolnišnicah je skupno umrlo 6 pripadnikov.²⁴ **Novembra** so se žrtve zopet povečale, predvsem na račun spodletele operacije v Beli krajini. Skupaj je v tem mesecu padlo 56 domobrancev. Kar 38 jih je padlo ob vdoru v Belo krajino, po veliki večini so to bili pripadniki bataljonov, ki so se celo pomotoma spopadli med seboj. Poleg tega so iz te akcije še maja 1945 pogrešali 10 domobrancev, od teh 9 iz IV. bataljona. Žrtve si

²¹ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 247, 248, 251, 252, 276, 277, 280, 291–307, 310, 311, 315–318, 407, 422, 495.

²² NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 308, 309, 312–314, 319, 323–341, 343–349, 351–360, 362–364, 384, 386, 393, 408, 409, 442, 492, 554.

²³ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 342, 350, 361, 366, 369, 377–379, 383, 385, 391, 392, 394–396, 427–429, 444, 731.

²⁴ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 410–421, 423, 424, 426, 430, 434, 438, 447–451, 455, 459–463, 467–469, 476–478, 485, 493, 494, 795; Knjiga pogrešanih, 3 vpisi za pogrešane v oktobru 1944.

sledijo takole: 2. nov (1 iz 28. č.), 4. nov (2 iz 25. č.), 6. nov (1 iz 32. č.), 7. nov (po 1 iz 15. in 32. č.), 8. nov (1 iz 4. tč.), 10. nov (1 iz 48. č.), 11. nov (1 iz 45. č.), 12. nov. (1 iz 31. č.), 13. nov (po 1 iz 25. in 56. č.), 14. nov (6 iz 16. č., 4 iz 17. č., 3 iz 1. tč., 2 iz pion. č.,²⁵ po 1 iz 31., 38., 39., 40., 47. in 48. č.), 15. nov (8 iz 47. č, 2 iz 34. č., po 1 iz 28. in 38. č.), 16. nov (2 iz 39. č., po 1 iz 47. č. in 1. tč.), 18. nov (1 iz 36. č.), 19. nov (2 iz 61. č.), 20. nov (1 iz 61. č.), 28. nov (1 iz 114. č.), 29. nov (1 iz 62. č.), 30. nov (1 iz 34. č.). 30. nov je v bolnišnici umrl tudi 1 domnevni pripadnik gorenjskih domobrancev. Pogrešani: 14. nov (po 2 iz 32. č. in 4. tč.), 15. nov (3 iz 39. č., 2 iz 4. tč., 1 iz 38. č.). 50 pripadnikov je umrlo zaradi bojev, 4 zaradi letalskih napadov, 2 zaradi nesreče z orožjem. V bolnicah je skupno umrlo 10 pripadnikov.²⁶ **Decembra** je SD imelo 24 umrlih in 3 pogrešane. 15 padlih je bilo iz bataljonov, od tega 9 iz IV. bataljona, med njimi tudi poveljnik Meničanin. Žrtve si sledijo takole: 4. dec (po 1 iz 28. in 55. č.), 7. dec (1 iz 54. č.), 8. dec (1 iz 29. č.), 9. dec (poveljnik IV. btl, 1 iz 32. č.), 10. dec (1 iz 61. č.), 13. dec (2 iz 31. č., po 1 iz 32. in 40. č.), 14. dec (1 iz 4. tč.), 15. dec (1 iz 54. č.), 17. dec (po 1 iz 114. č. in 4. tč.), 19. dec (2 iz 39. č.), 22. dec (1 iz 20. del. č.), 24. dec (1 iz 114. č.), 26. dec (1 iz 36. č.), 27. dec (po 1 iz 55. in 71. č.), 29. dec (1 iz 2. šol. č.), 31. dec (1 iz 17. č.). Pogrešani: 3. dec (2 iz 51. č.), 13. dec (1 iz 34. č.). 22 pripadnikov je umrlo zaradi bojev, 2 pa zaradi nesreče. 8 pripadnikov je umrlo v bolnišnicah.²⁷ V povprečju je leta 1944 umrlo 40 domobrancev na mesec, če upoštevamo pogrešane, pa 41.

Leto 1945

Leta 1945 je umrlo 158 domobrancev, kar predstavlja 19,9% vseh žrtev, 8 oseb pa je bilo pogrešanih. **Januarju** je umrlo 53 pripadnikov SD, 2 sta bila pogrešana. Najbolj so izgube prizadele IV. bataljon, saj je samo v Velikem Lipju 21. 1. imel 22 mrtvih in 1 pogrešanega. 5 mrtvih je imel tudi V. bataljon pri Vinkovem vrhu 7. januarja. Žrtve si sledijo takole: 1. jan (1 iz 4. tč.), 3. jan (1 iz 15. č.), 4. jan (2 iz 61. č., po 1 iz 22. in 52. č.), 5. jan (1 iz 31. č.), 6. jan (1 iz 34. č.), 7. jan (po 2 iz 29. in 114. č., 1 iz 39. č.), 8. jan (1 iz 29. č.), 9. jan (1 iz 62. č.), 15. jan (1 iz 20. č.), 19. jan (po 1 iz 34. in 56. č.), 21. jan (15 iz 4. tč, 4 iz 31. č., 2 iz 39. č., po 1 iz 32., 38. č. in voda proti-oklepni topov (dalje P.O.T. vod), 22. jan (2 iz 28. č.), 23. jan (po 1 iz 34. in 62. č.), 26. jan (po 1 iz 52. č. in 2. šol. č.), 27. jan (1 iz 1. č.), 29. jan (po 1 iz 35. in 71. č.), 30. jan (po 1 iz 2. in 34. č.). Pogrešana: 21. jan (1 iz 31. č.), 22. jan (1 iz 71. č.). 50 pripadnikov je umrlo zaradi bojev, 2 zaradi

²⁵ Pravzaprav sta bila to pionirja iz II. bataljona SD in sta bila dodeljena v 2. tč.

²⁶ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 433, 452–454, 457, 458, 472–475, 482, 486, 487, 489–491, 496–513, 515–517, 519–526, 529–531, 540–542, 589, 727, 735–738; Knjiga pogrešanih, 10 vpisov za pogrešane v novembru 1944.

²⁷ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 514, 527, 528, 535, 536, 543–547, 549–553, 563, 564, 570, 572, 573, 575, 602, 632, 643; Knjiga pogrešanih, 3 vpisi za pogrešane v decembru 1944.

bolezenskih vzrokov, 1 pa zaradi nesreče z mino. 8 pripadnikov je umrlo v bolnišnicah.²⁸ **Februarja** je umrlo 40 domobrancev, od teh 25 zaradi bojov, 11 zaradi letalskih napadov (2 ob napadu na bolniški avto 28. februarja na Rudniku), 3 zaradi nesreč, 1 pa je umrl zaradi vnetja srčnih zaklopk. Največ žrtev je imel V. bataljon in sicer skupno 11 mrtvih. Žrtve si sledijo takole: 1. feb (2 iz 53. č., 1 iz 114. č.), 2. feb (1 iz 2. č.), 3. feb (1 iz 12. č.), 4. feb (3 iz pion. č.), 5. feb (2 iz 25. č., 1 iz 51. č.), 7. feb (3 iz 114. č.), 12. feb (1 iz 42. č.), 13. feb (2 iz 28. č., 1 iz 16. č.), 14. feb (2 iz 1. voda žel. bat, 1 iz rekonvalescentne č., 1 iz Z.O.N.M.), 15. feb (po 1 iz 38. č. in 1. vod žel. bat), 16. feb (1 iz 16. č.), 19. feb (po 1 iz 41. č. in 6. tč.), 20. feb (1 iz 114. č.), 21. feb (po 2 iz 25. in 114. č., po 1 iz 7. in 35. č.), 24. feb (1 iz 40. č.), 25. feb (2 iz pion. č.), 28. feb (2 iz 16. č., 1 iz 31. č.). 7 pripadnikov je umrlo v bolnišnicah.²⁹ **Marca** je umrlo 22 domobrancev, 4 pa so bili pogrešani. Med padlimi je bil tudi poveljnik 52. čete, dve tretjini padlih pa so predstavljali pripadniki bataljonov. Žrtve si sledijo takole: 1. mar (po 1 iz 28. č. in 3. voda žel. bat.), 3. mar (1 iz 31. č.), 8. mar (po 1 iz 16. in 48. č.), 11. mar (po 1 iz 17., 38. č. in štabne č. Z.O.N.M.), 12. mar (2 iz 25. č., 1 iz 34. č.), 14. mar (1 iz 17. č.), 18. mar (1 iz 4. tč., 1 iz neznane čete), 19. mar (1 iz 34. č.), 21. mar (2 iz 52. č.), 26. mar (po 1 iz 52. in 114. č.), 27. mar (1 iz 32. č.), 29. mar (po 1 iz 21. in 44. č.). Pogrešani: 26. mar (1 iz 114. č.), 29. mar (3 iz 44. č.). 18 pripadnikov je umrlo zaradi bojov, 3 zaradi nesreč z orožjem, 1 pa je bil ubit po nalogu sodišča. 4 pripadniki so umrli v bolnišnicah.³⁰ **Aprila** je umrlo 43 domobrancev, 2 pa sta bila pogrešana. 16 jih je umrlo v bolnišnicah, še 2 pa med prevozom v bolnišnico v Ljubljani. Za 3 osebe ni naveden kraj smrti. Žrtve so se močno povzpele po začetku ofenzive 8. aprila, tako da med padlimi prevladujejo pripadniki bataljonov. Žrtve si sledijo takole: 1. apr (po 1 iz 27., 41., 46., 72. č. in čete za zvezo), 2. apr (po 1 iz 31. in 52. č.), 3. apr (3 iz 2. baterije, po 1 iz 20. in 62. č.), 5. apr (po 1 iz 25. č. in 3. tč.), 7. apr (1 iz 22. č.), 8. apr (1 iz 61. č.), 9. apr (po 1 iz 61. in 72. č.), 10. apr (1 iz 72. č.), 11. apr (1 iz pion. č.), 12. apr (2 iz 2. č. I. btl, po 1 iz 16. in 32. č.), 14. apr (1 iz 32. č.), 16. apr (2 iz 25. č.), 17. apr (1 iz 4. č.), 18. apr (2 iz 15. č., 1 iz 31. č.), 19. apr (1 iz 31. č.), 20. apr (1 iz 4. č.), 21. apr (1 iz 40. č.), 22. apr (2 iz 48. č., 1 iz 16. č.), 24. apr (1 iz 5. tč. 5. btl), 25. apr (po 1 iz 4. č. in 5. tč. 5. btl), 26. apr (1 iz 21. č.), 27. apr (1. iz 1. č.), 1 iz 39. č. brez točnega datuma smrti – pokopan 27. apr. Pogrešana: 1. apr (1 iz 19. č.), 9. apr (1 iz 61. č.). Zaradi bojov je umrlo 35 pripadnikov, 5 zaradi letalskih napadov, 3 pa zaradi bolezni.³¹

²⁸ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 558–561, 565–569, 574, 584–588, 590–592, 603, 605–626, 631, 633, 638, 640–642, 644, 645, 647, 648, 664, 710; Knjiga pogrešanih, 2 vpisa za pogrešana v januarju 1945.

²⁹ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 604, 627–630, 639, 649–651, 653, 657–663, 665–668, 696, 699, 700, 702–704, 706, 707, 711, 715–719, 739–743.

³⁰ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 705, 708, 713, 714, 720–723, 732–734, 745–750, 755, 768, 779, 787, 794; Knjiga pogrešanih, 4 vpisi za pogrešane v marcu 1945.

³¹ NŠAL, fond ŠAL/ŽA, t. e. 1, Mrliška knjiga I, zapisi pod zap. št. 709, 724–726, 728–730, 753, 754, 756–767, 770–778, 780–786, 788–793; Knjiga pogrešanih, 2 vpisa za pogrešana v aprilu 1945.

V povprečju je leta 1945 umrlo 40 domobrancev na mesec, ob upoštevanju pogrešanih pa 41.

Če primerjamo posamezna povprečja mesečnih izgub 1943–1945, lahko opazimo, da se število umrlih po teh podatkih ni bistveno spreminjalo, seveda pa so znotraj posameznega leta bila določena nihanja. Vseeno je treba poudariti, da številk približno 40 umrlih domobrancev v povprečju na mesec velja samo ob upoštevanju podatkov iz te mrliške knjige. Če upoštevamo trenutne podatke raziskave INZ, torej 1119 umrlih, in računamo povprečje padlih v 20 mesecih vojne, ko je obstajalo SD, dobimo številko 56 padlih na mesec.

Pregled izgub po enotah

V Mrliški knjigi I je vpisanih 792 pripadnikov SD, 2 pripadnika SNVZ in 1 pripadnik gorenjskih domobrancev. Za 771 oseb je natančno navedena enota, kateri je oseba pripadala, pri preostalih 21 pa ta podatek sicer manjka, vendar se na podlagi drugih podatkov vsaj za 13 domobrancev lahko ugotovi njihova enota. 12 izmed teh je namreč padlo v Grahovem konec novembra 1943, torej so pripadali bodisi Kremžarjevi četi v Grahovem bodisi Cerknški posadki, ki se je tudi znašla obkoljena v postojanki Grahovo. Za 1 pripadnika SD pa je navedeno, da sta ga prepoznala dva domobranca iz 24. čete, torej bi se lahko sodilo, da je bil njen pripadnik. Izmed preostale osmerice so 3 padli v boju, 2 sta umrla zaradi bolezni, 1 zaradi nesreče z mino, 1 je storil samomor, 1 pa so našli ustreljenega in odvrženega v Ljubljano.

Treba je poudariti, da so podatki podani glede na dejanske vpise v Mrliško knjigo I, pri tem pa ni upoštevano, da so se nekatere čete ob organizacijskih spremembah SD naknadno preimenovali, združevali (v celoti ali deloma) oziroma na novo ustanavljale. Tak primer velja za 3. četo, ki je bila hudo prizadeta v Kočevju ob koncu leta 1943, preostanek te čete je nato bil osnova za 27. četo v Grosuplju, vseeno pa je bila 3. četa ponovno vzpostavljena in je v drugi polovici leta 1944 tudi imela žrtve med letalskimi napadi v Borovnici.³² Izjema je le pri 33. četi, kjer je zaradi skorajda banalnega razloga (izguba žigov) prišlo do preštevilčenja čez noč, tako da je postala 56. četa.

Navedeni so podatki za čete, ki so utrpeli vsaj 5 mrtvih, ostale so omenjene. **Capudrova četa** je utrpela skupno največ žrtev, saj je v Velikih Laščah 3. decembra 1943 padlo 48 njenih pripadnikov, vključno z njenim poveljnikom poročnikom Capudrom, po katerem je četa dobila ime. **Kremžarjeva četa** je v Grahovem 24. novembra 1943 izgubila vsaj 19 svojih pripadnikov, vključno s poveljnikom poročnikom Kremžarjem. Dopuščamo možnost, da je k tej četi pripadal tudi kateri izmed že omenjene dvanajsterice domobrancev, kjer enota ni pripisana, naveden pa je datum in kraj smrti – preostali pa so pripadali Cerknški posadki, ki se je znašla

---

³² ARS, AS 1877, t. e. 15 (stara št. 32), mapa III, a. e. 99, dok. št. 18630; gl. tudi stanje v 3. četi na dan 28. 1. 1945. – ARS, AS 1877, t. e. 15 (stara št. 32), mapa III, a. e. 99, dok. št. 18612–18613.

obkoljena v Grahovem. Pripadnost tej enoti je pripisana le za njenega poveljnika. Skupno je po podatkih Mrliške knjige I v Grahovem padlo 32 domobrancev. **1. četa** je skupno utrpela 7 žrtev, vendar le 3 zaradi bojov, preostali so umrli zaradi bolezni ali nesreč. Prvi domobranec je umrl 11. novembra 1943, zadnji 27. aprila 1945, med umrlimi je bil tudi 1 nadporočnik. **2. četa** je imela 10 umrlih – 7 jih je umrlo v boju (vsi v letu 1943), ostali zaradi nesreč – zadnji 2. februarja 1945. **3. četa** je bila druga najbolj prizadeta četa, saj je utrpela skupno vsaj 34 žrtev, razen treh so vsi umrli v bojih s partizani. 30 jih umrlo že leta 1943, največ v Kočevju. Poleg tega je ta četa pogrešala še 13 svojih pripadnikov iz konca 1943, po vsej verjetnosti je torej umrlo 47 domobrancev te čete. **4. četa** je izgubila 25 svojih pripadnikov, 10 izmed njih je umrlo že v letu 1943. Kar 8 jih je umrlo ob letalskem napadu na Borovnico 26. avgusta 1944. Zadnji domobranec 4. čete je kot pripadnik »Rupnikovega« bataljona umrl zaradi tetanusa 20. aprila 1945 v bolnišnici v Ljubljani. Četa je imela tudi 1 pogrešanega iz kočevskih bojov leta 1943. **6. četa** je utrpela 8 žrtev, polovico na račun raznih nesreč. Prvi je umrl 8. decembra 1943, zadnji 10. oktobra 1944. **7. četa** je imela 20 umrlih, prav vsi so padli v boju ali umrli v bolnišnicah za posledicami ran. 14 jih je padlo ob napadu na Kočevje decembra 1943, zadnji pa je umrl 21. februarja 1945. V **15. četi** je umrlo 8 pripadnikov, prvi 23. avgusta 1944, zadnji 18. aprila 1945. **16. četa** je imela 17 mrtvih, od teh jih je 6 umrlo 14. novembra 1944 ob vpadu v Belo krajino. Prav vsi so umrli kot člani I. udarnega bataljona. Zadnji pripadnik je umrl v vojni bolnišnici v Ljubljani 22. aprila 1945. **17. četa** je kot del »Rupnikovega« bataljona utrpela 8 žrtev, razen enega so vsi padli v boju. Štirje so padli ob vpadu v Belo krajino novembra 1944, zadnji pripadnik je umrl 14. marca 1945 na Babnem polju. **21. četa** je imela 14 padlih v boju, prvi trije so padli 7. februarja 1944 v Iški vasi, zadnji pripadnik je umrl v vojni bolnici v Ljubljani 26. aprila 1945. V **22. četi** je umrlo 9 pripadnikov, prvi 18. aprila 1944, zadnja dva 12. aprila 1945. **24. četa** je zagotovo utrpela 11 žrtev, vsi so padli v boju. Prvi pripadnik je umrl 12. januarja 1944, zadnji 17. julija 1944. Domnevno pa je bil pripadnik te čete tudi domobranec, ki sta ga kot pokojnega prepoznala 2 pripadnika iz 24. čete. Umrl je 1. oktobra 1944. **25. četa** je izgubila 19 svojih pripadnikov – 10 leta 1944, 9 pa leta 1945. Leta 1945 sta v razmaku dobrih 2 mesecev padla 2 poročnika. **26. četa** je vseh 9 žrtev utrpela v zelo kratkem obdobju 3 mesecev med januarjem in aprilom 1944, od teh jih 5 padlo februarja 1944 v Zdenski vasi. V **27. četi** je umrlo 7 domobrancev, prvi 6. februarja 1944, zadnji 1. aprila 1945 ob letalskem napadu na Račno. **28. četa** je izgubila 23 domobrancev, prav vsi so umrli zaradi akcij partizanov, 22 jih je padlo kot pripadniki I. udarnega bataljona. 6 domobrancev je za posledicami ran umrlo v vojni bolnišnici v Ljubljani, 2 pa zaradi eksplozivnega paketa 27. avgusta 1944 v Stični. V **29. četi** je padlo 9 pripadnikov – prvi 18. marca 1944 v Ribnici, zadnji pa je 8. januarja 1945 umrl v ambulanti v Stični, najbrž zaradi ran, dobljenih dan prej na Vinkovem vrhu. V **31. četi** je umrlo 36 domobrancev, velika večina po tistem, ko je četa maja 1944 postala del IV. udarnega, t. i. »Meničaninovega« bataljona. Samo 6 jih je umrlo do dodelitve čete v bataljon, od teh so 3 padli na

Javorovici marca 1944 ob napadu na Cankarjevo brigado. Večje žrtve je četa imela v Mirni Peči maja 1944, ko je padlo 5 pripadnikov, 4 so umrli konec julija v bojih v Selah, nato pa še 4 januarja 1945 pri Velikem Lipju. Zadnji domobranec te čete je umrl 19. aprila 1945. Četa je tudi pogrešala 1 pripadnika. **32. četa** pa je bila tretja po kriteriju največ padlih, saj je umrlo skupno 36 njenih pripadnikov, vsi razen enega v boju. 28 domobrancev je umrlo po dodelitvi čete v IV. udarni bataljon, 8 od teh je padlo že junija 1944, zadnji pa je umrl 14. aprila 1945 v bolnišnici v Ljubljani. Poleg tega sta bila 2 domobranca pogrešana, torej je četa skupno utrpela 38 žrtev. V **33. oziroma 56. četi** je umrlo 33 domobrancev – 30 v boju, 2 zaradi nesreče, 1 pa je storil samomor. Kar 18 pripadnikov je padlo maja 1944 v bojih za Trebnje in Mirno Peč, zadnji pa 19. januarja 1945 na Mokrem polju. **34. četa** je imela 19 mrtvih, vsi razen 1 so padli v boju. Prvi je umrl 3. februarja 1944, zadnji pa 19. marca 1945. Med padlimi je bil tudi 1 poročnik. Četa je imela 1 pogrešanega. **35. četa** je izgubila 15 svojih pripadnikov, od teh jih je 9 padlo konec maja 1944 v Tržišču. V **36. četi** je od marca do decembra 1944 umrlo 5 pripadnikov – 3 zaradi bojev s partizani, 1 zaradi letalskega napada, 1 pa je utonil v Krki. **37. četa** je imela 5 umrlih domobrancev – 3 so umrli marca 1944 pri Trški gori. Zadnji je umrl 23. avgusta 1944 zaradi nesreče s kolesom. **38. četa** je izgubila 12 pripadnikov – 9 leta 1944, 3 pa v letu 1945. 3 domobranci so padli maja 1944 v bojih za Mirno Peč in Trebnje, 1 so takrat ustrelili kot dezerterja. Enega pripadnika je četa pogrešala. V **39. četi** je umrlo 14 domobrancev, velika večina po vključitvi čete v udarni bataljon. Prvi domobranec te čete je umrl 11. aprila 1944 v bolnišnici v Kandiji, zadnji neznanega dne na neznanem kraju – 27. aprila 1945 je bil pokopan na Orlovem vrhu v Ljubljani. Še 3 domobranci so bili pogrešani. **40. četa** je imela 11 padlih domobrancev – 3 so umrli v bojih za Trebelno sredi aprila 1944, še nadaljnji trije pa mesec pozneje v bojih za Trebnje in Mirno Peč. Zadnji je za posledicami ran umrl 27. aprila 1945 v Vojni bolnici v Ljubljani. **44. četa** je imela 3 padle in 3 pogrešane pripadnike, torej skupno najbrž 6 žrtev. 1 umrl in vsi 3 pogrešani so z dne 29. marec 1945, ko so pri Zadlogu nad Idrijo padli v partizansko zasedo. V **45. četi** je vseh 7 domobrancev umrlo v letu 1944, zadnji v bolnici 11. novembra. **47. četa** je utrpela največ žrtev izmed čet, ki so sestavljale II. udarni oz. »Rupnikov« bataljon – umrlo je 16 domobrancev, od teh 10 ob vdoru v Belo krajino novembra 1944. **48. četa** je imela 6 padlih, med njimi tudi 1 poročnika. 3 pripadniki so padli ob zadnji domobranski ofenzivi aprila 1945. **51. četa** je imela 4 umrle in 2 pogrešana, torej skupno najbrž 6 žrtev. Prvi je padel 18. maja 1944, zadnji pa je umrl 5. februarja 1945 v bolnici v Kandiji. V **52. četi** je umrlo 9 domobrancev – trije maja 1944 v bojih za Zafaro pri Žužemberku, preostalih 6 pa leta 1945, med njimi je bil tudi poveljnik čete. **54. četa** je izgubila 9 pripadnikov in prav nobeden ni umrl na bojišču, temveč vsi v bolnišnicah; 6 jih je podleglo ranam iz bojev, 2 sta umrla po bolezni, 1 pa zaradi nesreče z orožjem. Tudi v **55. četi** je umrlo 9 domobrancev, vsi so padli v boju od maja do decembra 1944. Štirje so padli sredi maja 1944. V **61. četi** je umrlo 11 domobrancev – prvi 17. oktobra 1944, zadnji kot pripadnik 2. čete XII. bataljona 9. aprila 1945. Še 1 domobranec

je bil pogrešan. **62. četa** je imela 7 padlih, zadnji pripadnik je umrl v SS lazaretu v Ljubljani 3. aprila 1945. 11 pripadnikov **63. čete** je padlo v kratkem obdobju 3 mesecev v letu 1944, večina pa v bojih za Kriško vas konec junija. V **71. četi** je umrlo 13 domobrancev – vsi so padli v boju ali podlegli ranam. 12 jih je padlo po vključitvi čete v I. udarni bataljon marca 1944, 3 od teh 15. oktobra 1944 v Zaplazu pri Čatežu. Četa je pogrešala 1 pripadnika. **72. četa** je imela 15 padlih domobrancev – prvih 7 je padlo 22. aprila 1944 na Igu, kot zadnji pa je življenje izgubil poročnik in sicer 10. aprila 1945. **114. četa** je utrpela skupno 21 žrtev – vsi so padli v boju ali umrli za posledicami ran, razen enega, ki je bil žrtev letalskega napada v Žužemberku. 11 jih je padlo v letu 1944, 10 pa v letu 1945. Po 3 so umrli v bojih 7. februarja pri Sv. Primožu (Žužemberk) in 20. februarja 1945 pri Prevolah. Še 3 pripadniki so bili pogrešani. **Železniška baterija** je utrpela 13 žrtev – 7 iz 3. voda, 5 iz 1. voda in 1 iz 2. voda. Kar 6 domobrancev 3. voda je umrlo zaradi nesreče z minometom pri Grosuplju 17. maja 1944, 3 domobranci 1. voda pa so umrli zaradi letalskega napada na Rakek 14. februarja 1945. V **1. težki četi** je vseh 8 domobrancev umrlo v letu 1944, od teh štirje ob vdoru v Belo krajino sredi novembra 1944. **4. težka četa** je izgubila 23 svojih pripadnikov. Prvi 3 so padli 27. avgusta 1944 pri Sadinji vasi, zadnji pa je umrl zaradi nesreče z brzostrelko 18. marca 1945 v vojni bolnišnici v Ljubljani. Največ žrtev je četa imela 21. januarja 1945 pri Velikem Lipju, ko je padlo 15 domobrancev. Od vdora v Belo krajino novembra 1944 je pogrešala 5 svojih pripadnikov. **5. šolska četa** je utrpela 6 žrtev, od teh so štirje padli na Igu 22. aprila 1944. **Pionirska četa** je izgubila 15 svojih pripadnikov, pripomniti pa velja, da so bili določeni pionirji pravzaprav dodeljeni v druge enote (udarne bataljone). Na primer pionirja, ki sta padla ob vdoru v Belo krajino novembra 1944, sta bila del 2. težke čete II. udarnega bataljona – ta jih je v svojem poročilu tudi štel kot svoji žrtvi.³³ 11 pionirjev je padlo v boju, 3 zaradi letalskega napada, 1 pa je utonil v Krki. 1 pionir je bil tudi pogrešan. **Posadni vodi** so skupno izgubili 5 pripadnikov – 2 sta umrla iz **2. posadnega voda**, po 1 pa iz **4., 6. in 7. posadnega voda**. **20. četa** (delavska) je izgubila 5 pripadnikov – vsi so umrli v bolnicah. Po 4 umrle so imele **23. in 41. četa, 2. baterija** in skupina **Z.O.N.M.** Po 3 padle so imele **5., 11., 42., 46. in 115. četa**. Po 2 umrli so imele **8., 53. in 112. četa, Benedičičeva grupa, 1. bataljon, 2. TS vod in 2. težka četa**. Po 1 umrlega pa so imele **12., 18., 19., 43. in 111. četa, 3. težka četa, 6. težka četa, III. bojna skupina, IV. bataljon, bataljon M, četa za zvezo, 1. delavska četa, delovni odsek O.T., P.O.T. vod in rekonvalescentna četa**. Padel je tudi pomočnik poveljnika podčastniških tečajev. Prav tako je **19. četa** pogrešala 1 pripadnika, torej sta najbrž umrla 2 domobranci te čete.

³³ ARS, AS 1877, t. e. 35 (stara št. 64), mapa II, a. e. 354, dok. št. 32806.

Žrtve v domobranskih udarnih bataljonih

Domobranski bataljoni so sicer neformalno obstajali že jeseni 1943, nato pa se je njihov razvoj ustavil, saj jih nemški okupator ni dovolil. Po večjih porazih ob koncu leta 1943 in novem pritisku partizanskih enot na postojanke v letu 1944 se je zopet pojavila ideja o bataljonih, vendar kot udarnih in učinkovitih enotah, ki bi bile kos večjim partizanskim formacijam. Tako so 25. marca 1944 formirali iz 16., 28., in 71. čete prvi bataljon »Križ«, ki se je imenoval po poveljniku majorju Križu. Do konca junija 1944 je bataljon pridobil še 1. težko četo, na začetku februarja 1945 je bila 71. četa izločena iz enote, marca 1945 pa je v sestav bataljona prišla še 22. četa. 19. aprila 1945 je 28. četo nadomsetila 27. četa. S preureditvijo SD 16. maja 1944 na 4 cone (Nord, West, Mitte, Ost) je bilo določeno, da bo v vsaki coni formiran po 1 bataljon, poimenovali pa so jih po začetnicah vsake cone. Bataljon »N« ni bil dokončno formiran, zato je njegovo vlogo prevzel I. bataljon »Križ«, preostale bataljone pa so sestavili na novo iz 3 pehotnih čet in 1 težko-strojničnega voda, ki pa so ga julija dopolnili do te mere, da je postal težka četa. V bataljonu »W« se je sprva izmenjalo nekaj čet, nato pa je na začetku julija dobil dokončno podobo: bataljon so sestavljale 17., 47., 48. četa in 2. težka četa. Ker ga je od sredi junija vodil Vuk Rupnik, se ga je oprijelo ime »Rupnikov« bataljon. Konec februarja 1945 je v sestav bataljona prišla še 4. četa. Bataljon »M« so sestavljale 22., 24. in 63. četa, vendar je že sredi poletja prišlo do večjih sprememb – 24. četo je zamenjala 21. četa, 63. četo pa je zamenjala 15. četa, formirana je bila tudi 3. težka četa. Bataljon »O« je vodil Dušan Meničanin, zato se ga je oprijelo tudi ime »Meničaninov« bataljon. Sestavljale so ga 31., 32., 55. četa in 4. težka četa, vendar je bila 55. četa zaradi slabih rezultatov do avgusta zamenjana z 39. četo. Ta je bila iz bataljona izločena na začetku februarja 1945. Že 5. julija je prišlo do novega preimenovanja bataljonov, saj so oznake con zamenjali s številkami – »Križev« bataljon je postal I. bataljon, bataljoni »W«, »M« in »O« pa II., III. in IV. bataljon. 10. novembra 1944 je bil formiran prvi nemško-domobranski mešani bataljon. Ker ga je vodil nemški častnik, je dobil po svojem poveljniku ime »Schmitz«, včasih pa je bil poimenovan tudi kot V. ali pa »alarmni« bataljon. Domobranski del so sestavljale 25., 62. in 114. četa. 62. četo je kmalu zamenjala 29. četa, ki pa je bila februarja 1945 tudi izločena iz sestava bataljona.³⁴ 11. februarja 1945 je bil formiran še drugi mešani bataljon »Fiedler«, t. i. VI. bataljon. Domobranski del so sestavili iz 34. in 52. čete, dodali so še 6. težko četo. Tudi I. in IV. bataljonu so bile pridodane nemške čete in nemški poveljniki, čemur je sledilo novo preimenovanje nekaterih bataljonov – I. bataljon je postal bataljon »Köhl«, IV. je postal bataljon »Lindner«, V. bataljon je 13. februarja postal »Gereis«, VI. pa je 15. februarja postal

³⁴ Križnar navaja, da naj bi bataljon imel tudi 5. težko četo. Domobranski dokument z dne 24. februar 1945 o V. bataljonu, kjer so podrobno opisane razmere v bataljonu in kjer so navedene tudi vse čete, ne govori o težki četi. 5. težka četa je pozneje res obstajala, vendar je to bila nekdanja 2. težka četa v »Rupnikovem bataljonu«. – Križnar, Slovensko domobranstvo, str. 279; ARS, AS 1877, t. e. 15 (stara št. 32), mapa III, a. e. 99, dok. št. 18604–18605).

bataljon »Kaspar«. Dne 28. marca 1945 so enote še zadnjič preštevilčili. Bataljon »Köhl« je postal I. bataljon, bataljon »Lindner« je postal II. bataljon, nekdanji II. bataljon (»Rupnikov«) je postal V. bataljon, III. bataljon je bil že 6. marca razformiran, bataljon »Gereis« je postal VI. ter bataljon »Kaspar« X. bataljon. Te oznake so ostale nato do konca vojne, velja pa še dodati, da je ob tem prišlo do preštevilčenja čet znotraj bataljonov z oznakami 1-3, oziroma v primeru več čet tudi več. Težke čete so dobile številko, ki jo je imel bataljon. 8. aprila 1945 pa je bil formiran še en »mešani« bataljon z oznako XII. bataljon, kjer sta domobranski del sestavljali 72. in 61. četa. SD je tako ob koncu vojne imelo 6 bataljonov, od teh je bil le V. bataljon (nekdanji II. oziroma »Rupnikov«) povsem slovenski, ostali bataljoni so imeli dodeljene nemške policiste, vodili pa so jih nemški častniki.³⁵

Podani so skupni podatki o umrlih pripadnikih za vsak posamezen bataljon in navedena struktura žrtev glede na vojaški čin. To niso dokončne številke vseh umrlih, saj so dejanske izgube bile nekoliko višje, prav tako pri tem pregledu niso upoštevane izgube nemških policistov, ki so bili del mešanih bataljonov.

Čete, ki so sestavljale **I. bataljon**, so v času udeležbe v bataljonu imele sledeče izgube: **16. četa** je imela 17 umrlih: 1 poročnika, 1 višjega narednika, 3 podnarednike in 12 domobrancev. **28. četa** je imela 22 umrlih: 1 nadporočnika, 3 višje narednike, 3 podnarednike, 1 kaplarja in 14 domobrancev. **71. četa** je imela 12 padlih in 1 pogrešanega domobranca. Med padlimi sta bila 2 kaplarja in 10 domobrancev. **1. težka četa** je izgubila 8 pripadnikov: 1 kaplarja, 6 domobrancev in 1 neznanega čina. V **22. četi** so po vključitvi v bataljon padli 3 domobranci. Četa pa v kratkem obdobju ni imela žrtev. Skupno je torej v I. bataljonu padlo 62 pripadnikov, 1 pa je bil pogrešan. Največ žrtev je bataljon imel avgusta 1944, in sicer skupno 13, od teh 6 zaradi eksplozivnega paketa v Stični, ko so partizani skušali ubiti poveljnika bataljona. **II. bataljon** oziroma »Rupnikov« bataljon je po teh podatkih utrpel 36 umrlih.³⁶ **17. četa** je izgubila 8 pripadnikov: 3 podnarednike in 5 domobrancev. **47. četa** je imela 16 umrlih: 1 podnarednika in 15 domobrancev. V **48. četi** je umrlo 6 pripadnikov: 1 poročnik, 1 podnarednik in 4 domobranci. V **2. težki četi** (vključno z 2. TS vodom) so padli 1 poročnik in 3 domobranci, v **4. četi** pa 2 domobranci. V sklopu **III. bataljona** je bilo krajši ali daljši čas kar 6 različnih čet, bataljon pa je bil v začetku marca 1945 razformiran. **15. četa** je imela 6 padlih domobrancev, **21. četa** pa 3. **22. četa** je imela 5 umrlih – 1 poročnika in 4 domobranci. V **24. četi** je padlo 6 pripadnikov – 1 podnarednik in 5 domobrancev. Največ žrtev je imela **63. četa** in sicer skupno 10 – padli so 1

³⁵ Križnar, Slovensko domobranstvo, str. 236–292; Tomaž Štaut: Elitne enote na območju današnje Slovenije med drugo svetovno vojno: Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2008, str. 93–94; Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, VI, knj. 18. Ljubljana 1995, dok. št. 92 in 115; Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, VI, knj. 19. Ljubljana 1997, dok. št. 46; ARS, AS 1877, t. e. 8 (stara št. 25), mapa VII, a. e. 70, dok. št. 14411.

³⁶ 2 pionirjev, ki sta v mrliški knjigi zavedena kot pripadnika pionirske čete, čeprav sta bila del 2. težke čete, nismo upoštevali. Bataljon bi tako imel najmanj 37 žrtev.

podnarednik in 9 domobrancev. Julija je padel tudi bataljonski zdravnik. **3. težka četa** po teh podatkih ni imela žrtev.³⁷ Skupno je torej umrlo 31 pripadnikov bataljona. **IV. bataljon** oziroma »Meničaninov« bataljon je imel daleč največ žrtev, saj je življenje izgubil 101 pripadnik tega bataljona, še 11 pa so jih čete pogrešale. Med padlimi je bil tudi stotnik Meničanin, ki je padel v začetku decembra 1944.³⁸ **31. četa** je izgubila 30 pripadnikov, vsi so padli v boju ali podlegli ranam v bolnišnicah. Med njimi so bili: 1 narednik, 4 podnaredniki, 2 kaplarja in 23 domobrancev; 1 domobranec je bil pogrešan. V **32. četi** je padlo 27 pripadnikov, 1 pa se je ponesrečil z brzostrelko. Med njimi so bili: 2 višja narednika, 1 narednik, 2 podnarednika in 23 domobrancev. 2 domobranca sta bila pogrešana. V **39. četi** je umrlo 12 pripadnikov, 3 domobranci pa so bili pogrešani. Med umrlimi so bili 1 podnarednik in 11 domobrancev. **55. četa** je v kratkem času izgubila 7 pripadnikov: 1 višjega narednika in 6 domobrancev. **4. težka četa** je imela 23 umrlih: 1 višjega narednika, 4 podnarednike, 1 pionirja in 17 domobrancev. Poleg tega je četa pogrešala še 5 domobrancev. **V. bataljon** je izgubil 29 pripadnikov, 1 je bil pogrešan. V **25. četi** je padlo 10 pripadnikov: 2 poročnika, 2 podnarednika in 6 domobrancev. V **29. četi** so umrli 4 pripadniki: 1 podnarednik in 3 domobranci. V **62. četi** sta padla 1 podnarednik in 1 domobranec. **114. četa** pa je izgubila 13 pripadnikov: 4 podnarednike, 1 kaplarja in 8 domobrancev. 1 domobranec je četa tudi pogrešala. **VI. bataljon** je imel 7 padlih. V **34. četi** sta padla 2 domobranci, v **52. četi** pa 3 domobranci in njen poveljnik, po činu nadporočnik. V **6. težki četi** je umrl 1 domobranec. Glede žrtev **XII. bataljona**, mrliška knjiga beleži 4 padle pripadnike – 2 domobranci iz **61. čete** ter 1 poročnika in 1 podnarednika iz **72. čete**. 1 domobranec 61. čete je bil tudi pogrešan.

Skupno so torej vsi bataljoni utrpeli vsaj 270 žrtev, še 14 pripadnikov pa je bilo pogrešanih. 257 pripadnikov je padlo v boju ali pa so umrli za posledicami ran v bolnišnicah, 7 pripadnikov je umrlo zaradi nesreč z orožjem, 4 zaradi letalskih napadov, 2 pa sta podlegla tetanusu. Navedeni podatki povsem jasno izkažejo napadalno usmerjenost bataljonov, saj je delež umrlih v bojnih občutno višji kot pri posadnih enotah, znaša pa kar 95,2%.³⁹ Od skupno 270 žrtev je v bolnicah zaradi različnih vzrokov umrlo 51 pripadnikov. Kot smo že omenili, glede števila žrtev najbolj izstopa IV. bataljon, v katerem je umrlo ali bilo pogrešanih 112 pripadnikov, kar predstavlja 40-odstotni delež znotraj vseh žrtev v bataljonih, oziroma 13,4-odstotni delež znotraj celotnih domobrantskih žrtev. Pri tem pa je treba opozoriti, da ta visoka številka ne pomeni slabše kakovosti tega bataljona, saj bi podrobnejša analiza delovanja bataljona pokazala hkrati tudi drugo plat – največjo angažiranost izmed vseh bataljonov ter velike partizanske izgube. Po številu izgub sledi I. bataljon, ki je imel 63 žrtev, medtem ko so bile žrtve II. bataljona (36 žrtev), III. bataljona (31 žrtev) in V. bataljona (30 žrtev) v absolutnem smislu

³⁷ O umrlem iz 3. TČ.

³⁸ O P.O.T. vodu.

³⁹ Posadne enote so od skupno 522 umrlih zaradi bojov izgubile 429 pripadnikov, kar predstavlja 82,2-odstotni delež.

primerljive. Vendar je treba dodati, da je bil III. bataljon na začetku marca 1945 razformiran, na splošno pa je ves čas obstoja veljal za najmanj aktiven bataljon. V. bataljon je bil ustanovljen sredi novembra 1944, torej je primerljivo število žrtev utrpel v pol krajšem času. Pri analizi mesečnih izgub je možno opaziti dokajšnja nihanja, saj so bile izgube v tesni povezavi s sodelovanjem bataljonov v večjih vojaških operacijah. Če izvzamemo marec in april leta 1944, ko je obstajal le I. bataljon »Križ« in so umrli 3 pripadniki tega bataljona, so poznejše mesečne izgube vseh bataljonov skupaj v povprečju znašale 23 umrlih. Najmanjše žrtve so bataljoni imeli septembra 1944, ko so po teh podatkih umrli le 4 pripadniki IV. bataljona in 1 iz II. bataljona, preostala dva bataljona naj nebi imela žrtev. Višek mesečnih izgub pa so bataljoni doživeli novembra, največ v času, ko je bila organizirana večja nemško-domobrantska ofenziva na območje Bele krajine. V celem mesecu je umrlo 40 pripadnikov bataljonov, 9 domobrancev IV. bataljona pa je bilo pogrešanih. Nekateri bataljoni po teh podatkih v določenih mesecih sploh niso imeli žrtev. Najbolj izstopa II. bataljon, saj naj bi bil brez mrtvih julija, januarja in septembra 1944 ter februarja 1945, poleg tega pa s po le 1 umrlim oktobra in decembra 1944. Dodamo še lahko, da podatki ne izkazujejo povečanja števila žrtev po formiranju petega in šestega bataljona. V tem obdobju izstopa le januar 1945, ko so žrtve petih bataljonov znašale skupaj 36 umrlih in 2 pogrešana, nato pa so bile naslednja 2 meseca žrtve celo podpovprečne – 19 in 16 umrlih ter 1 pogrešan. Ob novi ofenzivi sredi aprila je število žrtev zopet naraslo – skupno je bilo v celem mesecu 25 umrlih in 1 pogrešan, vendar pa se prav posebno za ta mesec zastavlja vprašanje, če so v mrliško knjigo dejansko uspeli vpisati vse žrtve tega meseca. Sklenemo lahko, da ne moremo govoriti o konstanti ali trendu, kar se tiče števila žrtev v bataljonih, temveč je bilo število v tesni povezavi z organiziranjem večjih ofenziv SD ali pa branjenja postojank, ko sta napade organizirali partizanski diviziji.

Tomaž Štut

SLOVENE HOME GUARD DEATH REGISTER

S u m m a r y

In his article the author presents the Slovene Home Guard death register, kept in the Archdiocese Archives in Ljubljana, and analyses its contents. The death register contains information about 792 casualties among the Slovene Home Guard, altogether representing (together with 39 missing Home Guard members, listed in the Book of the Missing) 74% of casualties among the Home Guard as currently determined by the Institute of Contemporary History research with regard to victims among Slovenians during World War II. The death register contains 12 different categories or sections, filled out in various manners. For the purpose of the analysis the author only took into account the most important categories. Certain units reported their losses very late, so these records are not strictly chronological. The death register is especially valuable because it also contains the information about 149 Home Guard members who died in the hospitals for various reasons. The author divided causes of death into several categories: killed in action, accidents, air raids, diseases, and other reasons (for example, suicide). The results of the chronological overview show that 156 Home Guard members died in 1943, 478 a year later, and 158 in 1945. The losses of the Slovene

Home Guard were most severe in December 1943, when 96 of its members died, while in May 1944 it suffered 82 casualties. The comparison of individual monthly losses between 1943 and 1945 showed that the information is completely comparable, and that on average 40 Home Guard members died each month. The results of the analysis also show that after the strike battalions were formed, most of the casualties were members of these battalions. The author analyses the casualties with regard to their adherence to the individual units, which is known for 784 people, and he only presents in more detail the units where at least five people were killed. The number of casualties was the highest in the so-called Capuder Company, which lost 48 of its members in Velike Lašče in the beginning of December 1943, while during its entire existence the 3rd Company had 47 people killed or missing. In the third part the author focuses on the Home Guard strike battalions. First he presents a brief chronological overview of the development of individual strike battalions, and then he provides a precise overview of the losses of each individual company in the various battalions, including the information about the victims' ranks. More than 95% of strike battalion members were killed in action or died in the hospitals as a result of their wounds. The IV. Battalion suffered the largest number of casualties, as 112 of its members were killed or missing, followed by the I. Battalion with 63 casualties. In the absolute sense the losses of the II., III., and V. Battalions were comparable, while the losses of the VI. and XII. Battalions were negligible due to their late formation. On average 23 strike battalion members died each month, but the number of casualties was very different from month to month, related closely to the organisation of larger offensives.

1.02
Prejeto 20. 2. 2011

UDK 77:929Zupancic M.

Dejan Vončina*

Maksimilijan Zupančič – Milijan, partizanski fotograf in organizator fotoreporterske službe

---

IZVLEČEK

Maksimilijan Zupančič - Milijan (1911–1968) je bil profesionalni fotograf, partizanski fotoreporter – v partizanih je bil od jeseni 1943–, viden organizator dostave fotografskih potrebščin in fotoreporterske službe v Okrožju OF Novo mesto, dokler ni bil konec leta 1944 poklican na sedež Foto sekcije SNOS v Črnomlju. Od kapitulacije Italije septembra 1943 do konca vojne maja 1945 je posnel več kot 1400 raznovrstnih leica posnetkov, ki prikazujejo življenje in dogodke v partizanskem zaledju. Mnogi posnetki presegajo dokumentarni nivo. Na temelju dokumentov iz Arhiva Republike Slovenije spoznamo Zupančiča tudi kot pomembnega organizatorja dostave fotografskega materiala in organizatorja fotoreporterske službe.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Slovenija, fotografija, fotoreporter

ABSTRACT

MAKSIMILIJAN ZUPANČIČ – MILIJAN, PARTISAN PHOTOGRAPHER AND ORGANISER OF THE PHOTOJOURNALIST SERVICE

Maksimilijan Zupančič - Milijan (1911–1968) was a professional photographer, partisan photojournalist (he joined the partisans in the autumn of 1943), a prominent organiser of photography equipment delivery and photojournalist service in the Liberation Front district of Novo mesto, until he was summoned to the head office of the photography section of the Slovenian People's Liberation Council in Črnomelj. Since the capitulation of Italy in September 1943 until the end of the war in May 1945 he made more than 1400 diverse Leica shots, showing the life and events in the partisan hinterlands. Many of these photographs transcend the documentary level. On the basis of documents from the Archives of the Republic of Slovenia we also get to know Zupančič as an important organiser of an important organiser of photography materials supply and organiser of the photojournalist service.

Key words: World War II, Slovenia, photography, photojournalist service

---

* Univ. dipl. sociolog, muzejski svetovalec, Notranjski muzej Postojna, Kolodvorska cesta 3, SI-6230 Postojna; e-naslov: dejan.voncina@postojnski-muzej.si

Maksimilijan Zupančič - Milijan, v partizanih so ga imenovali tudi Rokca, ker je imel na desni roki krajše prste, je za poznavalce partizanske fotografije pravo odkritje. Pomemben je njegov fotografski opus, ki ga je posnel od kapitulacije Italije septembra 1943 do maja 1945. V težkih vojnih razmerah je namreč posnel več kot 1400 leica posnetkov. Hkrati pa je imel v letih 1944/45 pomembno vlogo pri organizaciji fotografske službe in dostave fotografskih potrebščin na novomeškem območju dokler ga niso konec leta 1944 vključili v Foto sekcijo SNOS v Črnomlju. Kot profesionalni fotograf je v partizanih posnel številne tematsko raznovrstne posnetke, ki dostikrat presegajo dokumentarni nivo. Prav njegova tematska širina in organizacijska žilica pomembno bogati in dopolnjuje slovensko odprniško fotografijo med drugo svetovno vojno.

Rodil se je 3. novembra 1911 v Radečah v narodno zavedni družini. Da bi še bolj poudaril svoje narodnostno poreklo, se je zaradi številnih nemškutarjev v Sevnici, kjer je imel na Glavnem trgu pred drugo svetovno vojno svoj fotografski atelje, iz Maksimiljana ali Maksa, tako so ga klicali domači, preimenoval v Miljana; imel je pečat s tem imenom. Pod imenom Miljan hranijo v Fototeki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani njegove dragocene fotografije.

Za fotografa, slikarja in pleskarja se je izučil leta 1927 v Stični na Dolenjskem pri mojstru Rjavcu. Leta 1935 se je poročil. Fotografiral je poroke, veselice, obhajila, družinska slavlja v okolici Sevnice, Radeč in Krškega. Lotil se je vsakega opravila, popravil je avtomobile in nekaj časa vozil poštni avtobus iz Sevnice do Planine nad Sevnico. Bil je veseljak, boem in samosvoj človek. Na veselicah je večkrat igral kitaro, brat Stanko pa ustno harmoniko.

Njegova fotografska dejavnost se je v času, ko je imel atelje v Sevnici, tesno prepletala s spretnostjo barvnega retuširanja negativov in pozitivov. Z ženo, ki se je tudi ukvarjala s fotografijo (v glavnem je delala v temnici ali pa, če Maksimiljana ni bilo, fotografirala v ateljeju), sta že pred vojno kupila maloformatno kamero leica.

Leta 1941 so Zupančiča in njegovo družino kot zavedne Slovence zaprli v Rajhenburgu (Brestanica) in jih hoteli z zadnjim transportom avgusta 1941 izseliti v Slavonsko Požego, Kutino. Med prevozom jim je uspelo pobegniti na italijansko okupacijsko ozemlje v Mokronogu. Tam je imel Zupančič že pred vojno temnico pri prijatelju gostilničarju Deu. Na začetku junija 1943 so se preselili nazaj v Sevnico, a fotoatelje je bil izropan.¹ Brat Stane je že leta 1941 vstopil v partizane, sestri sta bili internirani v koncentracijskem taborišču Dachau, sam se je po prigovarjanju brata naslednjega dne po kapitulaciji Italije septembra 1943 pridružil Gubčevi brigadi.

Gubčevi brigadi se je pridružil 9. septembra 1943 v Mokronogu in z Leico začel takoj fotografirati 3. bataljon Gubčeve brigade in pozneje ruševine Mokronoga po nemškem bombardiranju. Ker je bil zelo iznajdljiv in spreten, so ga vključili v tehnični odsek Gubčeve brigade v Črmošnjicah in Starih Žagah, kjer je poleg tehničnih opravil fotografiral delo v partizanskih delavnicah (na primer izdelovanje

¹ Podatke je posredoval sin Božidar Zupančič, september 2007.

*Tretji bataljon Gubčeve brigade ob kapitulaciji Italije,
Mokronog, september 1943 (MNZS)*

*Ruševine po nemškem bombardiranju Mokronoga,
september 1943 (MNZS)*

mila in paste za čevlje). Aktivno in prizadevno je dokumentiral raznovrstne dogodke v novomeškem okrožju OF.²

Maksimilijan Zupančič je bil glede na ohranjeno dokumentacijo v Arhivu Republike Slovenije tudi zelo pomemben organizator dostave fotografskega materiala in fotoreporterske službe v Novomeškem okrožju OF. Pisno je bil v zvezi z vodjo Fotosekcije SNOS, pomembnim organizatorjem in partizanskim fotografom profesorjem Franjem Veselkom, kar je razvidno tudi iz dopisov Veselka načelniku pri Predsedstvu SNOS Jožetu Zemljaku, ki je bil neposredno nadrejen Veselku in odgovoren za organizacijo fotoreporterske službe od aprila do septembra 1944.

Na Veselkov poziv so se konec maja 1944³ in na dopis z dne 7. junija 1944, da okrožja OF za Notranjsko, Novomeško, Ribniško čim prej organizirajo fotoreportersko službo, ki je bila dogovorjena na prvi konferenci novinarjev na osvobojenem ozemlju v Metliki 5. in 6. maja 1944 (ta je dala pomembne spodbude fotoreporterski službi), so se odzvali na Informacijsko propagandnem odseku pri Okrožnem odboru OF Novo Mesto: »Na vaš dopis 7. t. m. (junija, op. D. V.) vam odgovarjamo sledeče: »Naš foto oddelek se je začel organizirati šele v začetku meseca, ko je prevzel tozadevne naloge tov. Zupančič. Do sedaj smo fotografirali okrajno NO skupščino Toplice, veliko okrajno zborovanje okraja Toplice, kjer je bilo navzočih preko 2000 ljudi, manifestacijsko zborovanje v Toplicah ob priliki invazije, prevoz zaplenjenega blaga iz Radeč preko Krke in več drugih pomembnih dogodkov. Filme in plošče bomo razvijali sami, ker imamo že organizirano temnico. Slike vam bomo takoj poslali, kakor hitro bodo gotove. Poskušali bomo tudi organizirati fotoamaterje po okrajih, da bodo lahko slikali vsak važnejši dogodek. Ravno tako zbiramo vse slike in negative iz časa italijanske okupacije in vam jih bomo sproti pošiljali.«⁴

Dne 16. junija 1944 je Zupančič obvestil Foto sekcijo SNOS oziroma Franja Veselka:⁵ »Naša foto sekcija je že v polnem obratovanju za razvijanje običajnih filmov in plošč. Nimamo pa drobno zrnatega razvijalca za filme Leica aparata. Zato vas prosimo, če je mogoče, da nam pošljete vsaj 500 gramov natrijum sulfita. Če imate že v tubah ta razvijalec, vas prosimo, da nam pošljete par komadov tega. V najkrajšem času vam pošljemo nekaj slik iz tukajšnjega terena.« Zanimiv je tudi lastnoročni Zupančičev pripis na dokumentu, ki kaže na uspešno sodelovanje s partizanskim fotografom in organizatorjem fotoreporterske službe na Notranjskem, Vinkom Bavcem:⁶ »Najlepše pozdrave pošiljam tovarišu Bavcu in če je mogoče naj mi javi, če se dobijo kakšni filmi za leico. Ali če bi se dobil mogoče kak močnejši

² Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.

³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Predsedatva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (AS 1643), t.e. 492 II, 31. 5. 1944.

⁴ ARS, AS 1643, t. e. 493 I, 15. 6. 1944.

⁵ O partizanskem fotografu Franju Veselku gl. Dejan Vončina: Partizanski fotograf in organizator partizanske fotografske službe Franjo Veselko (1905–1977). V: Prispevki za novejšjo zgodovino, 2010, št. 3, str. 147–166.

⁶ O partizanskem fotografu Vinku Bavcu gl. Dejan Vončina: Partizanski fotoreporter Vinko Bavec (1899–1969). V: Prispevki za novejšjo zgodovino, 2009, št. 4, str. 207–222.

objektiv, jaz imam sicer Elmerja 1.3,5 pa mi ne služi v temnejših prostorih.«⁷

Foto sekciji SNOS je Zupančič 7. avgusta 1944 poslal seznam slik, ki so jih nato poslali na okrožje Moravče. Iz seznama je razvidna motivna raznolikost fotografske dejavnosti v zaledju, ki jo je zbirala v svojem centraliziranem arhivu Foto sekcija SNOS. Za ilustracijo povzemanj nekaj motivov: radiotelegrafisti partizani preizkušajo aparat, slovenski partizani v svojem tanku, partizanska radio delavnica, partizan in partizanka na dopustu, volitve v Poljanah na Dolenjskem, delo sovražnika in domačih izdajalcev, vojaška godba na žalni slovesnosti, upravno političen tečaj, Čabranke nosijo iz Bele krajine živež domov itd.⁸

Iz pisem Franja Veselka je tudi razvidna dejavna vloga partizanskega fotografa Zupančiča pri organizaciji dostave fotografskega materiala in organizaciji fotografske službe v novomeškem okrožju OF. Veselko je tako 10. julija 1944 obvestil načelnika Zemljaka: »Včeraj je bil pri meni fotoreporter iz novomeškega okrožja tov. Zupančič, dal mi je nekaj posnetkov. Izjavil mi je, da ima duplikate dopisov, ki jih je meni poslal, jaz pa jih nisem prejel.. Dal sem mu film 6 x 9. Filme za belokranjsko okrožje 6 x 9 sem že razdelil, v ostala okrožja odpošljem danes.« In nato dodaja, da mu bo Zupančič poslal nekaj fotografskega papirja, ki so ga partizani zaplenili nekje na Štajerskem.⁹ V dopisu Zemljaku 6. avgusta 1944 Veselko med drugim piše: »Za povečevalnik iz Trebnjega mi je tov. Zupančič, fotoreporter novomeškega okrožja v Črnomlju izjavil, da je trenutno težko priti v Trebnje, pa bo že kmalu to uredil. Izročil mi je nekaj razglednic za Tebe, opremil jih bom z napisi in Ti jih jutri poslal.«¹⁰ Veselko je 17. septembra 1944 poročal načelniku Zemljaku med ostalim tudi: »Tvojo pošiljko papirja in razvijalca prejel! Razglednice so posebno dobrodošle. Tudi Zupančič iz novomeškega okrožja mi je poslal za 200 lir razglednic, nekaj prav dobrih.«¹¹

Oblastna struktura narodnoosvobodilnega gibanja se je vse bolj zavedala pomembne vloge, ki jo je imela propagandna fotografija, zato je izdatno podpirala organizacijo številnih razstav na terenu. Potujoče razstave niso bile obsežne, vsebovale so 20 do 40 fotografij, večinoma velikosti 18 x 24 cm. Postavljene so bile na polosvobojenem in osvobojenem ozemlju na vidnejših mestih v vaseh, trgih in mestih. S pomočjo razstavljenih fotografij so lahko civilni prebivalci in partizani spoznali pomen NOB ter posledice, ki jih je sovražnikovo razdejanje zadalo slovenskemu narodu. Fotografije so bile opremljene s podpisi, večkrat tudi v angleščini, da so lahko njihovo vsebino razumeli člani zavezniških misij. Fotografije so nazorno seznanjale zaveznike o boju partizanske vojske proti okupatorju. Fotografija je učinkovala močnejše kot nekatere druge vrste propagandnega gradiva, saj je neposredno in na zelo realističen način dosegala propagandni učinek.¹²

⁷ ARS, AS 1643, t. e. 493 I, 19. 6. 1944.

⁸ ARS, AS 1643, t. e. 493 I, 7. 8. 1944.

⁹ ARS, AS 1643, t. e. 492 II, 10. 7. 1944.

¹⁰ ARS, AS 1643, t. e. 492 II, 6. 8. 1944.

¹¹ ARS, AS 1643, t. e. 492 II, 17. 9. 1944.

¹² Franc Fabec, Dejan Vončina: Slovenska odporniška fotografija 1941–1945, Ljubljana 2005, str. 115.

Kuhinja Cankarjeve brigade, 21. september 1943 (MNZS)

Krojaška delavnica pri Tajnerju v Črnomlju, 22. oktobEr 1944 (MNZS)

V poročilu Foto sekciji SNOS 25. oktobra 1944 je razvidno, kako si je Zupančič prizadeval pri organizaciji potujočih razstav in organizaciji fotoreporterske službe: »Izdelal sem 90 komadov povečav, katere bom posredoval za razstavo ljudstvu in sicer sobna razstava. V nedeljo 1. oktobra bom tem povečavam oziroma razstavi dodal še 40 povečav v velikosti razglednic najrazličnejših dogodkov iz partizanskega življenja. Iz več krajev sem dobil prošnjo, da jih razstavim, zato jih bom po končani razstavi razstavil v okraju Žužemberk, Občice, Poljane. Po končanih razstavah vam bom poslal vse omenjene fotografije na gornji naslov za nadaljnje razstave.« In nato dodaja: »Organiziral sem po več krajih fotoreporterje, da bodo beležili važne stvari: propagandne posnetke, zločine. Primanjkuje mi samo fotoaparator, ker so jih ljudje poskrili. Dal sem nalog vsem propagandistom novomeških okrajev, pa še do sedaj niso našli več kot dva fotoaparata za film 6x9.«¹³

Pomena propagande fotografije se je zavedal tudi načelnik Odseka za informacijo in propagando pri Predsedstvu SNOS, Jože Zemljak, ki je 22. julija 1944 poslal številnim kulturnim delavcem in propagandistom okrožnico, da bo odsek bo z 2. avgustom otvoril kurz za propagandiste, ki bo trajal dva tedna. Arhitektka Branka Simšiča je pozval da predava o oblikovanju letakov, lepakov, stenskih časopisov in desk.¹⁴ Ta propagandistični tečaj je Zupančič septembra 1944 ovekovečil s svojim fotoaparatom; posnel je poveden prizor partizanov, ki prebirajo stencas.

Stencas in oglasna deska propagandnega odseka okrožja OF Novo mesto, september 1944 (MNZS)

¹³ ARS, AS 1643, t. e. 493 I, 25. 10. 1944.

¹⁴ ARS, AS 1643, t. e. 493 I, 22. 7. 1944.

Oktobra 1944 je Izvršni odbor OF za vodjo Oddelka za fotografijo in kinematografijo imenoval Franca Brenka. Veselko pa je ostal vodja Foto sekcije SNOS v okviru novega oddelka in je bil Brenku neposredno odgovoren. Medtem ko je Janez Zemljak konec leta 1944 odšel v Beograd in stopil v diplomatsko službo, v kateri je ostal 20 let.¹⁵

Konec leta 1944 si je France Brenk prizadeval, da bi se osrednji fotografski sekciji, vojaška pri Glavnem štabu in zaledna pri SNOS, združili v eno. V tem smislu so kadrovsko okrepili fotosekciji s sposobnimi fotografi in organizatorji fotoreporterske službe na terenu z namenom, da bi čim bolj dokumentirali sklepne boje za osvoboditev domovine. Po drugi strani pa je imela centralizacija tudi negativne posledice v posameznih okrožjih OF. Tako je npr. Zupančičev odhod iz Novomeškega okrožja OF v Črnomelj na sedež Foto sekcije SNOS povzročil, da je fotografska dejavnost skorajda zamrla. Podobno je bilo z Vinkom Bavcem, fotografom in organizatorjem fotografske službe v Notranjskem okrožju OF. Vsekakor Zupančič in Bavec nista bila osamljena primera.

Kadrovsko okrepljena Foto sekcija SNOS je imela med seboj razdeljena delovna področja. Maksimilijan Zupančič in Ivan Pirnat sta bila zadolžena za dokumentiranje zanimivih dogodkov na osvobojenem ozemlju. V sklopu Foto sekcije SNOS so delovale še fotosekcije pri pokrajinskih odborih OF (za notranjsko, novomeško, ribniško, črnomaljsko in druga območja).

Konec leta 1944 so si v Foto sekciji SNOS zadali nalogo zbrati negative in fotografije o razvoju NOB na celotnem slovenskem ozemlju. Albumi naj bi bili zbirka fotografskega gradiva, ki bi ga koristno uporabili ne samo v propagandne, temveč tudi v študijske namene. Zato je vodja Foto sekcije SNOS Franjo Veselko oktobra 1944 začel sistematično urejati in popisovati vsebino posnetih filmov in jih razvrščati v albume. Poleg organizacije in usmerjanja fotoreporterjev je Veselko skrbel za tekoče delo v temnici, dokumentacijo, seveda pa je tudi sam dejavno fotografiral številne zaledne dejavnosti na osvobojenem ozemlju. Največ je delal v fotolaboratoriju, kajti zelo dobro se je zavedal, da je treba posnete filme dodatno izpirati in jih tako ohraniti za prihodnje rodove.

Profesionalni fotograf Maksimilijan Zupančič - Milijan se je kot pomemben organizator partizanske fotografske službe pri nakupu fotografskih pripomočkov izkoriščal predvojne povezave in poznanstva. Na to kaže tudi dopis Foto sekciji SNOS: »Sedaj imam več filmov na razpolago oziroma naprodaj in sicer leico Retino Kontakts i.t.d., če je kakšni reporter, ki potrebuje takšne filme jih lahko dobi, cena je 80 lir (filmi s kasetami), ker jih jaz ne rabim, zaenkrat jih imam zadosti, sicer pa jih lahko še dobim.«¹⁶

Višek svoje dejavnosti je Foto sekcija SNOS doživela z razstavo izbranih partizanskih fotografij v hotelu Lackner v Črnomlju med 25. in 31. decembrom 1944. Na njej je sodelovalo 30 brigadnih, okrožnih in področnih fotoreporterjev iz vse

¹⁵ Prunk Janko: Zemljak Jože. V: Slovenski biografski leksikon, str. 4734.

¹⁶ ARS, AS 1643, t. e. 493 I., 25. 10. 1944.

Slovenije s 167 fotografijami. Osem tisoč obiskovalcev je za najboljšo izbralo fotografijo z naslovom Na straži fotografa Jožeta Bitenca.¹⁷

Kot je razvidno iz številnih motivno raznovrstnih fotografij, je Zupančič skozi objektiv spremljal celo paleto dogodkov na osvobojenem ozemlju. Njegovi motivi so bili: uničena trgovina Bulc (Mirna na Dolenjskem, februar 1944), portreti partizanov Gubčeve brigade (Gradišče, marec 1944), življenje po bombardiranju Mokronoga – portreti partizanov in civilistov (marec 1944), 12. brigada na Trebnjem vrhu (marec 1944), partizani v okolici Trebnjega, portreti terencev (april 1944), zbor aktivistov novomeškega okrožja (julij 1944), prva predstava Frontnega teatra 7. korpusa v Črnomlju (julij 1944), zavezniški vojni material vozijo v skladišče (avgust 1944), življenje Cankarjeve brigade (Dolenjske Toplice, september 1944), igra Slovenskega narodnega gledališča: Namišljeni bolnik (4. oktober 1944), proslava osvoboditve Beograda in pa krojaška delavnica pri Tajnerju v Črnomlju (22. oktober 1944), pogreb partizanskega komandanta Franca Rozmana - Staneta v Črnomlju in posnetek njegove posmrtni maske (8. november 1944), kuharski tečaj partizanov v Črnomlju (14. november 1944), prehranjevalni odsek SNOS v Črnomlju (november 1944), štab 7. korpusa (Vauta vas, Semič 15. januar 1945), Dolenjski odred na pohodu (Dolenjske Toplice, 18. januar 1945), štab 15. divizije – žaganje drv za kuhinjo (20. januar 1945), portreti odlikovanih partizank (Črnomelj, 5. marec 1945), prvi ženski tečaj za narodno zaščito (Semič, marec 1945), sprejem 5. prekomorske brigade v Črnomlju (17. april 1945), evakuacija civilnega prebivalstva z zavezniški letali iz Krasinca v Beli krajini v osvobodeno Dalmacijo (24. marec 1945). Zaradi sklepnih bojov za osvoboditev Slovenije je konec aprila 1945 Zupančič posnel partizane, ki na tovornjakih zapuščajo Črnomelj; z njimi je odšla tudi večina članov obeh fotosekcij (GŠS in SNOS) z nalogo, da dokumentirajo osvoboditev slovenskega Primorja, Trsta, Gorice, Ljubljane in ostalega slovenskega etničnega ozemlja.¹⁸

Kot partizanski fotoreporter je vestno beležil raznovrstne dogodke v zaledju motivno izstopa kakovostna fotoreportaža na partizanskem letališču Krasinec blizu Črnomlja marca 1945, kjer se civilisti (matere z otroki, starejši ljudje) vkrcavajo na zavezniška letala za prevoz v Dalmacijo. Odlična sta tudi posnetka Veselka pri delu v fotolaboratoriju SNOS, partizanski stencas itd. Svojo nakopičeno fotoreportersko energijo pa je Zupančič sprostil na ljubljanskih ulicah ob osvoboditvi Ljubljane. S svojimi številnimi posnetki je uspel vizualno pričarati veselje in množični sprejem partizanske vojske ob osvoboditvi Ljubljane. Po kakovosti in številu posnetkov osvoboditve Ljubljane, ki presegajo dokumentarni nivo, najbolj izstopata prav Maksimilijan Zupančič in Rudi Stopar.

Partizanskim fotoreporterjem, ki so dobili nalogo fotografsko dokumentirati sklepne boje oziroma osvobajanje domovine, se je pridružil tudi Zupančič. Dokumentiral je osvoboditev Kočevja 4. maja 1945, 6. maja je s fotoaparatom

¹⁷ Iztok Durjava, Zlata Sluga, Franc Podnar: Fotoreporterska služba med NOB, Ljubljana 1979, str. 24.

¹⁸ Fototeka Muzeja novejše zgodovine Slovenije.

zabeležil prihod partizanov v Ribnico na Dolenjskem, boje in prihod partizanov v Velike Lašče in Turjak 8. maja 1945, boje za Ljubljano in osvoboditev Ljubljane. V Ljubljani je posnel odlično in številčno reportažo o množičnem sprejemu partizanske vojske in veselje prebivalcev ob osvoboditvi. Posnel je tudi pogled na porušen Zidani Most, ustaške in nemške ujetnike v taborišču pri Zidanem Mostu in osvoboditev Celja.¹⁹ Vse to je posnel istega dne, 10. maja 1945.

Po koncu vojne je bil Zupančič zaposlen v vojski v Celju. Ob koncu tedna pa je pomagal ženi, ki je delala v fotolaboratoriju v ateljeju v Sevnici. Spet je fotografiral družinska slavlja, poroke, veselice in prireditve. Petdeseta leta so bila zanj prelomna; pustil je vojaško službo, se ločil od žene in se ponovno zaposlil kot fotograf v svojem fotoateljeju v Radečah nasproti gostilne Jadran in tam je delal do smrti 1968.

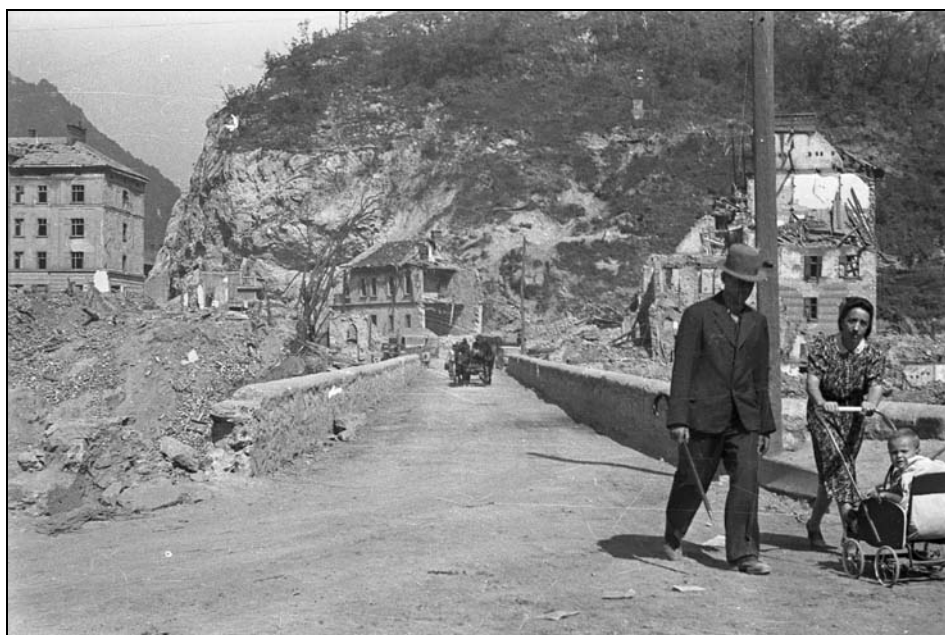
Živel je z Danico Kaše, materjo znanega slovenskega fotografa Egona Kašeta, ki je v petdesetih letih živel z njima. Kaše se spominja Zupančiča kot dobrega in inventivnega fotografa. Maksimilijan Zupančič je poznal je veliko ljudi. Kaše ga je večkrat spremljal, ko je fotografiral številna slavlja in dogodke. Pravi, da je bilo samo po sebi razumljivo, da je tudi sam postal fotograf.²⁰ Zupančič je bil po besedah Egona Kašeta pri strankah cenjen, zato je imel več dela kot drugi fotografi. Če je imel večjo skupino ljudi, je zaradi kakovosti posnetka slikal na steklene plošče formata 10 x 15 in 13 x 18 cm. Sam je izdeloval steklene plošče po kolodijemskem postopku malo pred fotografiranjem (portretiranci so morali stati na miru), tako da je

Osvoboditev Celja, 10. maj 1945 (MNZS)

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Izjava fotografa Egona Kašeta avtorju, 21. november 2007.

Porušeni Zidani Most, 10. maj 1945 (MNZS)

Prizor iz Ljubljane, 10. maj 1945 (MNZS)

bila plošča še vlažna, in nato je štel na prste, preden je pritisnil na sprožilec. Kaše se tudi spominja, kako mu je pomagal izpirati steklene plošče v potoku. Drugače je uporabljal tudi leico, ki jo je prinesel iz partizanov, dokler mu je še delovala (posnetki so bili premeški), in pa fotoaparati retino in retinete. V temnici fotografskega ateljeja je sedel za povečevalnikom, ki so ga izdelali v finomehnični delavnici IDRO v Celju. Zupančič je veliko vedel tudi o motorjih in avtomobilih. Bil je eden redkih, ki je imel motor BMW s prikolico in v poltovornjak predelan avto Balilla.

Dejan Vončina

MAKSIMILIJAN ZUPANČIČ - MILIJAN, PARTISAN PHOTOGRAPHER AND ORGANISER
OF THE PHOTOJOURNALIST SERVICE

S u m m a r y

The professional photographer Maksimilijan Zupančič – Milijan was born in 1911 in Radeče in a nationally conscious family. Before World War II he had a photo studio in Sevnica. Before the war he changed the name from Maks or Maksimiljan to Foto Milijan due to his dislike of the German sympathisers, thus proclaiming his national allegiance. During World War II – since 1943, when he joined the partisan army – he was a partisan photojournalist and organiser of the photojournalist service. In the partisans he was also nicknamed Rokca (Smallhand) due to shorter fingers on his right hand. From September 1943 to May 1945, in difficult wartime conditions, he made more than 1400 diverse Leica shots, which often transcend the documentary level. For the experts in the resistance photography in Slovenia Zupančič's photographs are a treasure cove. He put much effort into documenting various events in the Dolenjska region, around Novo mesto, until he was included into the photography section of the Slovenian People's Liberation Council in Črnomelj. He also organised travelling propaganda exhibitions, informing civilians and partisans of the national liberation struggle. Simultaneously he also organised photojournalists in various regions, who recorded important propaganda events and consequences of the occupiers' crimes in the hinterlands. Towards the end of the war, in May 1945, he recorded the liberation of the Slovenian towns and cities, just like many other partisan photographers. Here the photographic reports of the liberation of Ljubljana on 9 and 10 May 1945 stand out, as they masterfully conjure up the happiness and mass reception of the partisan army during the liberation of this city.

Zupančič's topical diversity and organisational skills represent an important enrichment and addition to the Slovenian resistance photography during World War II. After the war he continued his work as a successful professional photographer in a photo studio in Radeče, where he died in 1968.

Historična dokumentacija

Prezrti Memorandum generala Leona Rupnika in škofa Gregorija Rožmana Anteju Paveliču

---

Potem ko so se »veliki trije« (W. Churchill, F. D. Roosevelt, J. V. Stalin) jeseni 1944 le sporazumeli tako za ozemeljsko obnovitev Jugoslavije kot za kompromisni sporazum med obema jugoslovanskima vladama, Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije pod vodstvom Josipa Broza - Tita in kraljevo vlado pod vodstvom dr. Ivana Šubašića,¹ je postajalo tudi protikomunističnim kolaboracionističnim taborom na jugoslovanskih tleh vse bolj jasno, da se z zmago koalicije združenih narodov bliža konec tudi njihovim satelitskim nacionalističnim državnim tvorbam pod nemškim okriljem nemških okupatorskih oblasti. Svoje nove načrte (o teh govori tudi objavljeni dokument) so odtlej vezali na upanje, da se bodo anglo-ameriške sile izkrcale v Istri in posegle na jugoslovansko oziroma balkansko bojišče. To naj bi jim, posledično, prek državljanske vojne zagotovilo nadaljevanje in obstoj svoje, odtlej prozahodno usmerjene oblasti.² V tem kontekstu je treba upoštevati tudi zavračanje obeh amnestij³ znotraj taborov kolaboracije, hkrati pa si zastaviti ključno problemsko vprašanje, ki ga dosedanje raziskave povojnih pobojev sploh ne zaznajo: Ali so zavračanje sporazuma Tito-Šubašić⁴ in obeh amnestij, načrtovana sprožitev držav-

---

¹ Od 9. do 17. oktobra 1944 sta se sestala v Moskvi Stalin in Churchill; na srečanju sta bila navzoča tudi zunanja ministra V. Molotov in A. Eden. Ta konferenca je bila v soglasju s predsednikom ZDA Rooseveltom, čeprav se je osebno ni udeležil. Odsotnost predsednika ZDA so pojasnili s tem, da bodo na tem sestanku *velikih dveh* obravnavali predvsem evropske probleme, za katere sta Sovjetska zveza in Velika Britanija precej bolj zainteresirani kot Združene države Amerike. Kot opazovalec ZDA pa se je moskovskih pogovorov udeležil A. Harriman, tedanji ameriški ambasador v Moskvi. Z navzočnostjo Harrimana je Roosevelt želel povedati evropskim narodom, da je moskovska konferenca organizirana z vednostjo in podporo ZDA, zlasti še, ker sta Churchill in Stalin na teh sestankih razpravljala o političnih in vojaških pripravah, ki jih je postavila na dnevni red zadnja faza vojne proti Hitlerju. Tiste dni je bil v Moskvi med Stalinom in Churchillom dosežen tudi *sporazum o skupni politiki v Jugoslaviji*, znan po aranžmaju *fifty-fifty*, sporazum o razdelitvi interesnih sfer v Jugoslaviji med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo. Več o tem Avgust Lešnik: Jugoslovansko vprašanje med drugo svetovno vojno. V: Kamniški sociološki zbornik. Humanistične in družboslovne študije. Kamnik 1999, str. 269–280.

² Na tem mestu velja opozoriti na prav tako prezrti »Memorandum vlade NDH anglo-ameriški komandi v Sredozemlju« (decembra 1944), ki ga je podpisal podpisal Nikola Mandić, predsednik ustaške vlade (gl. Arhiv Jugoslavije (AJ), K II/8077, Sudeenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima. Zagreb 1946, str. 46–48).

³ Ko je Tito 31. avgusta in pozneje še enkrat, 21. novembra 1944 razglasil amnestijo za vse kolaboracioniste, ki se niso omadeževali z narodnim izdajstvom in vojnimi zločini, je med hrvaškimi domobranci (ne pa med slovenskimi domobranci in četniki) prišlo do osipa.

⁴ V novonastalih političnih razmerah je bilo treba doseči kompromisni sporazum med obema jugoslovanskima vladama, kar se je zgodilo (na zahtevo Churchilla in s soglasjem Stalina) po srečanju

ljanske vojne s strani antikomunističnega bloka (tokrat računajoč na pomoč zahodnih zaveznikov) in povojni poboji res nepovezana zgodba? Ali res nosi odgovornost za slednje samo ena, zmagovita stran⁵ oziroma ali ne nosi za to soodgovornost tudi poražena stran s svojo neodgovorno, nerealistično politiko? Prav kolaboracionistično zavračanje Churchillovih pobud – za povojno sobivanje obeh nasprotnih polov – je vodilo v slabitev njegovega položaja kot meščanskega tabora, hkrati pa okrepilo zmagoviti Titov, komunistični režim, ki odtlej na domačih tleh ni imel resnega političnega in vojaškega nasprotnika. Tako rekoč v kolaboracionističnem »izdajstvu« Churchillovega angažmaja je treba iskati vzroke za britansko vračanje slovenskih domobrancev Titovim četam konec maja 1945, kateremu so sledili povojni poboji.

Če je relativno dobro raziskano sodelovanje ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana (kljub nasprotujočim si interpretacijam)⁶ z italijanskim in nemškim okupatorjem, pa tega ne moremo trditi za njegov poskus navezave stikov s političnim in cerkvenim vrhom NDH spomladi 1945. Resno oviro tovrstnim raziskavam predstavlja izginotje ključnih (obremenilnih) dokumentov, ki so bili ali načrtno uničeni (sežgani) ali preneseni na druga mesta (npr. v zagrebški škofijski arhiv) tik pred koncem vojne. Gre tako rekoč za belo liso v dosedanjih raziskavah. Namreč indici – naključno najdeni dokumenti, kot je npr. *Rupnikov*⁷ in *Rožmanov memorandum*, poslan Paveliću,⁸ Stepincu⁹ in Mačku,¹⁰ 21. aprila 1945 – postavljajo pod

---

obeh predsednikov (Tita in Šubašića) na Visu, 16. junija 1944; tako so bili ustvarjeni pogoji za mednarodno priznanje in pravno kontinuiteto *prve* in *druge* Jugoslavije.

⁵ »Mi smo revolucijo izvedli s krvjo, skozi Osvobodilni boj, in še kako dobro smo pospravili našo hišo v času Revolucije« (J. B. Tito: Govor pred aktivom komunista iz Istre o dogadjajima u Mađarskoj i Poljskoj u Puli, 11. 11. 1956. V: Vladimir Dedijer: Dokumenti 1948., knj. 3. Beograd 1980, str. 660).

⁶ Dr. Gregorij Rožman (1883–1959), ljubljanski škof (1930–1945). Na sodnem procesu pred vojaškim sodiščem v Ljubljani (avgusta 1946) je bil v odsotnosti obtožen sodelovanja z okupatorji. Gl. Tamara Griesser Pečar in France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996; Rožmanov simpozij v Rimu. Rim, Celje 2001; Škof Rožman v zgodovini. Ljubljana 2008.

⁷ Leon Rupnik (1880–1946), slovenski general in politik. Med vojno je bil odločen nasprotnik partizanstva in OF, v katerih je videl komunistično zaroto. Sredstvo za zaustavitev komunistične nevarnosti je iskal tudi v političnem in vojaškem sodelovanju z italijanskimi okupacijskimi oblastmi, ki jim je predložil načrt za oblikovanje slovenskih (belogardističnih) enot za boj proti partizanom. V letih 1942–1943 je bil župan Ljubljane, po nemški okupaciji Ljubljanske pokrajine jeseni 1943 je postal predsednik pokrajinske uprave. Bil je pobudnik za ustanovitev domobranskih enot; jeseni 1944 so ga Nemci imenovali za generalnega inšpektorja slovenskih domobrancev. Ob koncu vojne je neuspešno organiziral zadnji obrambni nastop protipartizanskih enot. Na sodnem procesu pred vojaškim sodiščem v Ljubljani (avgusta 1946) je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo in ustreljen.

⁸ Ante Pavelić (1889–1959), ustanovitelj in vodja ustaškega gibanja. Leta 1931 je v Italiji ustanovil prve tabore teroristične organizacije Ustaša–UHRO (Hrvatska revolucionarna organizacija); bil je poglavnik (državni poglavar) marionetne kvizlinške NDH (Nezavisne države Hrvatske, 1941–1945).

⁹ Dr. Alojzije Stepinac (1898–1960), škof (1934), zagrebški nadškof, metropolit in predsednik škofovske konference Kraljevine Jugoslavije (1937) ter hrvaški kardinal (1952).

¹⁰ Vladko Maček (1879–1964), predsednik HSS. Ko je bila razglašena NDH, je Maček pozval hrvaški narod na podjarmljenost, uradnike iz vrst HSS pa k sodelovanju z novimi oblastmi. Bil je odločen in dosleden pri zavrnitvi vsakršne podpore narodnoosvobodilnemu gibanju, misleč, da je ta glavni nasprotnik v prihodnosti, in verujoč, da bo zmaga zahodnih zaveznikov omogočila vrnitev HSS na oblast. Dosleden svojemu antikomunističnemu prepričanju, računal je tudi na podporo zahodnih

vprašaj »apolitično« podobo škofa Rožmana. Pričujoči *memorandum* namreč poziva vrhove antikomunističnega bloka, da naj združi svoje, jugoslovanskemu kralju Petru lojalne sile (hrvaške, slovenske, srbske) ter izzove državljansko vojno, ki bi posledično omogočila Anglo-Američanom, da se vmešajo in uspešno posežejo v korist nacionalističnih sil na jugoslovanskih tleh.

August Lešnik*

Memorandum generala L. Rupnika in škofa G. Rožmana A. Paveliću¹

Njegovoj Ekselenciji
POGLAVNIKU NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE
gosp. Dru ANTU PAVELIČU
Zagreb

Poglavniče,

Na osnovu dobivenih instrukcija, razgovora koje ste Vi s nama izvoljeli voditi, kao i punomoći s kojima raspolažemo, slobodno smo podnijeli Vam slijedeći

memorandum:

Kako na osnovu informacija iz inozemstva, tako i prema događajima, koji se u zemlji odigravaju, vidi se da na ovome prostoru borba s Komunističkom partijom Jugoslavije zalazi u akutnu, a možda i završnu fazu.

Ta se borba vodi na vojničkom i političkom polju.

Politički je za Tita najvažnija činjenica, da je od Angloamerikanaca dobio »pravo i čast« da sam oslobodi Jugoslaviju. Ovaj ustupak mu je učinjen, kako smo obaviješteni, nakon što je u inozemstvu uspio dokazati, da je on jedini čimbenik koji može obnoviti Jugoslaviju u bilo kojem obliku, jer su nacionalističke snage poslije događaja 1941. godine pa nadalje međusobno konačno i nepovlašćeno zavađene.

Razvoj prilika davao mu je za sve to do sada pravo i on ga je vrlo uspješno iskorišćavao.

---

zaveznikov, je Maček 6. maja 1945 zapustil državo; nekaj časa je preživel v emigraciji v Parizu, nato (od leta 1947) v ZDA. Objavil je memoare *In the Struggle for Freedom* (New York, 1957).

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za sociologijo, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

¹ Arhiv Jugoslavije, K II/8077; brošura Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima. Zagreb 1946, str. 49–52. V sodnem procesu proti Lisaku, Stepincu i drugim (1946), ki ga je vodil glavni tožilec LR Hrvaške Jakov Blažević (1912–1996), so med drugim odkrili tudi ta »memorandum«. Obremenilni dokumenti so bili pred koncem vojne načrtno uničeni ali prenešeni na nepoznana mesta, kar otežuje raziskavo o diplomatski dejavnosti vrha slovenske kolaboracije pred koncem vojne. Vsekakor bi bilo treba pregledati morebitni obstoj tovrstnega gradiva v škofijskem arhivu v Zagrebu in Ljubljani, v Arhivu Hrvatske (grada NDH), pa tudi v Vatikanskem arhivu in še kje.

Vojnički, Tito se nalazio pred nizom protivnika, koje je, u skladu s osnovnim revolucionarnim pravilom, nastojao jednog po jednog uništiti. Politički, pak, nije našao prema sebi ništa slično svome Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje bi, bar formalno, predstavljalo sve narode i sve narodne slojeve na području Jugoslavije, nego samo politička tijela, koja predstavljaju jedan narod ili čak samo pojedini dio jednog naroda.

Ovakvo stanje stvari stavlja, u to ne može biti sumnje, sve antikomunističke snage na ovome području u vrlo težak, ako ne i bezizgledan položaj.

U prvom redu, sve dotle dok je »problem Jugoslavije«, kako se on službeno naziva u političkim krugovima Angloamerikanaca, ovako postavljen, gotovo je nemoguća svaka uspješna intervencija u korist nacionalnih snaga na području Jugoslavije onih političkih krugova, koji bi, prema svome opredjeljenju bili za to raspoloženi.

Isto tako, a to je još daleko važnije, to i takvo stanje ide nesumnjivo u korist Tita i otežava nacionalnim snagama borbu i u samoj zemlji.

Istina je da bi izvjesnim vojničkim aranžmanom na kome se radi i za čije su zaključenje, po našem mišljenju, veoma povoljni izgledi, bio ovaj posljednji razlog u znatnoj mjeri otklonjen. Međutim dozvolite nam, Poglavniče, da Vam iznesemo nepotpunost ovakvog rješenja, ako bi se samo na tom vojničkom aranžmanu ostalo.

Glavna borba protiv Tita vodi se sada na području Nezavisne Države Hrvatske. Glavne snage, koje u toj borbi uzimaju učešća jesu ustaške. Sve će to ostati formalno tako i poslije zaključenja projektiranog vojničkog aranžmana. Tito, prema tome, ima mogućnost da tu borbu u inozemnim krugovima prikaže kao borbu s Njemačkom i njenim saveznicima i da joj oduzme karakter građanskog rata, koji bi jedino mogao biti razlogom jedne angloameričke intervencije.² Na taj način, ostaje da se taj problem postavi eventualno tek u zadnjem momentu i na zadnjem uporištu, u Sloveniji. Tada će, međutim, već situacija nacionalnih snaga biti znatno slabija nego što je danas, dok prema partizanima stoji još uvijek skoro intaktna snaga hrvatske vojske i teško probojan planski zid na području NDH.

Iz ovoga slijedi, da eventualni vojnički aranžman ne rješava, kako je gore već rečeno, u potpunosti problem, već bi jedino pod izvjesnim uslovima, mogao borbu produžiti i omogućiti nacionalnim snagama da dobiju u vremenu.

Nameće se, prema tome, problem političkog aranžmana koji je, nesumnjivo, vrlo teško ostvariti, ali koji je, s druge strane, jedini u stanju da »probleme Jugoslavije« nametne, da postavi problem građanskog rata i da Angloamerikancima pruži mogućnost da se umiješaju i da uspješno intervišu u korist nacionalnih snaga.

Poteškoće oko sklapanja političkog sporazuma su uglavnom dvije; ideološko pitanje Jugoslavije i praktično pitanje hrvatskog predstavništva u zajedničkom reprezentativnom tijelu antikomunističkog fronta Srba, Hrvata i Slovenaca.

I pored toga što je i nama osobno poznato raspoloženje i hrvatskog i srpskog naroda i pored toga što znamo da se ono u posljednje četiri godine razvilo gotovo

² Splošni politični načrt te antikomunistične grupacije je bil, da v Istri in Sloveniji združi vse antikomunistične srbske, slovenske in hrvaške sile, zveste kralju Petru, in s svojim bojem proti komunizmu ustvari pogoje, da se zahodni zavezniki vmešajo v korist 'nacionalnih sil'.

isključivo u korist posebne hrvatske odnosno srpske države, mi smo slobodni upozoriti Vas, Poglavniče, na činjenicu koja Vam je poznata, da S. A. D., Velika Britanija i SSSR, barem za sada, insistiraju na obnovi Jugoslavije, razilazeći se jedino u režimu, koji njenim narodima žele da nametnu.

Ostvariti pitanje potpune podjele Jugoslavije i stvaranja novih država na njenom području, ne bi, po našem mišljenju u ovom momentu, bilo u skladu s interesima borbe, koja se vodi protiv komunizma. S druge strane, isticati Jugoslavenstvo u ovim prilikama, imalo bi i po našem mišljenju demonstrirati karakter s obzirom na raspoloženje hrvatske vojske i izazvalo bi znatno smanjenje njene odlučnosti i borbenosti.

Nameće se, prema tome, kompromis između dva stanovišta. Ohrabreni Vašim riječima, Poglavniče, koje ste nam uputili: »nije važno kako će nas Englezi zvati, nego je važno kako se mi sporazumijemo i kako naše međusobne odnose uredimo«, mi vjerujemo da bi se uz dobru volju, koja vlada i na jednoj i na drugoj strani, našlo izvjesno rešenje, koje bi zadovoljilo i formalni zahtjev Angloamerikanaca i faktično raspoloženje naroda.

Ima još jedan razlog, koji govori za to, da ta dva stanovišta treba što prije izmiriti.

Ako Angloamerikanci, kako to svi znaci pokazuju, stvaraju planove za obnovu Jugoslavije u zajednici s emigrantskim elementima, koji ne poznaju prilike u zemlji, oni će potpuno bezobzirno prijeći preko svakog zahtjeva, koji u tim njihovim planovima ne vodi računa. To može dovesti do toga, da se i Hrvatima i Srbima, nametne brahijalno, silom jedno uređenje, koje inače ne bi primili. To, dalje, znači stvaranje jedne državne zajednice, koja možda ne će dugo trajati, ali koja će nesumnjivo imati za posljedicu novo i bezobzirno rasipanje i ono malo ljudskih i materijalnih snaga, koje poslije ovoga rata preostaju i Hrvatima i Srbima.

Nasuprot tome, ako se ovdje na terenu, u okviru antikomunističkog bloka izgradi jedno kompromisno gledanje, makar ono vodilo i konfederativno rješenje problema buduće državne zajednice, nema nikakve sumnje da će mjerodavni politički faktori, kako u Engleskoj, tako i u Sjedinjenim Državama Amerike uzeti u obzir. Na taj bi način bila dana mogućnost, da u izvjesnoj većoj mjeri utičemo na razvoj događaja kod nas. To bi bio još jedan i ne najmanji dobitak od političkog aranžmana, da bi do njega došlo.

Druga poteškoća – pitanje hrvatskog predstavništva u reprezentativnom tijelu antikomunističkog bloka – je na oko veća od prve, ali bi se uz dobru volju od strane vodstva HSS (Hrvatska seljačka stranka) mogla lako otkloniti.

Nakon što se konačno pokazalo, da Vi, Poglavniče, odnosno ustaški pokret, imate u Hrvatskoj iza sebe ne samo organiziranu vojsku nego i raspoloženje naroda, jasno je da ne može biti ni govora o stvaranju antikomunističkog bloka bez vas i mimo vas. To uopće ne dolazi u pitanje.

Problem je na drugoj strani. U inozemstvu, zbog neobaviještenosti ili iz bilo kojeg drugog razloga, dr. Maček se još uvijek smatra kao »legitimni predstavnik hrvatskog naroda«. Po našem mišljenju i o tome shvatanju inozemstva treba voditi računa kao što treba nesumnjivo uzeti u obzir raspoloženje naroda, a napose vojske u Hrvatskoj, koje po svim znacima sudeći nema više mnogo veza s HSS i njenim

vodstvom. Da budemo potpuno konkretni: reprezentativno tijelo (eventualno »KOMITET NACIONALNOG OTPORA SRBA, HRVATA I SLOVENACA«) antikomunističkog bloka bez dr. Mačeka ne bi u inozemstvu imalo željena uspjeha s njim kao predstavnikom Hrvata, a bez Vas, Poglavnice, ne bi imalo nikakvog uspjeha među Hrvatima.

Kako bi taj komitet, prema zamisli, bio obrazovan od po tri do pet predstavnika hrvatskog, srpskog i slovenačkog naroda, to bi po našem mišljenju, radi potpunog uspjeha, predstavnici Hrvata u njemu trebali biti ljudi, koji će imati narodno i vaše povjerenje a legitimaciju dr. Mačeka i HSS.

Uvjereni smo, da bi dr. Maček u današnjim prilikama uvidio neophodnost takvog rješenja i stoga smo slobodni zamoliti vas, Poglavnice, da nam dozvolite u tu svrhu kontakt s njim.

I pored veličine poteškoća, koje smo naveli, kao i onih koje pored njih još postoje, mi smo, Poglavnice, uvjereni da će i svi drugi faktori pa i sam narod shvatiti potrebu brze i efikasne akcije imajući danas pred sobom alternativu: ili promicanjem posebnih interesa omogućiti pobjedu Titu ili izvojevati pobjedu nad Komunističkom partijom Jugoslavije, čineći male, često samo formalne, ali zato neopodnočne međusobne ustupke.

Mi vas molimo, Poglavnice, da nam ne zamjerite što ovim aktom zadiremo u unutarnja pitanja NDH. Ljubav za dobro i interese naših naroda upućivala nas je na ovaj korak pa zato vjerujemo da ćete vi ovaj naš gest blagonaklono tumačiti i uzeti u najhitnije razmatranje.

Zahvaljujući Vam, u svakom slučaju na blagonaklonoj pažnji, mi Vas molimo, Poglavnice, da izvolite primiti i ovom prilikom izraze našeg osobitog poštovanja.³

U Zagrebu, dana 21. aprila 1945. godine.

R. M. B.

VI. O.

³ Do sporazuma med slovenskimi kolaboranti in NDH ni prišlo, ker je vlada NDH vnaprej odklanjala kakršne koli kombinacije v zvezi z vzpostavitvijo Jugoslavije kot države; poskušala pa je bodisi sama bodisi prek Vatikana vzpostaviti zvezo z zahodnimi zavezniki ter jih zainteresirati za problem hrvaške države. Več o tem Dušan Uzelac: Nemačko-kvislinški planovi i akcije na jugoslovenskom ratištu u poslednoj fazi rata 1944–1945. V: Fabijan Trgo: Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugog svetskog rata /Naučni skup/. Beograd 1978, str. 91–92; Fikreta Butić: O nekim političkim akcijama u NDH uoči njezina sloma. V: Putovi revolucije, 1966, 7–8, str. 187–193; Bogdan Krizman: Ustaše i treći reich, 2. Zagreb 1983, str. 288–294.

Potem ko na svoje prošnje ni prejela odgovora zahodnih zaveznikov, je vlada NDH konec aprila 1945 poslala »memorandum« zavezniškemu poveljstvu Sredozemlja s prošnjo, »da zavezniške čete okupirajo Hrvaško in rešijo hrvaški narod pred uničenjem«. V memorandumu se prvič omenja možnost, da bi Hrvaška živela v federativni Jugoslaviji (Milan Basta: Agonija i slom NDH. Beograd 1971, str. 195–200).

Posvetovanja

Simpozij **1989 als Zäsur für die Betrachtung von Diktaturerfahrungen im 20. Jahrhundert – auch im Unterricht?** 26.–28. maj 2011, Berlin in Teltow

---

MitOst, »Društvo za jezikovno in kulturno izmenjavo v Srednji, Vzhodni in Jugovzhodni Evropi«, ima sedež v Berlinu in se v prvi vrsti ukvarja s projektnim delom na področju sporazumevanja med narodi in civilnodružbenega angažiranja. Deluje mednarodno in ima člane v 40 državah. Med 26. in 28. majem 2011 je MitOst organiziral mednarodni simpozij na temo »*Leto 1989 kot prelom v gledanju na diktature v 20. stoletju – tudi pri pouku?*«. Za izraz »diktatura« so se odločili iz razloga, ker lahko z njim zajamemo tudi tiste avtoritarne režime, ki jih teže vključimo v okvir katerega od totalitarizmov. Seznam predhodno prijavljenih udeležencev je obsegal imena iz številnih evropskih držav: Nemčije, Češke, Velike Britanije, Italije, Latvije, Romunije, Estonije, Ukrajine, Poljske, Madžarske, Španije, Srbije, Slovaške, Avstrije, Rusije, Slovenije, Makedonije in Francije. Srečal pa sem tudi udeleženca iz Litve. Simpozija so se udeležili številni uveljavljeni evropski strokovnjaki na področju novejših evropske zgodovine in didaktike zgodovine. Ves simpozij je bil simultano prevajan v angleščino in nemščino. Sicer pa bi za izvedbo takšnega simpozija težko izbrali primernejši kraj od Berlina, ki je poln spominov na evropske tragedije 20. stoletja, saj je bil po eni strani prestolnica nacionalsocialistične Nemčije, po drugi strani pa osrednji simbol za razdvojenost Evrope v času hladne vojne. Danes je Berlin odprto, sodobno in zeleno evropsko velemesto z vzorno urejenim javnim potniškim prometom, stičišče mnogih kultur in narodov ter prestolnica države z visoko razvito demokratično zavestjo. Teltow, kjer sta potekala druga dva dneva simpozija, je upravno sicer samostojno manjše mesto južno do Berlina, v resnici pa je z Berlinom povezano v neločljivo urbano celoto. Tudi v Teltowu so ohranjeni ostanki berlinskega zidu.

26. maja smo se udeleženci simpozija zbrali v prostorih Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur v Berlinu. Po pozdravnih nagovorih Petra Wittschoreka v imenu MitOst, dr. Anne Kaminsky v imenu Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur in dr. Ralfa Possekela v imenu Stiftung »Erinnerung, Verantwortung und Zukunft« je sledila razprava strokovnjakov o temi »*Leto 1989 kot prelom v gledanju na diktature v 20. stoletju*«, ki so se je udeležili prof. dr. Stefan Troebst (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas), prof. dr. Bernd Faulenbach (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur) in dr. Ljiljana Radonić (Inštitut za politično znanost Univerze na Dunaju), moderiral pa jo je dr. Ralf Possekkel. Dr. Troebst je v razpravi izpostavil problem, s katerim izrazom pravzaprav označiti dogodke v Evropi leta 1989. Ome-

nil je dva izraza, ki sta v rabi, in sicer »friedliche Revolution« in »die Wende«. Toda prvi izraz ima zaradi uporabe besede »revolucija« neprimeren prizvok, drugi pa je po njegovem vse preveč »socialističen«. Dr. Troebst je mnenja, da bi dogodke leta 1989 še najlažje opredelili s španskim izrazom »ruptura pactada«, kar v slovenščini pomeni približno »dogovorjeni prelom«. Španci ta izraz uporabljajo za označitev prehoda Španije iz Francove diktature v demokracijo. Pri tem je zanimivo, da so si Poljaki, ko so ustanovili sindikat Solidarność, za zgled vzeli prav Špance. Vendar je po drugi strani v španski družbi vse od konca Francove diktature prisotna velika dilema, ali naj se molči o preteklosti in ali naj obstaja amnestija za storilce. Seveda pa tudi s tem španskim izrazom ne moremo v celoti zajeti dogajanja v Evropi leta 1989, saj je obstajala tudi takšna nasilna izjema, kot je bila Romunija. Dr. Faulenbach je omenil, da v zgodovini težko najdemo primerjavo za t. i. evropski prelom v letih 1989–1991 (»europäische Zäsur 89–91«). Po njegovem bi bila mogoče še najboljša primerjava leto 1848. Sicer pa je stanje razprav o diktaturah oz. totalitarizmi v 20. stoletju v različnih državah različno. Pri tem je izpostavil besede dr. Timothyja Gartona Asha, da so Nemci »trajni svetovni prvaki« v soočanju z lastno preteklostjo. Tudi soočanje s holokavstom je po letu 1989 v Nemčiji dobilo nov zagon. Vse te razprave o diktaturah v Evropi sicer potekajo nacionalno, toda po mnenju dr. Faulenbacha ne morejo več potekati ločeno, temveč mora pri tem obstajati sodelovanje, diskurzi se morajo zblížati. V zvezi s tem obstajajo tudi regionalne diferenciacije: tako se npr. diskurzi v Franciji in Veliki Britaniji nekoliko razlikujejo od tistih v Jugovzhodni Evropi, Vzhodni Evropi ali Rusiji. Te regionalne diferenciacije so t. i. srednja raven diskurzov. Razprave o tem pa bi se morale poglobiti tudi na vseevropski ravni. Dr. Troebst in dr. Faulenbach sta se dotaknila tudi vprašanja primerjav med posameznimi totalitarizmi, pri čemer sta na primeru Nemčije izpostavila, da se nacionalsocializma ne sme »relativizirati«, enako kot se diktature Enotne socialistične partije Nemčije (SED) ne sme »bagatelizirati«. Dr. Radoničeva pa je ob tem postregla z nekaterimi skupnimi značilnostmi totalitarizmov. Pozneje se je s svojimi vprašanji in mnenji v razpravo vključilo tudi občinstvo, pri čemer je med drugim dr. Heike Christina Mätzing (Oddelek za zgodovino na Tehnični univerzi Braunschweig) pozvala, da naj tovrstne razprave služijo predvsem zaščiti demokracije, ne pa teoretiziranju o totalitarizmih.

27. maja so se na simpoziju najprej zvrstili trije krogi razprav strokovnjakov o gledanju na diktature oz. totalitarizme v posameznih evropskih državah ter kako v teh državah tovrstne teme obravnavajo pri šolskem pouku in v učbenikih. V vsakem krogu so bile predstavljene izkušnje treh izbranih evropskih držav. Tem trem krogom razprav so pozno popoldne sledile še delavnice.

V prvem krogu razprav strokovnjakov je o izkušnjah Nemčije spregovoril dr. Jens Hüttmann (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur), o izkušnjah Francije PD dr. Steffen Sammler (Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung Braunschweig), o izkušnjah Španije pa naj bi spregovorila dr. Concepción Naval z Univerze v Navarri, vendar se zaradi zaprtja zračnega prostora nad Evropo ob izbruhu vulkana Grímsvötn ni uspela udeležiti simpozija. Kljub temu so

prebrali povzetek njenega referata. Prvi krog razprav je moderirala dr. Mätzing. Dr. Hüttmann je omenil, da je po letu 1990 v Nemčiji obstajala zavest, da je treba zgodovino SED obdelati veliko intenzivneje, kot se je to zgodilo z zgodovino nacionalsocializma v petdesetih letih. Zgodovina DDR oziroma SED je zato danes zelo dobro obdelana. Pri tem je bilo posebej pomembno, da so bili arhivi Stasija od januarja 1992 naprej odprti, kar je omogočalo identifikacijo agentov, preučitev individualnih zgodb itd. Kljub temu pa nemški učenci relativno slabo poznajo povojno zgodovino. V anketah se je sicer 75–85% nemških učencev izreklo, da bi radi o SED vedeli več. Tudi v nemških učnih načrtih in učbenikih se je v zadnjem času zelo razširil prostor za obravnavo SED. Za to temo je na razpolago tudi zelo veliko didaktičnih gradiv. Dr. Mätzingova je pripomnila, da je vzrok za slabo poznavanje povojne zgodovine tudi v tem, da je zgodovini v nemški šoli sploh namenjenega premalo prostora (npr. v realki le ena ura na teden). Zato bi na podobno neznanje naleteli tudi npr. na področju antike. Zgodovina v šoli namreč nima lobija tako kot »ekonomski predmeti«. Gre torej za vprašanje postavljanja prioritet. Poleg tega je še ilustrirala, da je za 1000 let nemškega srednjega veka namenjenega 10 šolskih ur, za obdobje nacionalsocializma pa 20 ur, zato tu nastopi težava, da se potem nemško zgodovino enači kar z zgodovino nacionalsocializma. Dr. Hüttmann je ob tem izpostavil, da bi bilo potrebnega več medpredmetnega sodelovanja pri sorodnih temah. Naslednji problem pa je videl v tem, da so šolski učbeniki v devetdesetih letih za približno 20–25 let zaostajali za stanjem raziskav. Dr. Mätzingova je tu dodala, da je v nemških učbenikih po letu 1989 obstajala perspektiva Zahodne Nemčije, tj. perspektiva zmagovalca. Po letu 2000 pa je v učbenikih prišlo do izraza spoznanje, da se z dihotomijo poraženec – zmagovalec ne pride do nacionalne enotnosti, zato se je začela podobna pozornost posvečati tako zahodnonemški kot vzhodnonemški zgodovini – toda pri tem je totalitarni element nekoliko stopil v ozadje in perspektiva žrtve diktature SED se v učbenikih ne pojavlja, kar ni dobro. Posebno težavo pa Nemcem predstavlja razmerje med nacionalsocializmom in SED oziroma kako se spopasti s tem, da sta bili v Nemčiji dve diktaturi.

Francozi nase gledajo kot na protiutež zgodovini diktatur v Evropi. Zunaj tega normativnega modela pa je zgodovina Vichyja, na katero so sicer Francozi ves čas gledali kot na nekaj, kar ni tipično francosko. Soočanje z zgodovino Vichyja je v Franciji sploh velik problem. Po drugi strani pa duhove deli tudi ljudska fronta, saj se ob njej zastavljajo takšna vprašanja kot: koliko socialnih reform pravzaprav prenese gospodarstvo? Za Francoze predstavlja problem tudi soočanje z negativnimi vidiki francoskega imperializma in kolonializma. V zvezi s cezuro leta 1989 pa je dr. Sammler izpostavil, da so se v Franciji pomembni premiki v odnosu do komunizma zgodili že v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko se je Mitterrandova socialistična vlada jasno distancirala od komunistične Vzhodne Evrope. Padec berlinskega zidu so Francozi sprejeli kot pomemben simbol za padanje meja v Evropi. Za Francoze pa je bila letnica 1989 pomembna tudi kot dvestoletnica francoske revolucije in takrat so teme revolucionarnega in kolonialnega nasilja povezali s temo nasilja v stalinizmu, komunizmu. Delale so se torej primerjave, pri čemer je močno

pridobil na pomenu pojem totalitarizem (od takrat na stalinizem ne gledajo več kot na nekaj ločenega). Dr. Sammler je tudi opozoril, da je bil do nedavna učni načrt v francoskih osnovnih šolah zelo nacionalno osredotočen, da pa se to zdaj spreminja. Poleg tega v Franciji znanost razmeroma hitro prehaja v učbenike. Naj na tem mestu dodam, da so me najnovejši francoski zgodovinski učbeniki, ki sem jih imel na simpoziju možnost prelistati, z didaktičnega vidika navdušili.

Zaradi odsotnosti dr. Navalove je bil prebran samo povzetek njenega referata o tem, kako je tema diktature prisotna v španskih učbenikih. Glavno sporočilo njenega referata je bilo, da sta španska državljanska vojna in Francova diktatura v španskih učbenikih »zamolčani« temi. S tem je zamolčana tudi perspektiva žrtve v dobi frankizma. Na simpoziju so udeležencem razdelili tudi kopije angleškega prevoda španskega učnega načrta za zgodovino v četrtem letniku obveznega srednjega izobraževanja (Educación Secundaria Obligatoria; od 12. do 16. leta starosti), ki ga je dr. Navalova poslala po elektronski pošti. Kot rečeno, v španskem učnem načrtu ni teme »frankizem«.

V drugem krogu razprav strokovnjakov je o izkušnjah Rusije spregovorila dr. Irina Scherbakowa (Memorial, Moskva), o izkušnjah Latvije mag. Danute Dūra (Muzej okupacije Latvije) in o izkušnjah Hrvaške dr. Ljiljana Radonić. Moderiral pa je prof. dr. Stefan Troebst. Dr. Scherbakowa je poudarila, da leto 1989 za Rusijo ni bila le cezura (»die Zäsur«), ampak preobrat (»der Umbruch«). V Rusiji niso imeli pojma, kako se zdaj lotiti poučevanja zgodovine 20. stoletja, ker niso imeli nobene druge tradicije, na katero bi se lahko naslonili – ničesar drugega ni bilo razen diktature. In tudi izziv, da je naenkrat na voljo več različnih zgodovinskih učbenikov, je bil zelo nenavaden. Zgodnja devetdeseta leta je zaznamovala t. i. arhivska revolucija, ko so učbeniki naenkrat temeljili na virih, kar prej niso. V učbenikih so se prvič pojavili tudi statistični podatki itd. Veliko vprašanje tistega časa se je glasilo: Zakaj je propadla Sovjetska zveza? Sicer pa so v ruski družbi takrat v ospredje stopile gospodarske težave in sploh ukvarjanje z gospodarstvom. Tako je nastal nekakšen vakuum. Konec devetdesetih let se je potem zgodil val nostalgije za Sovjetsko zvezo, pa tudi okrog carske Rusije se je razvil mit. Ljudje so čakali na močno roko, ki bo popeljala novo Rusijo iz bede. To je prešlo tudi v učbenike. Rusi so prihajali do sklepa, da je modernizacija možna le z nasiljem. Nasilje so olepševali. Današnje stanje v ruskih učbenikih je difuzna, nejasna slika preteklosti. Na eni strani je Stalin kot veliki bojevnik in vladar, na drugi strani pa je njegovo nasilje. Druga svetovna vojna je v Rusiji nacionalni mit – za Ruse je to domovinska vojna (tudi vojna proti Napoleonu je zanje domovinska vojna). Dr. Troebst je ob tem pripomnil, da se ta ruska domovinska vojna nanaša le na leta 1941–1945 in da vdor v Poljsko leta 1939 nima svojega mesta v ruski zavesti o domovinski vojni. Dr. Scherbakowa je izpostavila, da so v Rusiji veliki problemi z identifikacijo žrtev – storilec. Zelo se je uveljavilo gledanje na Stalina kot na »učinkovitega menedžerja« in temu primeren je tudi odnos do t. i. nasilne modernizacije. Sicer pa danes Stalin ni več toliko zanimiv za sodobno rusko zgodovinopisje in stalinizem sploh prehaja v ozadje zanimanja. In ravno v tem, kaj zapolnjuje ta prostor, je problem: kot je

opozorila dr. Scherbakowa, je v sodobni Rusiji vse močnejši militantni nacionalizem. Zelo je prisotna predstava, da je bila Rusija nekoč močna in da ji sosednje države niso hvaležne, a bi ji morale biti.

Izkušnja Latvije z diktaturami se je začela že leta 1934, ko je takratni predsednik vlade Kārlis Ulmanis vzpostavil nekakšno fašistično diktaturo. Sicer pa je tudi v Latviji leta 1989 nastal prazen prostor. Zgodovino je bilo treba začeti učiti znova. Današnji latvijski učbeniki prikazujejo sovjetsko okupacijo kot veliko hujšo od nacistične. V sodobni Latviji se nacionalistični pogled na zgodovino radikalizira. Pri tem ima pomembno vlogo latvijska emigracija oziroma diaspora, po mnenju katere latvijska mladina ne pozna »prave« zgodovine svojega naroda oziroma ne ve za trpljenje emigracije. Po besedah mag. Dūre v latvijskem šolskem kurikulumu obstaja interes za delitev zgodovine na nacionalno in svetovno, ker je ljudi potem lažje nacionalno indoktrinirati. Čeprav je po drugi strani nacionalno zgodovino nemogoče razložiti brez svetovne. Sicer pa je za razumevanje današnjega stanja v Latviji zelo pomembno poznati dejstvo, da je v državi le dobrih 59% prebivalcev Latvijcev, kar 15,3% prebivalcev pa je brez državljanstva. Glavne točke, o katerih imajo Latvijci in Nelatvijci v Latviji različne poglede, pa so: 23. avgust 1939 – sovjetsko-nemški pakt o nenapadanju; 17. junij 1940 – dan sovjetske okupacije Latvije; junij in julij 1941 – osvoboditev in druga okupacija; maj 1945 – začetek tretje okupacije; 14. junij 1941 in 25. marec 1949 – dve glavni sovjetski množični deportaciji oz. sploh sovjetske množične deportacije.

Hrvatom pa predstavlja veliko dilemo pogled na Jasenovac in Pliberk. V Tuđmanovi dobi se je v hrvaških učbenikih drastično zmanjšala vsebina, namenjena Jugoslaviji. Socialistično ideologijo je zamenjala nacionalistična. Fokus je bil usmerjen na Pliberk. Po Tuđmanu, tj. od leta 2000 naprej, je nastalo več alternativnih učbenikov; danes obstajajo štiri različni. V njih pa po besedah dr. Radoničeve obstaja težnja, da se Hrvaško prikaže kot žrtev tako sil osi kot tudi socialistične Jugoslavije.

V tretjem krogu razprav strokovnjakov je o izkušnjah Poljske spregovoril prof. dr. Krzysztof Ruchniewicz (Center za nemške in evropske študije Willy Brandt Univerze v Wrocławu), o izkušnjah Češke mag. Ondrej Matejka (Antikomplex in Center za državljansko izobraževanje v Pragi), o izkušnjah Romunije pa PD dr. Mariana Hausleitner (Deutsche Hochschule der Polizei, Münster). Moderiral je dr. Jens Hüttmann. Za Poljake je po letu 1989 varšavska vstaja postala ustanovitveni mit. Poljaki se zelo intenzivno ukvarjajo z zgodovino v času komunizma: z represijami po letu 1944/45, z odnosom poljske družbe do komunistične vlade, s takratnim gospodarstvom oziroma modernizacijo in z značajem totalitarne države. Dr. Ruchniewicz je med drugim izpostavil tudi simboliko znanega plakata s podobo Garyja Cooperja iz vesterna »Točno opoldne«, ki ga je Solidarność uporabila ob parlamentarnih volitvah leta 1989. Ta plakat je na Poljskem ikona in je hkrati tudi simbol za tesno povezanost Poljakov z ZDA. Intenzivnost, s katero se Poljaki ukvarjajo s svojo zgodovino in sploh z zgodovino diktatur, dobro ponazarja nevladna javna organizacija Center KARTA, ki sistematično zbira zgodovinske vire in

pričevanja v zvezi s poljsko zgodovino 20. stoletja. V okviru Inštituta narodovega spomina, ki se ukvarja z zločini, storjenimi nad poljskim narodom v času nacizma in komunizma ter z ohranjanjem zgodovinskega spomina na ta čas, pa je nastala spletna stran www.rok1989.pl, ki je bogat vir za informiranje o letu 1989 in o povojnem komunizmu. Dr. Ruchniewicz je ob tem dodal, da so sicer tudi na Poljskem zmanjšali število šolskih ur, namenjenih zgodovini.

Na Češkem se na totalitarizme na splošno gleda kot na nekaj, kar je prišlo od zunaj. Tudi komunistični režim imajo Čehi za nekaj, kar je bilo uvoženo od drugod, čeprav so spravili komuniste na oblast z volilno kampanjo. Razprave o totalitarizmu so po besedah mag. Matejke na Češkem zelo ostre in se nanašajo predvsem na politične prelomnice 48–68–89. Leta 1989 je na Češkem marsikdo pričakoval nadaljnji razvoj reformnega socializma iz leta 1968. Danes obstajajo na Češkem populistični poskusi prikazati socialistično obdobje kot dobo »pasivnega nasprotovanja«, kot nekakšen socialistični bidermajer. Odprla pa se je tudi diskusija v zvezi z množičnimi grobovi sudetskih Nemcev. Na splošno na Češkem razprava storilci – žrtve ni tako zrela kot v Nemčiji in ne tako burna kot na Poljskem.

Tudi Romunija ima dolgo izkušnjo diktature, saj je v njej že leta 1938 nastopila avtoritarna kraljeva diktatura. Druga svetovna vojna je bila za Romunijo nacionalna katastrofa. Po besedah dr. Hausleitnerjeve je bilo leta 1989 v Romuniji komaj kaj disidentov, zato so takrat prišli na oblast ljudje brez koncepta. Tudi po letu 1989 so imeli v romunskem zgodovinopisju glavno besedo dvorni zgodovinarji iz prejšnjega režima, ki so obravnavali le štirideseta in petdeseta leta, Ceaușescujev čas pa so komaj kaj reflektirali. V skladu s tem se tudi teme Securitate ni tematiziralo. Leta 1999 se je v zvezi z izidom takratnih učbenikov, ki so obravnavali tudi narodne manjšine, v romunskem parlamentu razvila vroča razprava. To je bil čas okrepitve romunskega nacionalizma. Vstop v Nato leta 2004 je na Romunijo pozitivno vplival v tem smislu, da se je distancirala od lika Iona Antonescuja. Tako novi učbeniki o njem ne govorijo. Sedanji romunski predsednik je dal tudi izdelati poročilo o Securitate, kar je spet sprožilo burne razprave v parlamentu. Zadnji čas so se arhivi Securitate sicer odprli, toda ohranila jih je njena naslednica in ne ve se, kaj vse je od njih sploh ostalo. Danes sicer v Romuniji veliko govorijo o totalitarizmu. Kot čas totalitarizma označujejo celotno dobo do leta 1989, toda obstaja tudi težnja, da bi se dobo Ceaușescuja prikazalo kot ne tako slabo.

Tem razpravam strokovnjakov so sledile tri vzporedne delavnice, v katerih so udeleženci intenzivneje obravnavali stanje v treh vsakokratnih državah. V delavnicah so strokovnjaki dopolnili svoje analize iz predhodnih razprav s predstavitvijo učnih gradiv in primerov iz prakse, s čimer so sprožali tudi diskusije med udeleženci delavnic. Sodeloval sem v tretji delavnici, v kateri so obravnavali države iz tretjega kroga razprav strokovnjakov. Na delavnici je mag. Matejka omenil, da so na Češkem pred leti radikalno decentralizirali kurikulum. Pri poučevanju zgodovine je v ospredju ideja, da naj se močnejše dela na kompetencah kot na podatkih. Toda češka mladina je danes zelo konformna in je ne zanima sodelovanje v aktualnih političnih razpravah, zato jo je težko učiti kompetence. Trenutno je poudarek na

modernizaciji metod in ne toliko tudi vsebin. Pri pouku zgodovine na Češkem dolgo ostanejo pri temah, kot so Marija Terezija, Jožef II. in Napoleon, ter potem komaj uspejo priti do leta 1945, zato za povojno zgodovino nemalokrat zmanjka časa. Češki učbeniki so tudi didaktično zastareli: preveč je besedila in premalo dela z viri. Splošni vtis o češki zgodovini, ki ga posredujejo učbeniki, je naslednji: leta 1918 je nastala slavna demokratična država, leta 1938 so prišli Nemci, leta 1948 pa so prišli komunisti. Ob tem je mag. Matejka ponovno izpostavil, da se v učbenikih ne reflektira, da so komunisti pravzaprav prišli na oblast z volitvami. Sicer pa v češki šoli obstaja tudi medpredmetno usklajevanje vsebin.

V zvezi z medpredmetnim sodelovanjem je madžarska udeleženka delavnice dala pobudo, da naj se bolj izkoristi naslednjo možnost, ki na splošno ostaja prezrta: v učenje tujih jezikov, ki je sicer dostikrat »vsebinsko prazno« (v učbenikih za tuje jezike najdemo kuharske recepte, potovanja ipd.), bi se lahko vstavilo tudi zgodovinsko vsebino.

Dr. Hausleitnerjeva je analizirala novi romunski učbenik, ki fašistično in antisemitsko Železno gardo predstavi v le enem, precej abstraktnem odstavku. Na lik in zgodovinsko vlogo Iona Antonescuja se isti učbenik naveže v le enem stavku, medtem ko vojne Romunije proti Sovjetski zvezi in več kot 350.000 žrtev romunskega holokavsta sploh ne omenja. Totalitarni režim v Romuniji se po tem učbeniku začne šele s komunizmom. Tudi madžarske manjšine ne omenja; vse, kar pove o Romih, pa je to, da so eden glavnih vzrokov za slabo podobo Romunije v evropskih medijih.

V zadnjih dvajsetih letih se je v poljski šoli na splošno zgodila velika sprememba. Cilji poljske šole so: posredovanje znanja; spodbujanje sposobnosti; vzgajanje (pod tem se skriva domovinska vzgoja). Smernice pri medpredmetnem sodelovanju pa so: evropsko izobraževanje; regionalno izobraževanje (tudi spodbujanje regionalne identitete); vzgoja o holokavstu. Ker je Poljska skozi 20. stoletje imela vlogo žrtve, ji je to olajšalo spoprijemanje z zgodovino totalitarizmov. V šoli tudi podpirajo sposobnost interpretacije, zato je v šolsko snov vključenih veliko virov (spomini, dokumenti ...). Osnovni ton poljske šole pri pouku o totalitarizmih je po dr. Ruchniewiczzu naslednji: Poljaki so se pogumno borili, a so izgubili veliko vojn. Sicer pa na Poljskem odpirajo tudi nekatere druge teme, kot je npr. poljski antisemitizem, kajti pomembno je, da se ve, da so tudi na Poljskem bile skupine prebivalstva, ki so ravnale drugače. Na Poljskem se zgodovina v gimnaziji (nižja srednja šola) konča s prvo svetovno vojno; zgodovina 20. stoletja se potem nadaljuje na liceju (višja srednja šola). V poljski šoli se poskuša posredovati ptičjo perspektivo 20. stoletja; poskuša se posredovati, kako so drugi doživljali iste teme. Dr. Ruchniewicz je ob tem dodal, da dejstvo, da mlade generacije nimajo več izkušnje s totalitarizmom, pri tem predstavlja določeno težavo. Tudi mag. Matejka je ugotavljal, da imajo današnji češki šolarji omejena znanja o totalitarizmu.

Za Slovenijo je posebej zanimiva tudi druga delavnica, v kateri je dr. Radonićeva predstavila analizo sprememb percepcije diktature v hrvaških učbenikih. Pred letom 1989 so bili v hrvaških učbenikih mednacionalni konflikti prevred-

noteni v razredne in ostajali nepredelani, v ospredju pa je bila supranacionalna zgodovina partizanstva. V Tuđmanovi dobi se je na Hrvaškem izvedla močna dejugoslavizacija. Vodilna ideja in izpolnitev hrvaške zgodovine je bila hrvaška nacionalna država. Druga svetovna vojna je bila radikalno prevrednotena: socialistično ideologijo je zamenjala nacionalistična; prikaz partizanskega boja je bil skrajšan za več kot polovico; NDH je dobila pozitivno vsebino, zločini pa so bili pripisani od nje umetno ločenemu ustaškemu režimu; preganjanje Srbov so upravičevali z njihovimi lastnimi zločini; ustaška koncentracijska taborišča so bila ukrepi proti političnim nasprotnikom in ne taborišča smrti za Srbe, Jude in Rome; poudarek je bil usmerjen na Pliberk in »križev pot«; partizanski boj se je vrednotil z vidika hrvaškega protifašističnega boja. Leta 1995 je bil izdan učni načrt, ki je kot glavni cilj pouka zgodovine definiral »krepitev nacionalne identitete«. Po Tuđmanovi dobi (od leta 2000 naprej) je izšlo več alternativnih učbenikov. Mimo nespremenjenega učnega načrta so ti obravnavali tudi teme, kot so holokavst, usoda nemške in italijanske manjšine po drugi svetovni vojni ter evropska integracija. Poudarek ni bil več usmerjen na zločine četnikov. Pri vrednotenju partizanstva so komunisti veljali za začetnike, a je bilo hkrati poudarjeno sodelovanje nekommunističnih sil, Hrvaške kmečke stranke in intelektualcev. Novi učni načrt iz leta 2006 ima ambiciozne cilje: multikulturalnost, multiperspektivnost, delo z viri, poučevanje interpretacije, razvoj kritičnega mišljenja. Realnost pa je naslednja: Hrvaško prikazujejo kot žrtev sil osi in socialistične Jugoslavije; pri negativnih nacionalnih dejavnostih so selektivni; trpljenje »drugih« le redko tematizirajo.

28. maja je bilo na programu simpozija predavanje prof. dr. Roberta Stradlinga (University of Edinburgh) z naslovom »Evropska zgodovina diktatur v 20. stoletju v srednji šoli«. Prof. dr. Stradling je bil zaradi bolezni odsoten, zato je njegov referat, ki ga je poslal po elektronski pošti, udeležencem prebrala mag. Ulrike Würz (Friedrich-Schiller-Universität Jena). Dr. Stradling je v svojem referatu izpostavil, da je pri poučevanju o 20. stoletju v evropskih srednjih šolah v ospredju predvsem politični oziroma geopolitični vidik, medtem ko so drugi razvoji in teme (tehnologija, množična kultura, migracije ipd.) odrinjeni na obrobje. Ugotavljal je tudi, da je po letu 1989 začenjala bolj pridobivati na pomenu multiperspektivnost, vzporedno s tem pa se je pri pisanju učbenikov in pri poučevanju povečala uporaba primarnih in sekundarnih zgodovinskih virov. V devetdesetih letih so sicer v Srednji, Vzhodni in Jugovzhodni Evropi pri pouku zgodovine pogosto začenjali dajati večji poudarek nacionalni zgodovini, v nekaterih primerih celo nacionalistični zgodovini. Po drugi strani pa so obstajala tudi nekatera prizadevanja po uveljavljanju širše evropske perspektive: tako sta leta 2006 Francija in Nemčija celo izdali skupni zgodovinski učbenik. Toda ob tem se pojavi vprašanje: Za katero evropsko perspektivo naj pri tem gre? Ali Evropo bolje opredeljuje njena skupna kulturna dediščina ali njena raznolikost? V primeru zahodnocentrizma v Zahodni Evropi so dogodki v Srednji, Vzhodni in Jugovzhodni Evropi omenjeni le tedaj, če so pomembni za Zahod. Dr. Stradling daje prednost tematskemu pristopu k zgodovini 20. stoletja, čeprav pri tem obstaja nevarnost, da učencem posredujemo fragmente

evropske zgodovine, ne pa sklenjenega pregleda. Da bi učenci razumeli, kaj se je zgodilo v 20. stoletju, potrebujejo dober kronološki pregled, toda šolski kurikulum je v tem pogledu pogosto prenatrpan s faktografijo. V kurikulumu mora biti tudi prostor za poglobljeno obravnavo posameznih ključnih tem, hkrati pa mora biti poleg politike in mednarodnih odnosov več pozornosti namenjene tudi drugim dejavnikom. Dve ključni politični in diplomatski temi, ki prineseta več jasnosti v poučevanje zgodovine diktatur v 20. stoletju kot tudi zgodovine 20. stoletja na splošno, sta po dr. Stradlingu 'konflikt in sodelovanje' ter 'diktatura in demokracija'. Toda tematski pristop, ki omogoča globlji in širši vpogled v življenje v diktaturah, v nekaterih državah ni mogoč brez večjih reform v tamkajšnjem kurikulumu. Zato je treba iskati rešitve v okviru mogočega. Dr. Stradling najde eno od možnosti pri dr. Normanu Daviesu, ki sicer zagovarja trditev, da je za Evropo v prvi vrsti značilna njena raznolikost. Dr. Davies je namreč mnenja, da moramo pri poučevanju nacionalne zgodovine v šolah na začetku vsake nove teme oziroma obdobja najprej pogledati širšo evropsko razsežnost, preden se osredotočimo na nacionalno situacijo. Toda številni učitelji menijo, da jih učni načrti, učbeniki in število razpoložljivih šolskih ur preveč omejujejo pri uporabi takšnega pristopa. Zato dr. Stradling zastopa stališče, da je treba razmišljati o kvalitativnih in ne kvantitativnih spremembah pri poučevanju: treba je bolj razmišljati, *kako* naj učitelj pristopi k obstoječemu kurikulumu, in manj *kaj* naj uči. Dr. Stradling tudi ni privrženec ideje o enotnem evropskem zgodovinskem učbeniku. Bliže mu je ideja o spletni multimedijiški rešitvi, pri čemer predstavi ambiciozni projekt Historiana, ki nastaja pod okriljem EURO-CLIO. Spletna stran Historiana bo predvidoma dostopna od leta 2012 naprej in na njej bo učiteljem in učencem na voljo veliko multimedijskega gradiva oziroma virov iz vse Evrope, ki jih bodo ti lahko kritično analizirali, primerjali in raziskovali. Historiana bo strukturirana tematsko ter je zamišljena kot dopolnilo in ne kot alternativa obstoječim učnim pripomočkom.

Po predstavitvi Stradlingovega referata se je razvila razprava, v kateri je bilo med drugim rečeno, da je ideja o skupnem evropskem učbeniku pravzaprav nastala že pred letom 1989 v pariških krogih in da so takrat za avtorje iz Vzhodne Evrope želeli pridobiti disidente. Razpravi o Stradlingovem referatu je sledila predstavitev dela v delavnicah dan prej, nato pa še zaključni plenum celotnega simpozija. V zaključnem plenumu, ki ga je moderirala dr. Mätzingova, je posebej odmevalo vprašanje prof. dr. Olge Bombardelli (Università degli Studi di Trento), ki se je vprašala, kako pri učencih razviti »raster« oziroma nekakšno sito, s katerim bodo ti v družbi prepoznali nevarnost za nastop diktature. To je gotovo eno temeljnih vprašanj, ki zadeva sam cilj in namen poučevanja o diktaturah in totalitarizmi v 20. stoletju. Ob tem pa menim, da bi bilo tudi za Slovenijo zelo dobrodošlo, da bi poglobili raziskave o našem odnosu do diktatur v 20. stoletju v slovenskih učbenikih nekoč in danes, saj bi s tem sami sebi nastavili svojevrstno ogledalo.

Maksimiljan Fras

Znanstveni simpozij *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, 23.–24. november 2011, Ljubljana

---

V dneh 23. in 24. novembra 2011 je bil ob dvajseti obletnici samostojnosti Republike Slovenije znanstveni simpozij z naslovom – *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih* – na katerem je nastopilo 17 domačih in trije tuji referenti iz Hrvaške in Slovaške. Simpozij je nastal kot plod sodelovanja Inštituta za novejšo zgodovino (pobudnik), Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Oddelka za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Zgodovinskega društva Ljubljana s finančno podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (majhno), gostil pa ga je Muzej novejše zgodovine Slovenije v ljubljanskem Cekinovem gradu.

Znanstveni simpozij so odprli uvodni nagovori predstavnikov zgoraj navedenih institucij. Udeležence je v prijetnem ambientu Viteške dvorane Cekinovega gradu nagovorila dr. Kaja Širok, direktorica Muzeja novejše zgodovine Slovenije, nato pa so plodno in konstruktivno delo na simpoziju zaželeli še dr. Damijan Guštin, direktor Inštituta za novejšo zgodovino, dr. Rok Stergar, predstojnik Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, dr. Egon Pelikan, predstojnik Inštituta za zgodovinske študije Univerze na Primorskem, dr. Matevž Košir, predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije in dr. Mojca Šorn kot predsednica Zgodovinskega društva Ljubljana. Vsebinski, referentski in s tem tudi osrednji del simpozija je odprl dr. Zdenko Čepič s prispevkom *Slovenija, moja država: država in državnost v mislih in dejanjih slovenske politike (dejstva in mnenja)* v katerem je zgoščeno in pregledno preletel razvoj pogledov in dejanj slovenske politike glede lastne državnosti v širšem časovnem loku, od prvega političnega programa sredi 19. st. do zgodovinskega 25. junija 1991, s čimer se je zaključil, tako avtor, »...stoletje in pol dolg narodnoemancipacijski proces, katerega rezultat je samostojna država«.

V prvem sklopu *Demokracija in država v Sloveniji v prvi polovici 20. stoletja*, vodil ga je dr. Jure Gašparič, so svoje razprave predstavili dr. Jurij Perovšek, dr. Egon Pelikan in dr. Bojan Balkovec. Dr. Perovšek je v prispevku *Država in demokracija v pogledih slovenske politike v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/ Jugoslaviji (1918–1941)* predstavil programsko raven političnih strank in organizacij z ozirom na odnos do oblik državnosti. Dr. Pelikan je govoril o Cerkvi in političnem katolicizmu na Slovenskem in narodnem vprašanju, in predstavil idejni, ideološki in politični spopad za »monopol« nad idejo naroda od konca 19. stoletja do konca 20. stoletja z vidika političnega katolicizma in Rimskokatoliške cerkve. Dr. Balkovec je z referatom *Slovenci na volišču* popeljal skozi stoletje in pol, s krajšimi ali daljšimi prekinitvami, dolgo obdobje različnih oblik volitev z vrhuncem v obliki večstrankarskih demokratičnih volitev, torej temelječih na splošni in enaki volilni pravici, 8. aprila 1990. V tem delu bi moral nastopiti tudi dr. Luboš Kariček s svojo razpravo *Od »nezgodovinskega« k državotvornemu narodu – Primerjava*

razvoja narodnega gibanja pri Slovencih in Slovakah v obdobju 1780–1920, vendar je bil žal odsoten. Sledila je razprava v kateri je dr. Perovšek opozoril na pomembnost poudarkov ideoloških vidikov nacionalnega vprašanja, pri čemer je še dodal, da je bila poleg ideološke komponente prisotna tudi državno-pravna komponenta, ki se je večinoma izražala v zahtevi po pravno enotnem slovenskem ozemlju v okviru tedanje Jugoslavije. Dr. Janko Prunk je dodal nekaj svojih stvarnih pripomb in komentarjev glede narodnega vprašanja v katoliškem in liberalnem taboru, Gašpariča pa je zanimalo vprašanje volilnega molka.

Drugi del prvega sklopa je odprl dr. Boris Mlakar z referatom *Fašizem in slovenske izkušnje*, v katerem je analiziral politična gibanja na slovenskem etničnem ozemlju od začetka 20. stoletja pa do začetka druge svetovne vojne, saj so zaradi nekaterih elementov, ki jih lahko povezujemo s fašizmom, izstopala po svoji ideologiji in politični taktiki. Zastavil je vprašanje »...ali in v koliko je obstajal tudi slovenski fašizem,« ki pa ga je zaključil z ugotovitvijo, da na našem ozemlju težko govorimo o pojavnih oblikah t. i. generičnega fašizma. Dr. Bojan Godeša se je v referatu *Druga svetovna vojna – prelomnica v slovenski narodni in državotvorni emancipaciji* lotil vprašanja državnosti po prelomu s Karađorđevićevo predvojno Jugoslavijo in nastankom federalne jugoslovanske države, v okviru katere smo Slovenci postali v nacionalnem in državotvornem pogledu bolj emancipirani. Dr. Vida Deželak-Barič je predstavila referat *Osvobodilna fronta v soočenju z vprašanji demokracije in narodne emancipacije* v katerem je podrobneje obravnavala vprašanje (ne)zmožnosti udejanjanja demokratizma in emancipacijskih procesov v okviru Osvobodilne fronte s KPS na čelu med vojno in neposredno po njej. V tem panelu je nastopil tudi dr. Božo Repe z referatom *Vloga akcije »Slovenija, moja dežela« pri nacionalni homogenizaciji osemdesetih let*, v katerem je predstavil nekaj podrobnosti v zvezi z razvpiito turistično propagandistično akcijo »Slovenija, moja dežela« kot element krepitve slovenske samozavesti, ki sprva ni imela politične konotacije.

Drugi sklop *Demokracija in država v drugi Jugoslaviji*, predsedujoči je bil dr. Egon Pelikan, je v popoldanskem delu odprla dr. Jera Vodušek-Starič s prispevkom *Revolucija in država*, kjer je obravnavala glavne ideološke opredelitve do države in značilnosti države kot so jo ustanovili komunisti v Sovjetski zvezi po revoluciji leta 1917 in jih primerjala s tistimi, ki jih je med vojno in po njej uresničila KPJ. Dr. Jože Prinčič je v referatu *Zadnji del poti k slovenskemu narodnemu gospodarstvu (1945–1991)* predstavil proces uveljavljanja slovenskih gospodarskih interesov v zadnjih letih skupne jugoslovanske poti. Dr. Nevenka Troha pa je v referatu *Problematika nastanka državnih mej Republike Slovenije* lepo popeljala skozi analizo razvoja meja, ki so v 20. stoletju omejevale s Slovenci poseljen prostor z odločilnimi premiki v obdobjih po koncih obeh svetovnih vojn in v spremljajočih pogajanjih. Burna je bila razprava na referat dr. Vodušek Staričeve, ki se je sprožila ob vprašanju liberalizacije druge Jugoslavije in političnega ter celovitega družbenega življenja v njen in smiselnosti primerjave različnih oblik komunizma. Ob vsesplošnem strinjanju je bila v razpravi nakazana potreba po natančnejšem definiranju v zgo-

dovinopisju uporabljenih pojmov in njihovi aplikaciji (Marko Zajc). Postavljeno pa je bilo vprašanje, ali lahko do splošnega konsenza glede terminologije in razumevanja zgodovinskih pojmov sploh pride. Lahko pa v izogib podobnim nesporazumom vsak raziskovalec sam, z lastnim poglobljanjem in jasnim oblikovanjem teoretsko-pojmovnih modelov, le te opredeli in z ustrezno kontekstualizacijo utemelji njihovo rabo.

Drugi dan simpozija pod taktirko dr. Bojana Balkovca je odprl *dr. Zdenko Radelić* iz Zagreba z referatom *Hrvaška in Slovenija v SFRJ: podobnosti in razlike* v katerem je primerjal obe nekdanji federalni enoti jugoslovanske države, ki sta predstavljali blok razvitih republik in sta se zoperstavljali centralizmu in unitarizmu, glede na njuna odnosa do zveznih institucij in do največje republike v jugoslovanski drugi državi, Srbije. *Jure Ramšak* je v referatu »*Neodvisna Slovenija do konca leta 1964!*« *Kritika položaja Slovenije v Jugoslaviji in zgodnje ideje o samostojnosti* pojasnil pojav idej o samostojnosti Slovenije na začetku šestdesetih let, ki so se pojavile v dveh gibanjih: v Sloveniji (mariborsko dijaško-študentsko Slovensko osvobodilno gibanje) ter v emigraciji (tržaški Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo). Njun nastanek je povezal s tedanjo ekonomsko in politično krizo v Jugoslaviji. *Nikica Barič* iz Zagreba pa je v prispevku *Glavne značilnosti hrvaške politike do Slovenije in Srbije tekom leta 1991* orisal glavne poteze hrvaške politike v okoliščinah razpadanja SFRJ.

V tretjem vsebinskem sklopu simpozija *Med Jugoslavijo in Slovenijo* sta se dr. Damijan Guštin in dr. Filip Čuček ukvarjala z dvema pomembnima členoma državnega aparata, ki sta odigrala ključno vlogo pri osamosvajanju Slovenije, z vojsko in s policijo. Vlogi slovenskih oboroženih sil pri osamosvajanju Slovenije se je posvetil *dr. Damijan Guštin* v referatu z naslovom *Oborožene sile Republike Slovenije v prelomnem trenutku: nacionalna obramba – dosežek samostojne slovenske države?* in ugotovil, da je preoblikovana Teritorialna obramba, poleg drugih elementov obrambe, »...uspešno prenesla vojaški spopad nizke intenzivnosti in v njem paralizirala poseg vojaškega in političnega vrha Jugoslavije«. *Dr. Filip Čuček* pa se je v referatu *Slovenska milica v procesu osamosvajanja 1989–1991* posvetil drugemu ključnemu elementu obrambnega aparata in ugotovil, da se je dobro organizirana milica, skupaj s teritorialno obrambo, odlično izkazala v ključnih mesecih leta 1991 in »...nemalo presenetila.« Razpravo v tem sklopu je odprl *Ramšak* z vprašanjem kadrovske spremembe v milici, *Mlakar* pa je opozoril na vprašanje rabe slovenskega jezika v vojski, kot zgodnji simptom nacionalnih stremeljenj.

V zadnjem sklopu *Soočanja z novimi izzivi*, vodil ga je dr. Marko Zajc, je najprej nastopil *dr. Jure Gašparič* z referatom *Poslanec Državnega zbora Republike Slovenije 1992–2011*, v kateri se je ukvarjal z različnimi vprašanji, ki zadevajo poslance in parlament; od sestave parlamenta, statusa poslancev do predstav ljudi o njih samih, ki, kakor ugotavlja, odslkavajo »...svojevrstnost politične tranzicije in razumevanja parlamentarne demokracije zadnjih dvajsetih let.« *Dr. Aleksander Lorenčič* je v zanimivem referatu *Prehod v kapitalizem: izkušnja Slovenije, Češke, Srbije*

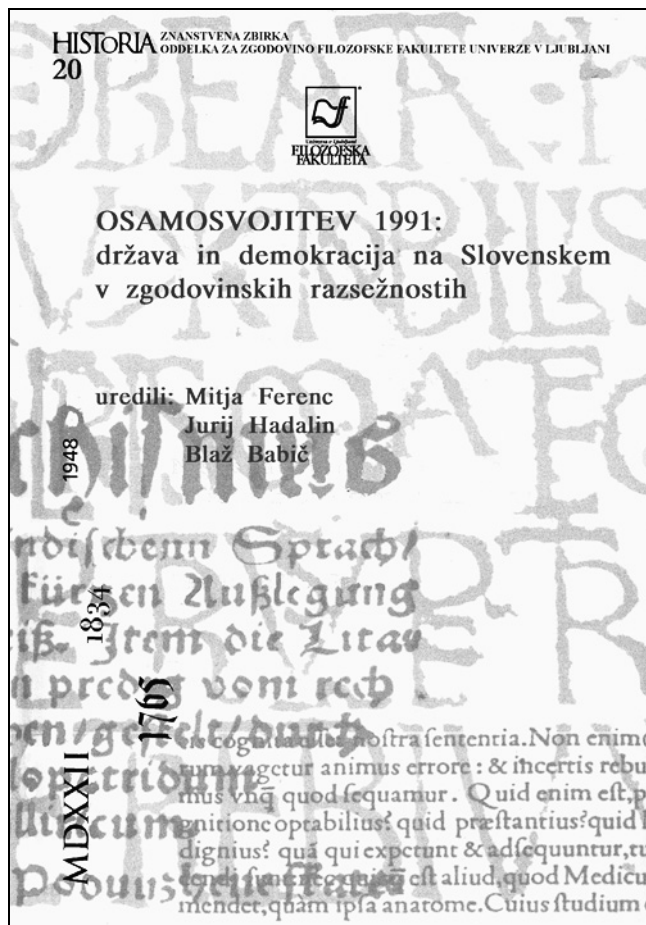
in Hrvaške predstavil primerjalno analizo dilem in nato dejanske oblike gospodarskih tranzicij omenjenih držav v kapitalizmu, Blaž Babič pa se je v referatu *Vse se je začelo z odločitvijo volivcev leta 1990: krvav razpad SFRJ in razlike med na volitvah izbrano smerjo politične tranzicije v Sloveniji in Srbiji* lotil primerjave dveh različnih poti nekdanjih »bratskih« republik, ki je Slovenijo popeljala v evropske integracije, Srbijo pa za določeno obdobje politično in gospodarsko izolirala. Pojemovne »zagate« so se nadaljevale tudi v tej razpravi in sicer ob vprašanju poimenovanja balkanskih spopadov v devetdesetih letih. Vprašanja, kdaj lahko govorimo o državljskih vojnah v pogojih razpadanja Jugoslavije, spopadih nizke intenzivnosti, kako lahko opredelimo vojno za Slovenijo itn., bo potrebno v prihodnje še natančneje opredeliti.

S prispevki sodelujočih referentov in konstruktivnimi razpravami je znanstveni simpozij, ki si ga lahko ogledate tudi na spletni strani Zgodovinskega društva Ljubljana,¹ dostojno obeležil dvajseto obletnico rojstva naše države in dodatno oplemenil slovensko zgodovinopisje, vsem sodelujočim pa okrepil raziskovalni elan in željo po novih raziskovalnih izzivih. Na koncu je treba poudariti še pomembno dejstvo, da je ob discipliniranosti referentov in uredniškega odbora, ki so ga sestavljali dr. Mitja Ferenc, dr. Jurij Hadalin in Blaž Babič, prišlo že pred posvetom do tiskane objave zbornika znanstvenih razprav z istoimenskim naslovom *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*,² založila ga je Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani omogočile pa vse sodelujoče institucije, kar je pomembna novost in koristno bi bilo, če bi to v prihodnje postala ustaljena praksa zgodovinopisne znanstvene srenje.

Žiga Koncilija

¹ <http://www.zdl.si/>

² Ferenc, Mitja (gl. ur.), Hadalin, Jurij, Babič Blaž: *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete 2011.

Zbirka *Historia 20*
Filozofska fakulteta
Oddelek za zgodovino
343 strani
Cena 20,00 EUR

Ocene in poročila

Maja Gombač, »Modni pêle mêle« slovenske družbe v obdobju med svetovnimajima vojnama. Inštitut za novejšo zgodovino. Ljubljana 2011, 384 str., ilustr. (zbirka Razpoznavanja – Recognitions ; 13)

Maja Gombač je avtorica, katere zanimanje za modo sega, če smemo sklepati po njeni izbiri srednje šole, že v najstniška leta, ko je obiskovala Srednjo šolo za oblikovanje in fotografijo, smer moda. Po končani srednji šoli je vpisala študij zgodovine in sociologije kulture na ljubljanski filozofski fakulteti. Za diplomsko delo, ki ga je napisala leta 1999, je prejela fakultetno Prešernovo nagrado, nato pa je s pomočjo Zoisove štipendije študij nadaljevala na ISH – fakulteti za podiplomski humanistični študij v Ljubljani in Univerzi v Novi Gorici. Hkrati se je zaposlila v Arhivu Republike Slovenije, kjer je bila med drugim nekaj časa tajnica Arhivskega društva Slovenije in članica uredniškega odbora revije Arhivi in zbirke Viri. Februarja 2011 je pod mentorstvom dr. Brede Luthar uspešno zagovarjala svojo doktorsko disertacijo, katere sad je tudi obravnavana knjiga.

»Modni pêle mêle« slovenske družbe v obdobju med svetovnimajima vojnama prinaša vpogled na modne strani slovenskega časopisja v času, ko je bila slovenska družba na prehodu iz tradicionalne, kmečke, v veliki meri samozadostne v moderno, industrializirano in vedno bolj potrošniško družbo. Prinaša informacije o modnih straneh samih – o tem, kdo jih je pisal, kje so bile objavljene, kaj se je na njih nahajalo, predvsem pa avtorica na podlagi pregledanega slovenskega časopisja in literature analizira vrsto vprašanj, ki modne strani in njihove pisce umeščajo v prostor in čas – tako se na primer loti odnosa posameznih idejno-političnih opcij do mode ter povezave mode z razlikami med spoloma, razlikami med različnimi sloji družbe in povezave mode z nacionalno zavestjo.

Ob tem je nekakšna rdeča nit celotne knjige prav dihotomija med tradicionalnim in modernim, ki jo avtorica ves čas nakazuje s pravkar predstavljeno paleto različnih vprašanj in vidikov modnih strani. Zato ni naključje, da je v naslov knjige vključila ime modne rubrike, ki je mesečno izhajala v ženski reviji Žena in dom »Modni pel mel«, kar v prevodu pomeni modni križ kraž – v knjigi se nam namreč ves čas skozi prizmo

modnega sveta in modnih strani izrisuje križ kraž slovenske družbe v času med obema svetovnjima vojnoma, križ kraž starega in novega, tradicionalnega in modernega, ustaljenega in ves čas spreminjajočega se.

Knjiga je razdeljena na šest vsebinskih poglavij ter uvodno in zaključno poglavje. Na koncu so povzetek v angleškem jeziku, seznam virov in literature ter osebno kazalo.

Avtorica v prvih dveh poglavjih pojasni temeljne pojme, s katerimi se je ukvarjala in srečevala pri svojem raziskovanju – pojme, kot so moda, modernizacija in množični mediji, med njimi pa se posebej posveti tiskanim medijem in modnemu tisku ter razlikam med elitnim in popularnim modnim tiskom.

Tako piše o tem, da moda ni le to, kar se vidi, ampak ravno tisto, česar se ne vidi, saj v sebi skriva celo paleto družbenih pomenov in interpretacij; ni samo določen oblačilni slog, pač pa tudi način komunikacije o vrednotah in prepričanjih določene družbe ali družbenega sloja. Zato je moda vsenavzoča, saj posega tako rekoč na vsa področja človekovega življenja in delovanja (vpliva lahko na način hoje, govorjenja, oblačenja itd.).

Avtorica predstavi tudi zgodovino mode ter različne teorije in poglede na modernizacijski proces, proces, v katerem si na obeh skrajnih polih stojita agrarna, samozadostna, zaprta družba z natanko določeno hierarhijo in pravili ter industrijska, odprta, kompleksna, razsrediščena, individualistična družba. V ta proces (množično) modo umesti kot nesporno spremljevalko modernizacije, hkrati pa kot dober primer navzkrižja med prilagajanjem družbi in individualizacijo, kjer s kombiniranjem oblačil dosegamo prilagojen, a hkrati edinstven, individualen oblačilni učinek. Opisuje razliko med tradicionalnim oblačilom, ki že samo po sebi, pa tudi po postopkih izdelave izkazuje tradicionalne vrednote, kot so pripadnost razredu, spolu itd., in modernim oblačilom, ki je pogosto industrijsko izdelano, cenejše in modno ter posebej potrošništvo in potrošniško družbo.

V prvem delu knjige avtorica predstavi tudi množične medije (knjige, časopise, radio, fotografijo, film), in sicer kot zveste spremljevalce modernizacijskega procesa in znanilce modernih družb, ter opozori na medijsko reprezentacijo družbe in s tem tudi mode, ki je le medijski konstrukt in ne posnetek realnosti (mediji ne predstavljajo sveta takšnega, kot je, pač pa konstruirajo pomen in tako v resnici spreminjajo svet). Avtorica prikaže razlike med tradicionalnimi in modernimi komunikacijskimi sredstvi, s katerimi so se v obdobju med obema vojnoma v Evropi posredovala sporočila o modi – med cerkvenimi prižnicami (ki so bile po navadi mesto kritike mode in modernizacije), slikarskimi umetninami, tudi freskami na eni strani in saloni, klubi, knjigarnami, kavarnami ter pandorami (oblečenimi lutkami), manekenkami na »modnih paradah«, fotografijo in filmom na drugi strani. Še zlasti pa se Gombačeva posveti tisku, ki je lahko služil tako tradicionalnim avtoritetam, ki so modo zavračale, kot tudi akterjem, ki so prek tiskanih medijev bralstvo informirali o najnovejših modnih smernicah.

Tudi sama že v uvodu razloži, da »je v knjigi posebna pozornost namenjena tisku, prvemu modernemu množičnemu mediju, s katerim je v obdobju med sve-

tovnima vojnama v slovensko družbo vstopala tudi moda«, hkrati pa tudi osnovnemu viru, na podlagi katerega je nastala študija. Avtorica tako predstavi zgodovino modnega tiska v svetu in poudari, da je bil ta že od samega začetka povezan predvsem z ženskim spolom, posebej pa izpostavi tudi t. i. ženski tisk, katerega del je bila skoraj praviloma tudi moda. Ta je po eni strani ženske povzdignil v skupino potencialnih potrošnic (že s prodajo časopisov samih, pa tudi s pomočjo člankov o modi, dekoraciji, lepoticenju itd.), pogosto prinašal tudi politične in feministične vsebine, po drugi strani pa jih je vezal na domačo, družinsko sfero, s tem ko je prinašal vsebine o gospodinjstvu in vzgoji. Pojasni tudi pojav delitve na elitni in popularni tisk, do katere je v svetu prišlo v 19. stoletju. Prva vrsta tiska je bila kakovostnejša tako po izdelavi kot po vsebini, druga pa cenejša, polna lahkotnejših vsebin, po prvi svetovni vojni je bilo med njimi tudi vedno več slikovnih in fotografskih. Do tovrstne delitve je prišlo tudi pri modnem tisku in v modi sami (ki je bila prej sama po sebi elitna) – na eni strani se je tako izoblikovala visoka moda (*haute couture*), katere prestolnica je bil zlasti Pariz, sinonim zanjo na področju tiska pa elitna revija *Vogue*, na drugi strani pa popularna industrijska moda, katere zametki segajo na drugo stran Atlantika – v ZDA, kjer sta se razvila tako konfekcijska industrija kot tudi Hollywood in njegove filmske zvezde kot prezentacija popularnega modnega stila. Ta množična ali popularna moda se je prezentirala in oglaševala v popularnem modnem tisku ter v katalogih in cenikih, ki so jih v visokih nakladah tiskale veleblagovnice in pošiljale naročnikom na dom. V elitnem modnem tisku pa je bilo tedaj uveljavljeno t. i. umetniško oglaševanje – modne skice in slike so za Paoula Poireta, ki je na prehodu iz 19. v 20. stoletje predstavljal t. i. *haute couture*, torej visoko modo, prispevali celo umetniki, kot sta Henri Matisse in Pablo Picasso. Modno fotografijo pa je elitni modni tisk dolgo zavračal, tako da se je sprva pojavljala le v množičnem popularnem modnem tisku, šele v tridesetih letih 20. stoletja so jo sprejele tudi elitne modne revije.

Na Slovenskem je do tovrstne delitve na elitni in popularni tisk, ugotavlja Gombačeva, prišlo z zamikom. Kot prvi modni časopis na Slovenskem izpostavi *Ilustrovani modni list*, ki je konec 19. stoletja začel izhajati v Ljubljani, kot prvi slovenski ženski časopis, ki je prav tako objavljaj modne vsebine, pa *Slovenko*, ki je na prelomu stoletja izhajala v Trstu. Do prve svetovne vojne so se modne vsebine začele pojavljati tudi v nekaterih drugih časopisih, še ugotavlja avtorica, v času med obema vojnama pa je modne vsebine našla zlasti v liberalnem *Ženskem svetu*, ki je redno objavljaj modne prispevke, v katoliški *Vigredi* in socialističnem *Ženskem listu* (ki sta se mode dotaknila le s predstavljanjem odnosa do nje), v nepolitičnih listih *Žena in dom* (modne strani so bile tu redno objavljane) ter v *Praktični gospodinjji* oziroma *Ženi*. Moda se je pojavljala tudi v elitnih mesečnikih *Vesna*, *Razgled* in *Ilustracija*, ki so bili bogato ilustrirani, izhajali pa so le krajši čas. Poleg tega je Gombačeva analizirala še nekatere druge liste, med dnevniki pa liberalno *Jutro* in katoliškega *Slovenca*. Med modni popularni tisk je uvrstila in zato analizirala tudi *Katalog trgovine Rudolfa Stermeckega*, ki je bil izdan v veliki nakladi in razposlan na številne naslove.

V nadaljevanju knjige avtorica analizira različne dejavnike na strani ponudbe slovenskih tiskanih medijev (in s tem tudi modnih strani) ter povpraševanja na strani njihovih potrošnikov. Najprej opiše sam videz posameznih listov, zlasti glede uporabe modnih ilustracij in fotografij. Tudi tu opozarja na procese modernizacije, ko ugotavlja, da so bile modne fotografije v slovenskem tisku sprva precej konservativne – večina naj bi bila posnetih v studiu, modeli pa togi in statični, včasih so se objavljale tudi samo fotografije oblačil brez modelov. Posveti se avtorjem modnih prispevkov, ilustracij in fotografij ter urednikom in pri tem ugotavlja, da je bila večina prispevkov nepodpisanih ali podpisanih samo z inicialkami, nato pa predstavi nekaj tistih, ki jih je uspela identificirati – med njimi politika in obrtnika Matijo Kunca, obrtnico Marijo Šarc, novinarko Milko Martelanc, obrtnico Albino Hity, obrtnika Alojzija Paulina, Miro Kramer in Nado Souvan. Kot ilustratoriko navaja Nado Lampret, pa tudi umetnika Ivana Vavpotiča in Maksima Gasparija, med fotografi pa omenja Marjana Pfeiferja in Josipa Pogačnika. Analizira cene, naklade in dolžino izhajanja posameznih listov, ki so se ukvarjali z modo, ter ponudbo tujega modnega tiska v času med svetovnjima vojnama.

Najzanimivejši je drugi del knjige, v katerem Gombačeva na podlagi pregledanega slovenskega tiska v medvojnem obdobju raziskuje »kateri tradicionalni elementi (npr. v obliki neformalnih prepovedi, kot sta meščanska in religiozna moralna) so se ohranili in kateri moderni elementi (npr. nacionalna zavest) so se že kazali ter kako so se oboji reprezentirali v medijih«. V zvezi s tem jo je zanimal odnos do mode glede na idejno-politično opredelitev, natančneje, kako so v različnih svetovnonazorskih taborih »reprezentirali sam pojem (fenomen) mode oziroma kako in s kakšnimi pojmi so jo opisovali ter katere značilnosti so ji pripisovali; kako so reprezentirali proizvajalce mode oziroma kako in s kakšnimi besedami so opisali tiste, ki so modo izdelovali. Kako se je reprezentiralo potrošnike oziroma kako in s kakšnimi besedami so opisovali tiste, ki so se ravnali po modi, ter ali je bil v te reprezentacije vključen tudi neki določen sloj ali spol«. Opazuje tudi, kakšen je bil odnos med modo in razlikami v spolu in družbenemu sloju ter odnos med modo in nacionalno zavestjo.

V katoliškem taboru avtorica analizira časnik Slovenec in njegovo prilogo Ilustrirani Slovenec, tednik Domoljub ter mesečnika Vigred in Mladika ter ugotavlja, da so v Vigredi, Mladiki in Domoljubu o modi pisali skoraj izključno z vzgojno-moralnega vidika, v Slovencu, ki je bil namenjen predvsem mestnemu prebivalstvu, pa so objavljali tudi modne rubrike. Tam in v Ilustriranem Slovencu so objavljali prispevke o modnih smernicah, sem ter tja pa objavili tudi kak posmehljiv prispevek o »modnih norostih«, torej o modnih skrajnostih. Šlo je torej za poudarjanje zmernosti pri modi (estetska, spodobna moda) in odklanjanje skrajnosti, kar so označevali kot neokusno, nedostojno in nemoralno modo. Pogosto so, piše Gombačeva, v omenjenem časopisu pozivali tudi k nacionalni zavednosti in oblačenju v narodne noše.

Med liberalnim časopisjem je avtorica analizirala dnevnik Jutro, tednik Domočina in mesečnik Ženski svet. Ti so o modi redko pisali z moralno-vzgojnega vi-

dika, a so bili, kot ugotavlja avtorica, vendarle precej zadržani do nje – poudarjali so praktičnost in dober okus.

V socialističnem oziroma delavskem časopisju (analizirala je Svobodo, Vzajemno svobodo in Ženski list) modnih rubrik ali prilog ni bilo, le občasno pa so bili objavljeni posamezni prispevki o modi. Modo so opisovali z besedami, kot so »kaprica, navlaka, dekoracija, fasada (lepo zunaj / znotraj brez vsebine), meščanska oprava, tipično kapitalistično blago«. Sicer pa naj bi se ženske oblačile predvsem poceni in enostavno, brez dodatkov, kot so volančki, pentlje, nakit, čipke itd.

Za politično neopredeljen tisk, med katerim je avtorica analizirala revije Žena in dom, Praktična gospodinja oziroma Žena, Vesna, Razgled, Ilustracija, Domači prijatelj in Roman oziroma Družinski tednik, je ugotavljala, da se o modi praviloma ni pisalo negativno. Tu so se bolj pojavljali praktični modni nasveti, modo pa so najpogosteje opisovali kot »'kraljico', gospodarico, vladarico, gospo, ki predpisuje, zahteva ali zapoveduje, kako naj se oblačimo«.

O modi in njenih povezavah s spolnimi opredelitvami Gombačeva ugotavlja, da so bile modne informacije v časopisju, razen redkih izjem, namenjene ženskam, sicer pa, da se je položaj žensk v slovenski družbi odražal tudi v vsebinah ženskih revij – te so namreč posegale zlasti na tri področja – dom in družina, javno življenje in vprašanja o ženski izključenosti iz njega (feminizem, volilna pravica, izobrazba) ter prosti čas in potrošnja. Sem so spadali tudi modni nasveti. Ob tem pa je morala biti ženska, tako so jo, kot piše Gombačeva, redno opozarjali v modnih rubrikah, varčna in razumna (konec koncev je trošila denar, ki so ga težko prislužili moški!).

V podpoglavju o modi in slojnih vprašanjih avtorica prikaže, kako je moda sčasoma izgubljala svoj elitni značaj (sprva je bila rezervirana le za plemstvo, nato so se začeli po modi oblačiti meščani in nazadnje je prodrla tudi na vas), vendarle pa se poskusi najrazličnejših formalnih ali neformalnih prepovedi, ki bi modo rezervirale le za nekatere, nikdar niso nehali. Te so bile v slovenskem prostoru v času med obema vojnama raznovrstne. Bontoni so na primer prinašali pravila, kako naj bi se posameznik vedel, prehranjeval in oblačil glede na svoj status, Katoliška cerkev je pričakovala, da se njeni verniki ravnaajo (oblačijo) moralno, dostojno in stanu primerno, delavski tisk je modo zavračal kot nepotrebno in nepraktično, za nekatera tipična meščanska zbirališča, kot so bile kavarne, gledališča in nekatere prireditve, pa so veljala stroga nepisana pravila o oblačilnem videzu. Vse to se je seveda odražalo tudi na modnih straneh v slovenskem tisku, ki se je že tudi sam po sebi delil na kakovostnega, namenjenega petičnejšim bralcem, in popularnega, namenjenega širšim krogom. Podobno »razslojena« oziroma namenjena različnim družbenim slojem je bila tudi proizvodnja modnih oblačil – ta se je delila na industrijsko, obrtniško in domačo. Industrijska proizvodnja je napravila (modna) oblačila cenovno dostopna vsem slojem, obrtniško izdelana oblačila so bila dveh tipov – kakovostna in draga, pa tudi cenejša, dostopna kmečkemu prebivalstvu, pri doma izdelanih oblačilih pa so se s pomočjo krojnih pol, objavljenih v nekaterih revijah, kmečkemu prebivalstvu zdaj pridružile tudi meščanke in delavke ali gospodinje v delavskih družinah.

Gombačeva, kot je bilo že omenjeno, razišče tudi modo v luči nacionalne zavesti. V zvezi s tem ugotavlja, da je po eni strani za središče visoke mode in kraj, ki ga je v modnem svetu glede zapovedi treba ubogati in mu slediti, tudi v slovenskem prostoru med obema vojnama nesporno veljal Pariz. Modni saloni so svoje stranke vabili z oglaševanjem pariškim modelov, ko se je govorilo ali pisalo o modnih smernicah, modnih barvah ali parfumih, se je pogosto uporabljalo francoščino itd. V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja pa se je tudi v slovenskem prostoru vedno bolj širila ameriška moda, ki jo je simboliziral Hollywood.

Na drugi strani se je tudi v odnosu do mode pogosto pozivalo k nacionalni zavednosti. Glede tega omenja avtorica propagando za oblačenje pri slovenskih obrtnikih v času velike gospodarske krize, prizadevanja po objavljanju slovenskih modnih listov in zlasti prizadevanja za populariziranje narodnih noš. Tu sta se razvili dve usmeritvi – prva je rešitev videla v tradicionalnih narodnih nošah, takih, kot so se oblikovale v 19. stoletju, druga pa je takšno narodno nošo vzela le za osnovo, ki ji je dodala različne moderne elemente, združila različne lokalne posebnosti in oblikovala svojevrsten »narodni« slog oblačenja. Tako oblečeno slovensko dekle so poimenovali »dečva«, podobe dečve pa so se pojavljale tudi na slovenskih modnih straneh.

V predzadnjem poglavju se Gombačeva posveti vprašanju, na kakšen način se je moda v slovenski družbi širila. V zvezi s tem izpostavi dve teoriji. Po teoriji kapljanja naj bi moda nastajala v višjih slojih, nižji pa naj bi jih pri tem posnemali. Ko nižji sloji prevzamejo modne značilnosti višjih, naj bi slednji modni slog spet zamenjali. Glede te teorije nato ugotavlja, da meje med meščanstvom, ki naj bi obravnavanem času bilo vodilni sloj, in preostalim prebivalstvom niso bile tako trdne in jasno zarisane, kot je to veljalo za pretekla zgodovinska obdobja, vendarle pa so se razlike v družbenih slojih kazale na primer v materialih, iz katerih so bila oblačila (manj po krojih), po nakupovanju v tujini ali v elitnih salonih, po hitrosti prevzemanja novih modnih smernic, po tem, kakšen modni tisk je nekdo spremljal (elitni ali popularni). Druga teorija, ki jo omenja, pa je teorija kapljanja počez, po kateri ne gre toliko za prehajanje modnih idej po razredih navzdol, pač pa za to, da je moda hkrati na voljo v vseh družbenih (cenovnih) razredih, tako da si družba predvsem s pomočjo medijev »simultano prisvaja nove stile«. Informacije o modnih smernicah so pri tem prihajale z modnih strani v tisku, iz izložb trgovin, pridobiti jih je bilo mogoče neposredno z opazovanjem v kavarnah, na promenadah, v kinu. Gombačeva ugotavlja, da je prva teorija veljala bolj v tradicionalnih predmodernih družbah, druga v modernih, na Slovenskem pa sta v obravnavanem obdobju veljali obe, pri čemer je prevladovala druga, moderna oblika širjenja in potrošnje mode. V skladu z omenjenima teorijama Gombačeva kot tiste, ki so informacije širili, t. i. kulturne posrednike, opredeli na eni strani medije, na drugi družbeno elito.

V predzadnjem poglavju, ki je nekakšen povzetek pred povzetkom, Gombačeva še enkrat strnjeno povzame ugotovitve, do katerih je prišla v svoji raziskavi, in izpostavlja, da je bila slovenska družba tedaj ujeta v vrtincu modernizacije, pri čemer so hkrati obstajali tako tradicionalni predmoderni družbeni pojavi kot moderni, kar se je odražalo tudi na modnem področju.

»Modni pêle mêle« slovenske družbe v obdobju med svetovnima vojnama je knjiga, v kateri avtorica poskuša, kot to tudi sama večkrat poudari, na primeru mode in modnih strani v časopisju pokazati na stanje in razvitost slovenske družbe in njeno vpetost v modernizacijske procese. Pri tem ne gre za klasično zgodovinsko študijo, v kateri avtor na podlagi čim več pregledanih primarnih virov sklepa o dogajanju v preteklosti, pač pa za bolj antropološko študijo, ki na podlagi izbranega gradiva in s pomočjo literature zaobjame delček historične stvarnosti in ga zgodovinsko in teoretično opredeli in umesti. Avtorica ob tem fenomene, ki jih na podlagi pregledanega slovenskega časopisja obravnava in opazuje, ves čas sprti teoretično in zgodovinsko utemeljuje in pojasnjuje. To je na eni strani kvaliteta knjige, na drugi strani pa prav to bralca nekoliko vleče od rdeče niti pripovedi posameznega poglavja.

Janja Sedlaček

Ana Jug - Olip, Utihnile so ptice, utihnila je vas : spomini na selske šege in navade, na izselitev v Nemčijo, na taborišče Ravensbrück in na srečno vrnitev domov. Katoliško prosvetno društvo Planina Sele in drugi, Celovec 2011, 178 str., ilustr.

V slovenski spominski literaturi poznamo nič koliko krajših besedil na temo druge svetovne vojne. Spomini Ane Jug - Olip pa so nekaj posebnega. Napisala jih je žena, ki je bila v selski dvorazrednici soočena s slovenščini nenaklonjenim učiteljem, politično je bil njen odkrit nasprotnik in v Selah je nastopal kot eksponent nemške nacionalistične miselnosti. Kljub popolnoma slovenski okolici se je Ana Olip pis-mene slovenščine tako naučila pri slovenskem prosvetnem delu in ob branju slovenskih knjig ter bila z njo soočena v domači župni cerkvi. Dolgo je potrebovala, preden se je odločila, da napiše svoje spomine. Iz številnih spominskih zapisov vemo, da je to težko delo, ker se avtorjem vračajo spomini na trpljenje, stalno

poniževanje in smrtne nevarnosti. Na tem mestu nas ne zanimajo zapisi o šegah in navadah, saj lahko domnevamo, da je bila Ana Jug - Olip med tistimi, s katerimi je bila v stiku Marija Makarovič, ko je pisala obširno narodnopisno-sociološko študijo o Selah in Selanih (Celovec, 1994). V središču naše pozornosti je čas po »anšlusu« Avstrije nemškemu rajhu tja do njegovega zloma in prvega leta po obnovi samostojne in neodvisne Avstrije (str. 45–133).

Ana Jug - Olip svojo zasebno življenjsko pripoved vgrajuje v dogajanja v domači vasi, v zgodovinska dogajanja koroškega slovenskega prostora in se kot izgnanka in pripornica koncentracijskega taborišča Ravensbrück zaveda svoje vpletenosti v slovensko in avstrijsko zgodovino. V taborišču je iskala oporo s sojetnicami iz Sel in okolice, njeno preživetje je bilo usodno povezano z drugimi slovenskimi in slovanskimi žrtvami nacističnega režima, med katerimi pa je naletela tudi na Roso Jochmann, poznejšo poslanko Socialistične stranke Avstrije v dunajskem parlamentu. Z izbranimi Pesmimi iz zapora zaključuje svoje spomine na najtežja leta svojega življenja.

Razmere in življenje v koncentracijskem taborišču Ravensbrück so poznani iz številnih spominov in strokovnih zgodovinskih razprav. Avtorica jih v strnjeni obliki obnovi. S svojim zapisom dodaja oziroma postavlja spomenik predvsem Selankam in koroškim Slovenkam, ki so preminule v tem taborišču ali ga prestale žive in se vrnille.

Kaj razberemo iz spominov novega? Opozoriti velja na nekatere pojave, ki so do zdaj ostajali manj znani ali celo nepoznani. Vemo, da so novi oblastniki po 12. marcu 1938 takoj začeli s preganjanjem najvidnejših predstavnikov slovenske narodne skupnosti na Koroškem, vendar so se morali še ozirati na Kraljevino Jugoslavijo, ker so jo hoteli spraviti na svojo stran. Koroški Slovenec, glasilo slovenske narodne skupnosti na Koroškem, ki je bil že nekaj let pod cenzuro avstrijske stanovske oziroma klerofašistične države, je bil zdaj podvržen drugi, še strožji cenzuri. Ana Jug - Olip poroča o tem, da so po »anšlusu« v Selah gestapovci divjali po hišah zavednih Slovencev in ropali. Takih poročil v Koroškem Slovencu, katerega uredništvo se je preselilo z Dunaja v Celovec in padlo pod »cenzuro domačih nacistov«, ni. Tudi o pobegu selskih fantov v Jugoslavijo ne najdemo dosti informacij, zlasti pa nikjer vesti, da je gestapo zaradi tega zapiral njihove sorodnike. Za družino tedaj še mladoletne in neporočene Ane Olip se je preganjanje začelo 14. junija 1940 s pobegom bratov v Jugoslavijo. Zaostrilo se je z napadom nacistične Nemčije na Jugoslavijo. Bratje in drugi selski »ubežniki« so se vrnili v domače kraje. Skrb zanje so prevzele družine in pri po domače Užnikovih so jih »gostili« kar osem. Prvi višek je preganjanje doseglo 14. aprila 1942 z nasilno izselitvijo. Zato preseneča podatek, da je na dan izгона na kmetiji že bil »nov gospodar«, kar nasprotuje trditvam, da so pregon načrtovali v Berlinu in da domači nacisti pri tem niso bili udeleženi. Ana Jug - Olip takim trditvam odločno ugovarja in poudarja, da lahko imenuje osebi iz Sel, ki sta bili izbrani, da nasledita Olipove na domačijah pri Užniku in na Kališah. Njena bolečina je bila velika zaradi tega, ker je morala spoznati, da so se našli tudi domači izdajalci in izvajalci nasilne izselitve. Opisuje

vrnitev Užnikovih iz izgnanskega taborišča na Koroško konec novembra 1942, vendar ne da bi se vrnili na domačijo. V zvezi z znanimi množičnimi aretacijami s ciljem zadušitve odpora so prišli v zapore celovškega deželnega sodišča in tu po zaslišanjih dočakali proces. Potek procesa, ki je sledil od 7. do 9. aprila 1943 in se končal s 35 obsodbami – od teh 13 smrtnih –, je znan, kot je znan potek julijskega procesa. Ostre kazni je že marca 1943 v svojem govoru v Dobrli vasi napovedal gaulajter Rainer. Ana Jug - Olip poroča, kaj se je dogajalo po sodbi. Svojci so se objemali in jemali slovo. Policija pa jih je trgala narazen in pretepala. Tomaž Olip, po domače Jereb, se je divjanju policije uprl. Ta ga je tako pretepla, da je prišel v bolnišnico, kjer je, še pred justifikacijo na smrt obsojenih, umrl za posledicami tega pretepanja 19. aprila 1943. Tako je postal prva smrtna žrtev. Pretresljiv je tudi opis srečanja z očetom Florijanom, ki je izrečeno kazen prestajal v kaznilnici Stein an der Donau. Tam je bil konec vojne ob umiku esesovcev obstreljen in je podlegel ranam.

Ana Jug - Olip je prek Maribora, Dunaja in Vroclava 12. junija 1943 prišla v Ravensbrück, kjer so ji izbrisali ime in dali številko 20373. Preživela je taborišče in pohod ter se prek Prage, Beograda in Podrožčice 30. avgusta 1945 vrnila na Užnikovo domačijo.

Ana Jug - Olip se je po vojni soočala z dejstvom, da do neke omembe vredne denacifikacije koroške družbe ni prišlo. Posledice so se videle in čutile takoj. Izgnance, ki so se julija 1945 vrnili na Koroško, so hoteli poslati nazaj v Nemčijo. Nad vse ilustrativen in zelo diferenciran je njen opis dogodkov ob obletnici nasilne izselitve aprila 1946. Koroške oblasti so ukrenile vse, da bi spominsko proslavo preprečile. Prepovedovale so prihod v Celovec. Ljudem iz Sel, Borovelj in Slovenjega Plajberka je omogočil prestop humberškega mostu in pot v Celovec britanski major Gerald Sharp, ki mu avstrijski žandarji niso mogli ugovarjati. Po proslavi, ko so hoteli izgnanci javno demonstrirati po celovških ulicah, pa so jih napadli policaji, ki so jih lovili in preteпали ter jih s pomočjo gasilcev, ki so jih škropili, razgnali. Izgnancem pa so fizično grozili tudi celovski meščani.

Spomini Ane Jug - Olip so povsem primerno dopolnilno gradivo za pouk zgodovine in politične vzgoje ne le na treh slovenskih oziroma dvojezičnih koroških splošnoizobraževalnih in poklicnoizobraževalnih višjih šolah. Po njih naj bi segle vse šole. Tudi v Sloveniji!

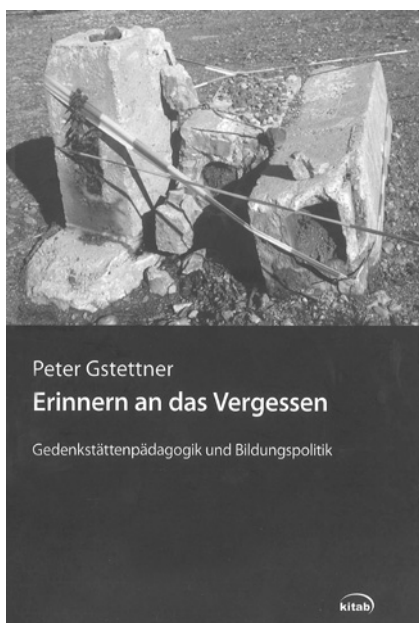
Avguštin Malle

Peter Gstettner, *Erinnern an das Vergessen. Gedenkstättenpädagogik und Bildungspolitik (Spominjanje pozabljenega. Pedagogika spominskih krajev in izobraževalna politika)*. Založba Kitab, Celovec - Dunaj 2012, 262 str.

Peter Gstettner je v knjigi objavil enajst krajših razprav, ki tematsko zajemajo vprašanja pozabljenih ali manj znanih krajev spominjanja. Razprave so med seboj povezane, vendar jih bralec lahko bere tudi povsem ločeno. Avtor med drugim obravnava vzroke, zakaj je avstrijski spominski prostor na žrtve druge svetovne vojne oziroma avstrijskega in mednarodnega odpora proti nacizmu tako močno utesnjen na Mauthausen kot osrednji prostor spominjanja. Govori o vlogi koroške deželne politike pri zasnovi narativov, ki jih javnosti posredujejo učbeniki zgodovine in ki jih oblast posreduje javnosti. V zadnjem primeru se ustavlja pri povojnem ravnanju s podružnicama Ljubelj-sever in Dhovše koncentracijskega taborišča Mauthausen in pri enem osrednjih mitov koroškega deželnega zgodovinopisja – pri »samoosvoboditvi« Koroške v večernih urah 7. maja 1945. V državnem, avstrijskem pogledu se ustavlja pri moskovski deklaraciji iz oktobrskih dni 1943 in njeni selektivni funkcionalizaciji po vodilnih avstrijskih politikih in delu avstrijskega zgodovinopisja. Iz deklaracije so namreč načrtno izpuščali odstavek o soodgovornosti Avstrije in Avstrijcev v drugi svetovni vojni in tako je obveljala v javnosti le teza o Avstriji kot prvi žrtvi Hitlerjeve napadalne politike. V posameznih prispevkih se Gstettner dotika slovenske zgodovine in slovenskega zgodovinopisja, ko na primer govori o predvojni, vojni in povojni zgodovini begunjske kaznilnice ter o taborišču Strnišče in o dveh novejših monografijah o povojnem partizanskem

nasilju na Koroškem. Razmišljanja ga končno privedejo do primerjalnega pogleda na vojne dogodke v Litvi in njenem glavnem mestu. Zanimajo ga usoda pomembne judovske skupnosti v Vilni, njen izbris v vojnem času, primer partizanskega odpora na tem območju Evrope ter zgodovinsko obravnavanje teh dogajanj v povojnem času. Niz razprav zaključuje s prispevkom Iskanje sledi kot metoda: osebni spopad s temnimi sencami preteklosti.

V uvodnem prispevku Gstettner zaznava konjunkturo spominskega diskurza, razpravlja o (centralnih) spominskih krajih in dnevih ter o njihovi vlogi, ki jo vidi v tem, da omogočijo spominjanje in onemogočajo razširjeno kolektivno pozabljanje. Zgodovinarji pri svojih raziskavah izhajajo iz dejstev, manjšo vlogo pri njih igrajo izjave

prič časa. O pripovedih prič časa kritično pripomni, da poznajo sive lise, da so lahko popačene in da v njihovih obnovah lahko zasledimo falsifikate. Spominjanje v uvodnem prispevku opredeljuje kot »spominjanje na nekaj pozabljenega« (str. 13). Namen zahteve po »potegnitvi končne črte« pod vojne dogodke vidi v tem, da se pozabijo nacistični zločini in da se storilec olajša pozabo še živih občutkov krivde. Meni, da je delo spominjanja stalna naloga predvsem zaradi tega, ker je na Koroškem še kar nekaj krajev sramote, ki so slej ko prej oviti v meglo. To izkazuje na primeru svoje dejavnosti in akcij civilne iniciative Memorial Kärnten-Koroška, ki med drugim skrbi za to, da spomin na ljubeljsko severno podružnico koncentracijskega taborišča Mauthausen ne zbledi. S temi dejavnostmi je Peter Gstettner z nekaterimi sodelavci začel leta 1995. Na drugih mestih opozarja še na druge civilne iniciative po vsej Koroški, med drugimi na zgornjedravsko iniciativo za postavitve centralnega spominskega obeležja za žrtve nacizma, na beljaško s spominsko tablo imen žrtev, na rožeško iniciativo, kjer so se zbrali za počastitev žrtev nacizma iz te občine pripadniki manjšine in večine. V tej zvezi bi bilo treba opozoriti na nejasno usodo Judov, ki so kopali jamo za hidroelektrarno v Žvabeku. Medtem ko je usoda ljudi, ki so delali pri postavitvi dravograjske elektrarne, dokaj pojasnjena, takega opisa na žvabeškem primeru nimamo. Umirajo zadnje domače priče tedanjega dogajanja na tem kraju. V sivino so zavite tudi priprave na začetek gradnje elektrokombinata Reißeck in turske avtoceste, kjer niso bili zaposleni le jugoslovanski vojni ujetniki in prisilni delavci iz raznih predelov Evrope. V zavesti koroške družbe domala ni navzoča usoda sovjetskih vojnih ujetnikov v Spittalu ob Dravi, kjer jih je od lakote pomrlo več kot 6000. V barake so britanske oblasti leta 1945 in 1946 naselile pripadnike slovenske civilne politične emigracije.

Glede Koroške je treba pripomniti, da obstajata prav na primeru vojnega časa tako rekoč dva narativa, ki ju ni mogoče združiti. Na eni strani je to zasidran narativ večinskega prebivalstva, na drugi narativ koroških Slovencev. Prvi v znanstveni meri vidi nacistični čas še vedno kot dobri stari čas. Koroški Slovenci so razvili diferenciran narativ o tem času; skupni imenovalec jim je spoznanje, da jih je nacistični režim obsodil na izginotje. O diferenciranem narativu med koroškimi Slovenci lahko govorimo, ker del Slovencev bolj poudarja pomen partizanskega oboženege odpora, del Slovencev pa bolj izpostavlja oblike represije z nasilnim izseljevanjem aprila 1942 kot viškom. Analizo tretjega slovenskega narativa, ki ga je oblikoval list Koroška kronika Britanske obveščevalne službe, pa bi morali še ovrednotiti. Pri zadnjem je prelomnica marec 1948, ko je Koroško moral zapustiti major Gerald Sharp. Vsi ti slovenski narativi med večino domala nimajo sprejemnikov. Glede na zasnovo prispevkov pa Gstettner ne upošteva, da poleg spominskih zapisov prič časa, spomnikov, spominskih krajev itd. obstajajo še »literarni spomeniki«. Avtor omenja sicer roman Maje Haderlap Angel pozabe, vendar ne omenja, da je to le nov višek v seriji literarizirane zgodovine. Lahko bi začeli kar z Lovrom Kuharjem - Prežihovim Vorancem in njegovo zbirko Naši mejniki, ki je izšla 1946 pri Celjski Mohorjevi in zajema tudi koroške Slovence oziroma mednarodni odpor proti nacizmu.

V nadaljnjem prispevku Peter Gstettner govori o izginotju mest zločina in sega nazaj v zgodovino. Tako omenja spomenik na dunajskem Judenplatzu, ki ne spominja le na uničevalna taborišča v času druge svetovne vojne, temveč tudi na judovske pogrome v prejšnjih stoletjih. Hrdlickov spomenik na Albertinaplatzu pa je bil postavljen v drugem kontekstu in med drugim spominja na poniževanje Judov po okupaciji Avstrije po Hitlerjevi Nemčiji. Pri vseh spomenikih je po avtorjevem mnenju pomembno tudi to, kdo je bil zanj pobudnik, kdo ga je postavil in kdo skrbi zanj. Iz tega se da razbrati odnos družbe do lastne preteklosti. V tej zvezi plošavlja pet tez o delu spominjanja, katerega centralno sporočilo je, da se žrtvam vrne ime in obraz. Avtor nadaljuje z analizo avstrijskega spominskega prostora, omenja prvo pregledno objavo spominskih obeležij Ericha Feina, ki je upošteval tudi tedaj obstoječa obeležja, posvečena partizanskemu odporu, spregovori o številnih civilnih iniciativah, ki so razširile pogled na ta spominski prostor, ter sumarično navaja kriterije, ki kažejo na odnos avstrijske družbe na ta spominski prostor in s tem odnos do žrtev, ki so: stopnja družbenega priznanja, finančna podpora pri postavitvi in vzdrževanju, stopnja poznavanja, javna pozornost, frekvenca obiskov, vključitev v nacionalna in mednarodna omrežja in nazadnje obstoj specialnih razikovalnih institutov, kot je to na primer Dokumentacijski arhiv avstrijskega odporništva na Dunaju. Kot kraje spominjanja avtor opredeljuje »institucionalizirane, družbeno odlikovane in oskrbovane spominske kraje za nacistične žrtve in za žrtve protinacističnega odpora« (str. 50). Avtor ocenjuje, da je koncentracijsko taborišče Mauthausen dobro zasidrano v avstrijskem spominu, nikakor pa da kaj takega ni mogoče trditi o njegovih številnih podružnicah. Od njih gotovo izstopa podružnica Ebensee, pa tudi glede podružnice Ljubelj-sever se je stvar premaknila toliko, da so sedaj znana imena njenih smrtnih žrtev. Sovjetska zveza je Mauthausen leta 1947 predala v avstrijsko upravo z nalogo, da postane »mesto spomina na v boju za svobodno, neodvisno in demokratično Avstrijo padlih žrtev« (str. 58). Vendar so oblasti z razgraditvijo taborišča hitro začele, podružnice so zapadle pozabljanju, deloma jih je spet prerasla narava, deloma so površinam dali za »drug namen« ali pa so jih pozidali.

V zgodovinopisju poznamo kar nekaj objav, ki govorijo o Koroški in Avstriji kot posebnem primeru v mednarodnem dogajanju. Čeprav Gstettner ne navezuje nanje, en prispevek zajedljivo naslavja s Poseben primer Koroška: samoosvoboditev izpod dobrega starega časa? Spominjanje označuje kot »aktivni proces rekonstrukcije preteklosti«, ki ga je treba voditi proti politični sili zamolčevanja, odrievanja in zatajevanja preteklosti (str. 71). Koroške deželne glavarje označuje kot spominsko-politične akterje prvega razreda, ki so začrtovali glavne smernice zaželenega prikaza preteklosti, smernice pa da so uresničevale podrejene institucije in s tem določale, kaj spada k deželni zgodovini in kaj ne. Vsi ti zgodovinopisje razumejo kot »nacionalno nalogo«. Njihova temeljna doktrina je bila: Koroška nemška, svobodna in nedeljena. Nacističnega časa to zgodovinopisje domala ne tematizira oziroma ga osvetljuje iz svojega selektivnega zornega kota. Glede deželnih glavarjev je treba Gstettnerju pritruditi vsaj glede Hansa Piescha, Leopolda Wagnerja in Jörga

Haiderja. Kot primere selektivnega zgodovinopisja zadnjega časa avtor omenja Avgusta Walzla, Alfreda Elsteja, Michaela Koschata, Petra Strohmaierja in Floriana Thomasa Rulitza, omenja pa tudi publikacijo Jožeta Dežmana, Alfreda Elsteja idr. Med kljukastim križem in rdečo zvezdo/Unter Hakenkreuz und Titostern. Preden spregovori o »samoosvoboditvi« Koroške, kritično osvetljuje spominjanje na Vrhu, kjer je veliko prostora namenjenega spominjanju na storilce in trditvam, da so najbolj trpeli vojni ujetniki in pregnanci (pripadniki nemških manjšin t. i. Vzhodne Evrope). Prezre pa vlogo, ki jo je igrala koroška Rimskokatoliška cerkev pri reintegraciji vojnih povratnikov v koroško družbo. Temu je treba dodati: britanska vojaška oblast na Koroškem je v prvem povojnem času skrbno pazila na vse pojave nacistične miselnosti in to miselnost skušala izkoreniniti s pomočjo reedukacije. Ugotavljamo pa, da se je ta povsem ponesrečila, glede na spore med Vzhodom in Zahodom pa se je tudi kmalu končala. Neuspelo reedukacijo navsezadnje dokazujejo tudi reakcije na film Mlini smrti. Ko so film kazali celovškim dijakom in učiteljem, je prišlo do izgrediv. Avstrijske šolske oblasti so se nanje odzvale mlačno. Izključeni dijaki in relegirani učitelji so kmalu spet sedeli v šolskih klopeh oziroma so te poučevali.

Glede »samoosvoboditve« je slovenski narativ naslednji: Slovensko zgodovinopisje je »samoosvoboditev« Koroške stalno označevalo v skladu s tem, kar je bila: prevzem oziroma predaja oblasti iz rok nacističnega gaulajterja Rainerja na večer 7. maja »patriotom« (zastopnikom predvojnih strank z izključitvijo slovenske) s posebno nalogo, da ohranijo Koroško »svobodno in nedeljeno«. To dobro dokumentira list Kärntner Zeitung. Trditev o »samoosvoboditvi« je bila postopoma sprejeta v miselni sklop Korošcev kot kolektivnih žrtev. Prevzem oblasti so politiki patrioti ob pomoči deželnih zgodovinarjev preinterpretirali kot »lastno osvoboditev«. Britanci naj bi se nemalo čudili, kdo jih je sprejel v dopoldanskih urah 8. maja na celovškem Hitlerjevem trgu. To postopno preinterpretacijo osvetljujejo in dokumentirajo razna besedila. Na prvi seji Provizorične deželne vlade po zapisniku sodeč o »samoosvoboditvi« ni bilo govora. Zapisnik med drugim poroča, da so deželo zasedle britanske enote in da so v Celovec vkorakale 2. do 3. kompanije Titovih čet (KLA, LAD I, 1. Sitzung der prov. Landesregierung am 8. Mai 1945). Na izredni seji Koroške deželne vlade 13. aprila 1946, torej ob prvi obletnici osvoboditve Dunaja, je deželni glavar Hans Piesch, kot eden izmed patriotov večernih ur 7. maja slavil v svojem govoru zmagovito Rdečo armado oziroma »s slavo ovenčano rusko armado« ter menil, »da je trajalo še domala mesec dni, preden je bila osvobojena tudi Koroška« (KLA, LAD I, Sondersitzung der Kärntner Landesregierung am 13. April 1946 im Zimmer 84 des Regierungsgebäudes zu Klagenfurt). Nadalje je menil, da je »le Koroška še čakala na svojo osvoboditev, ki je končno sledila 8. maja 1945« (prav tam). Niti mesec za tem je deželni glavar Piesch zaigral v deželnem zboru na druge strune, ko je menil: »Pred enim letom se je Koroška v zadnji uri z odstavitvijo gaulajterja Rainerja osvobodila nacistične oblasti in s hrepenenjem pričakovala vkorakanje britanskih enot, ki so razorožile v deželi nahajajočo se esesovsko divizijo.« (Kärntner Landtag 16. Gesetzgebungsperiode, II.

Tagung, 4. Fest-Sitzung am 8. Mai 1946) Deželni glavar je ob tej priložnosti navezal na misel o Avstrijcih oziroma Korošcih kot kolektivnih žrtvah in jo obogatil še s »spoznanjem«, da so bili tako vojaki vermahta, zavezniški vojaki in partizani »žrtve«, ko je dejal: »Spominjamo je dejanj zavezniških sil, spominjamo se mrtvih Avstrijcev in Korošcev, ki so proti svoji volji morali nositi orožje ali pa so ga uporabili v boju proti nacionalnemu socializmu.« (prav tam) Slovenski list Koroška kronika Britanske obveščevalne službe ob obletnici zmage z nobeno besedo ni omenjal »samoosvoboditve« Koroške, temveč slavil zavezniške armade, vključno z jugoslovansko, in v precej drastičnih besedah opisal trepet nemških enot pred partizani oziroma Jugoslovansko armado: »Ko se je zvedelo, da se bližajo Celovcu enote Jugoslovanske armije, se je negotovost v mestu še povečala. Nemška vojska, ki je bila pripravljena brezpogojno se predati britanskim vojaškim silam, je videla na drugi strani v vojski maršala Tita še vedno svojega sovražnika, proti kateremu bi se borila tudi brez sleherne možnosti na zmago. Predobro so se zavedali Nemci grozodejstev, ki so jih izvajali nad narodi Jugoslavije, da sedaj ne bi pričakovali upravičenega povračila za svoje zločine. /.../ Dne 8. maja so vkorakale čete Jugoslovanske armije z juga v mesto. Istočasno se je začulo iz smeri Glavnega trga veselo vzklikanje. Ljudje so pozdravljali oklopne vozove 8. Britanske Armije.« (Koroška kronika let. II/1946, šte. 20, 10. maja 1946, str. 1) Po tem poročilu naj bi se glavnina Jugoslovanske armade umaknila s Koroške že 13. maja 1945, torej le dan po prvi noti britanskega poslanika maršalu Titu z zahtevo po umiku jugoslovanskih čet (Documents on the Carinthian Question, Beograd 1948, str. 39). Angleški slovenski opis dogodkov 8. maja 1945 se torej močno razlikuje od »uradnih« koroških. Trajalo je le nekaj tednov, da sta deželni glavar Hans Piesch in znanstveni odbor, kjer je igral pomembno vlogo zgodovinar Martin Wutte, našla primeren slovar, da sta dočkala oziroma skonstruirala, kaj pomembnega za deželno zgodovino se je zgodilo v preteklosti. Teza o »samoosvoboditvi« je bila s pogledom na pričakovana pogajanja za avstrijsko državno pogodbo dobrodošla in skladna z moskovsko deklaracijo in s tem politično oportuna.

Kakšne sive lise zevajo v koroškem spominskem prostoru opisuje Gstettner na primerih osrednjih dni, 10. oktobra 1920 in 8. maja 1945. Dneva ilustrirata, kaj koroška družba ocenjuje, da je vredno spomina. Govor je o dvakratni ogroženosti s strani Slovanov. Gstettner opaža oživljanje vindišarske teorije, govori o prizadevanjih, da se protinacistični odpor diskvalificira kot nekaj tujega, v deželo vnešenega in nečastnega. Zadnje služi predvsem temu, da iztrga slovenski manjšini iz kolektivne zavesti spoznanje o zgodovinsko zaslužnem partizanskem boju. Taka razmišljanja so v svoji doslednosti privedla do zahteve po odstranitvi vseh partizanskih spomenikov. Tendenciozno zaznava konec odporniške zgodovine, kot je ob drugem primeru to zapisal Ernst Logar (Ernst Logar, Das Ende der Erinnerung, Klagenfurt/Celovec 2011). Ob tem razmišlja, kaj so koroški Slovenci sami prispevali k razvrednotenju zgodovine odporništva. Korošci, da so se imeli po vojni za kolektivno žrtev »titokomunistične maščevalne politike« in Gstettner se vrača k dvema že omenjenima razpravama (Rulitz, Elste in drugi) in njunim senzacio-

nalističnim recepcijam v koroških medijih. Meni, da »sicer ne prinašata dejansko novih rezultatov, toda 'povojno vojno' na Koroškem obravnavata kot historične 'tragedije' na ravni partizanskih maščevalnih akcij nasproti 'protikomunističnim beguncem'« (str. 104). Sprašuje, kaj so ti begunci dejansko bili in kaj dejansko so reprezentirali odvedenci.

V naslednjih prispevkih Peter Gstettner govori o krajih sramote in o njihovem preoblikovanju v kraje spominjanja. Meni, da ti kraji niso bili izbrani po naključju. V primeru Judov so morali odgovarjati cilju končnega iztrebljanja. Kratko se ustavlja pri administrativni infrastrukturi, ki je zagotavljala uničevanje ljudi, in vprašanih izbire lokacij ter to ilustrira na primeru Litve oziroma litovskega judovskega prebivalstva in njegove likvidacije v ponarskih gozdovih. Ti kraji so pogosto tudi kraji z dvojno zgodovino, vendar se pripoveduje le tisti njen del, ki je usklajen z nacionalno zgodovino. V tej zvezi omenja Begunje in Strnišče, njuno vojno in povojno zgodovino ter taborišči v Wolfsbergu in Spittal ob Dravi. Posebno pozornost posveča mestu Dachau in istoimenskemu taborišču ter težavam, ki jih ima mesto pri primernem turističnem trženju mesta. Taborišče je bilo »vavnica« za osebje drugih koncentracijskih taborišč, po vojni pa so ga zavezniki spremenili v zbirno mesto za internacijo nacistov, po množičnem odpustu manj obremenjenih pa so ga bavarske oblasti uporabljale za begunce.

Grozljiv je opis usode litovskih Judov ne le tako glede njihove nemočne vpletenosti v meddržavne spore Sovjetske zveze in nemškega rajha, temveč njihove nadaljnje usode. Nacistična Nemčija je med litovskim prebivalstvom našla kolaborante, ki so uprizorili maščevalne pohode na Jude, ki so se po možnosti zatekli med sovjetske partizane. Te kolaborante najdemo proti koncu vojne tudi na Koroškem, kjer so kot pripadniki vojaške formacije Iltis lovili partizane. En njen pohod se je sredi marca v Selah končal s smrtjo dveh partizanov in enega domačega civilista.

Gstettner spregovori tudi o končnih zločinih nacističnega režima, ki so služili ustrahovanju prebivalstva, in apelih nacističnih mogotcev na odločilno bitko, ki bo prinesla končno zmago. Več prostora v tej povezavi posveča smrtnemu maršu madžarskih Judov v Mauthausen. To pot rekonstruirajo razne civilne iniciative, ki postavljajo žrtvam spominska obeležja in vključujejo v svoje raziskave priče časa ter prebivalstvo ob prehojeni poti. Omenja primere iz Beljaka in Šmohorja, vse te zločine, ki so jih pogosto zakrivali lokalni oblastni mogočniki nacističnega režima, pa označuje kot »zločine v končni fazi«. Razprave pod glavnim naslovom Vedno še sledovi zaključuje z natančno vojno in povojno historiografijo podružnice Ljubelj-sever koncentracijskega taborišča Mauthausen.

V sklepnem prispevku avtor razmišlja o preostalih sledovih in njihovem iskanju. Ugotavlja zlorabo pojma »iskanje sledov« oziroma napačno etiketiranje raznih razprav s tem pojmom. Pravi, da je ta metoda nujno povezana z odkrivanjem potlačjenih in »pozabljenih« spominov, »ki še niso našli pot v nobene uradne arhive«. Sprva je treba narediti vidno tisto, kar je potlačeno, in spraviti do besede družbeno nedovoljen spomin. Gstettner povzema: naš metodični pristop k iskanju sledov je zavezan družbeno šibkim spominom. Zaradi tega smo vzpostavili temeljno pravilo:

točno in vztrajno opazovanje krajev spomina in spominskih prostorov, emfatično poslušanje in spraševanje; obenem pripustiti emocijo in jo koristiti kot medij novih izkušenj in spoznanj. Poglavje zaključuje z metodološkimi smernicami: iskanje sledi zahteva aktiviranje vseh čutil; pomeni hojo poti, ki korak za korakom vodi v preteklost in pri tem ne sledi izhojenim cestam, temveč hodi lastne steze, ki pogosto križajo »mainstream«; ustvarjanje povezav z ljudmi, ki so hote ali nehote zapustili sledi; sledi, ki jih najdemo in ki jih tudi zapustimo, so v veliki meri odvisne od kulture okolice, tradicij družbe in lastnega raziskovalnega zanimanja; interpretacija sledi je v načelu vedno nedokončan proces, ki ga olajšuje zgodovinsko in kulturno kontekstualno vedenje; odkritje sledi lahko povzroča občutke strahu, bolečine ali sramu, torej čustva, ki navajajo k temu, da se odkrito subjektivno ublaži, bagatelizira, izravna in nadomesti z »dejstvi«, ki so s časom postala ljuba. Tako pa se zgodovina ponovno olepša in izkrivi.

Avguštin Malle

Jurij Hadalin, Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan.

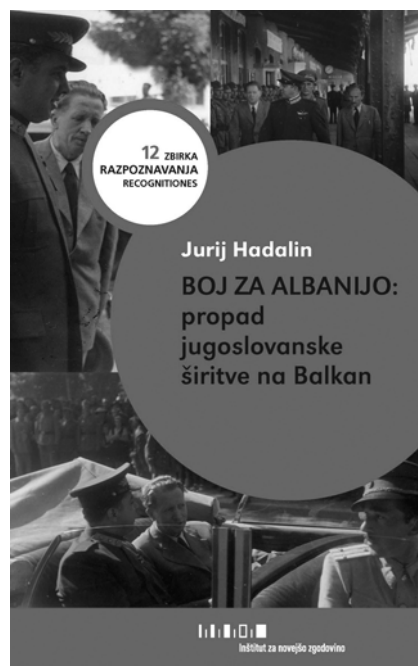
Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2011, 444 str., ilustr. (zbirka Razpoznavanja – Recognitiones ; 12)

V slovenski zgodovinopisni literaturi je posebej opazen manko, ki zadeva obravnavo problemskih vsebin izven slovenskega prostora. Nekaj takih del sicer že imamo, kljub temu pa ne moremo govoriti o usmeritvi, ki bi lahko v bližnji prihodnosti zagotavljala preseganje ozkih nacionalnih okvirov historičnega raziskovalnega interesa na Slovenskem. Monografija dr. Jurija Hadalina, *Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan*, zato predstavlja pomembno izjemo, ki opazno širi spoznavni obseg slovenske zgodovinske vede in nadgrajuje dosedanje stanje v njenem okviru izvajanih raziskav. Njena posebna odlika je tudi kompleksno poznavanje delovanja vsedržavnega organizma druge jugoslovanske skupnosti. Avtor ga je, skladno s predmetom svoje raziskave, predstavil skozi razčlenitev enega od najbolj občutljivih vprašanj druge Jugoslavije (jugoslovansko-albanske odnose), ki je imelo velik pomen za njen notranje- in zunanje politični razvoj ter ideološki značaj. Monografija s tem v marsičem odgovarja na ključna vprašanja, ki so zaznamovala razvoj socialističnega ideološkega, političnega in gospodarskega modela na Slovenskem in v drugi Jugoslaviji, hkrati pa opozarja na tiste njegove vidike, brez katerih ne moremo celostno oceniti zgodovinskega položaja, v katerem so bili Slovenci in jugoslovanska država po letu 1945. Tako tvorno prispeva k poznavanju omenjenega obdobja in zgodovinskih procesov, ki so ga opredelili.

Avtor je monografijo razdelil na Predgovor, sedem temeljnih vsebinskih sklopov (poglavij), razčlenjenih v manjša podpoglavja, Povzetek, ter predstavitev virov in literature in navedbo tehničnih pomagal. V Predgovoru (str. 9–17) najprej opozori, da so skozi vse obdobje po drugi svetovni vojni jugoslovansko-albanski odnosi predstavljali pomemben del zunanjepolitične usmeritve druge Jugoslavije. Albanija je najprej »v prvih povojnih letih predstavljala prvo zunanjepolitično oporišče Titove balkanske politike« (str. 9), po resoluciji Informbiroja in razhodu med državama leta 1948 pa so jugoslovansko-albanski odnosi »ostajali pomembno vprašanje tudi kasneje, ko je jugoslovanska zunanja politika dobivala izrazito globalni značaj, ki se je odražal v balansiranju med obema blokoma hladne vojne in promociji koncepta gibanja neuvrščenih«. Albanija je bila kljub svoji majhnosti in gospodarski nerazvitosti za Jugoslavijo pomemben zunanjepolitični dejavnik tudi zaradi velike albanske manjšine v Jugoslaviji in je »v kasnejšem delu obravnavanega obdobja pogojeval(a) tudi jugoslovansko notranjo stabilnost«. (str. 11) Kandidat ob opredelitvi ključnih problemskih značilnosti jugoslovansko-albanskih odnosov po drugi svetovni vojni v Predgovoru še poudari, da je kljub propagandno izmaličeni literaturi, ki je o teh odnosih nastajala na obeh straneh meje, zaradi obilice nevtralnjšega arhivskega gradiva iskanje objektivnega stališča o omenjeni problematiki, olajšano. Nadalje opozori, da so v oblikovanju jugoslovansko-albanskih odnosov »imeli veliko odgovornost tudi slovenski predstavniki, ki jih je bilo glede na nekoliko oddaljen del sveta, ki ga je tedaj predstavljala Albanija, presenetljivo veliko« (Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Sergej Kraigher, Drago Košmrlj, Drago Flis; str. 16–17). Prav tako velja opozoriti, da je do popolne prekinitve diplomatskih odnosov med državama leta 1950 najmočnejše vezi z Albanijo predstavljala zunanja trgovina, »ta sekretariat pa je bil dobro kadrovskega zapolnjen s Slovenci. Med ponovno normalizacijo medsebojnih odnosov je bil tako prvi jugoslovanski pomočnik zveznega sekretarja, ki je uradno obiskal Albanijo po resoluciji Informbiroja, Boris Šnuderl, prvi jugoslovanski sekretar pa nekaj let kasneje znani bančnik Metod Rotar.« (str. 17)

Po Predgovoru avtor v prvem poglavju (Jugoslovansko-albanski odnosi od nastanka albanske države do druge svetovne vojne, str. 19–36) predstavi ekspanzionistično politiko Kraljevine Srbije in nato Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev do albanske države od leta 1913 dalje ter hud, vsesplošno izvajan pritisk na albansko prebivalstvo v času prve Jugoslavije. Obenem prikaže vzpostavitev in različne oblike ita-

lijanskega vpliva v Albaniji od druge polovice dvajsetih let do italijanske zasedbe Albanije v začetku aprila 1939. Nato preide na obdobje druge svetovne vojne, ki ga obravnava v naslednjem poglavju Albanska politika Komunistične partije Jugoslavije v času druge svetovne vojne ali kako se je Albanija spreminjala v jugoslovanski satelit (str. 37–104). Najprej opozori, da je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) začela obravnavati vprašanje Albanije šele konec tridesetih let, stiki z albanskimi komunisti pa so bili vse do kapitulacije Jugoslavije težavni, saj je bila jugoslovansko-albanska meja močno zavarovana z obeh strani. Sodelovanje med jugoslovanskimi in albanskimi komunisti se je začelo stopnjevati v drugi polovici leta 1941, ko sta delegata Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) Miladin Popović in Dušan Mugoša odločilno prispevala k oblikovanju in organizaciji Komunistične partije Albanije (KPA), v katero so se v začetku novembra 1941 združile različne komunistične skupine, ki so do tedaj delovale na albanskem ozemlju. Obenem je jugoslovansko osvobodilno gibanje prek svojih različnih predstavnikov (najvidnejši je bil Svetozar Vukmanović - Tempo) že v letih 1941–1943 vzpostavilo nadzor nad albanskim, ki se je razvijalo po jugoslovanskem vzorcu. Po jugoslovanskem vzorcu so v Albaniji izvajali tudi priprave na prevzem oblasti. To je pokazal kongres albanske Narodnoosvobodilne fronte (večstrankarske organizacije, ki so jo obvladovali komunisti), 24. maja 1944 v Permetu. Na kongresu, ki je bil organiziran podobno kot II. zasedanje AVNOJA, so izbrali začasno vlado in Antifašistični svet narodne osvoboditve Albanije (ASNOA), ki je imel vlogo skupščine; vlada in ASNOA naj bi predstavljala edino legitimno oblast v Albaniji. Medtem je bil konec decembra 1943 in v začetku januarja 1944 na znani Bujanski konferenci, na kateri je bilo razmerje med albanskimi in nealbanskimi delegati 79:21 odstotkov v korist albanskih, ustanovljen še Narodnoosvobodilni odbor za Kosovo in Metohijo. Konferenca je sprejela resolucijo o pravici do samoodločbe in odcepitve albanskih prebivalcev Kosova in Metohije in poudarila, da sta pôrok za njeno uresničenje Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije in Albanije. Na Bujansko resolucijo se je marca 1944 odzval CK KPJ, ki je obravnava vprašanja o razdelitvi ozemlja označil kot neustrezno in se zavzel za razumevanje in popularizacijo sklepov II. zasedanja AVNOJA, v katerih je bilo (brez omenjanja albanskega prebivalstva) utemeljeno načelo narodne enakopravnosti. Kmalu zatem sta bila iz Albanije odpoklicana Miladin Popović in Dušan Mugoša, ki naj bi svoje naloge v Albaniji uspešno dokončala in zato prevzela nove na Kosovu. Avtor ob tem opozarja, da je do njunega odpoklica lahko prišlo tudi zato, ker sta postala v Albaniji splošno poznana in bi to lahko škodilo tako političnim interesom KPJ kot tudi KPA, po enem od tolmačenj pa naj bi se Miladin Popović preveč »poistovetil s politiko KPA, v pismu Titu pa je tudi načenjal občutljivo temo samoodločbe Albancev na Kosovu«. (str. 83) Popovića in Mugošo sta zamenjala Velimir Stojnić in njegov pomočnik Nijaz Dizdarević. Z njunim prihodom je jugoslovanski pritisk na KPA vztrajno naraščal, Velimir Stojnić pa je »tik pred izvršenim komunističnim prevzemom oblasti v Albaniji dosegel, da je imelo jugoslovansko vodstvo popolno kontrolo v CK KPA in s tem tudi na ozemlju celotne Albanije«. (str. 97) Stojnić je

po vojni postal prvi jugoslovanski veleposlanik v Albaniji, zaradi pretiranega vztrajanja pri prenosu jugoslovanskih vzorcev na albanske razmere pa je bil jeseni 1945 odpoklican. Avtor v zaključku drugega poglavja še kratko oceni politiko jugoslovanskega komunističnega vodstva do Albanije v letih 1941–1945. Ta naprej ni temeljila v želji po prevladi v Albaniji pač pa v načelu komunističnega internacionalizma, ki se je po letu 1943 umaknil jugoslovanski viziji povojne ureditve Balkana. S tem pa je postalo pomembno vprašanje politične prevlade v povojni Albaniji. »Pri tem ni bila tako pomembna geostrateška vloga Albanije, ki je bolj zanimala Sovjetsko zvezo, niti ne albanska rudna bogastva, temveč vprašanje Kosova in drugih z Albanci poseljenih območij v Jugoslaviji.« Najelegantnejša rešitev tega vprašanja se je po mnenju jugoslovanskega vodstva »skrivala v stari ideji o Balkanski federaciji, ki bi rešila večino mednacionalnih trenj na Balkanskem polotoku. Vodilno vlogo v njem bi seveda morala prevzeti Jugoslavija, ki bi Albaniji s tem lahko prepustila sporna ozemlja, v Srbiji pa bi to potezo lahko upravičila s kompenzacijo delov ozemlja z Bolgarijo.« (str. 103) Vendar je te načrte preprečil Stalin (strah pred premočno državno tvorbo na Balkanu, ki bi se lahko oddaljila od Sovjetske zveze), ki je pragmatično gledal tudi na nezaželen odziv zahodnih zaveznikov, zlasti Velike Britanije, saj bi novo oblikovana federacija oslabil njen vpliv na Balkanu. Vprašanje Balkanske federacije se je umaknilo z dnevnega reda, Jugoslavija pa je v vsem nadaljnjem času pokazala, da se Kosovu in Metohiji ne namerava odreči. Naj na tem mestu opozorimo, da se avtor kasneje še enkrat vrne k vprašanju Balkanske (komunistične) federacije. Podrobno ga obravnava v posebnem podpoglavju (str. 176–191), v katerem ugotovi, da je bila ideja o tej federaciji (brez monarhistične Grčije), »ki se nam danes dozdeva utopična, (...) v povojnih letih (...) najbližje uresničenju, vendar je zaradi sporov v komunističnem bloku propadla, saj je jugoslovansko vodstvo v njej videlo možnost svoje dodatne afirmacije, ki Sovjetski zvezi nikakor ni bila po volji. Čeprav je že marca 1948 postalo jasno, da so se jugoslovansko-sovjetski odnosi močno ohladili, idejo o federaciji pa je zavrnil tudi PB CK KPJ na seji 1. marca, je povezovanju v novo federativno tvorbo zadala končni udarec albanska odločitev o podpori resoluciji Informbiroja, bolgarska stran pa je formalno prekinila svojo dotedanjo zunanjepolitično smer na XVI. plenumu CK BDP 13. julija, ko je radikalno spremenila svojo politiko reševanja makedonskega vprašanja.« (str. 190–191)

V tretjem poglavju (Skupna pot v socializem, str. 105–201) avtor prične z razčlenbo povojnih odnosov med državama. Jugoslavija je v letih do 1948 Albanijo pomembno podprla na diplomatskem (zastopanje albanskih interesov v državah, s katerimi Albanija ni imela diplomatskih odnosov; podpora na Pariški konferenci za repatriacije), materialnem, političnem, kadrovske, kulturnem in vojaškem področju, Albanija pa je nadaljevala z uvajanjem jugoslovanskega modela oblasti. Albanija je ob enem za jugoslovansko vodstvo predstavljala tudi prostor za zaostrovanje odnosov s tedaj nadvse skeptično sprejemanim Zahodom, kar je najbolj pokazal znani incident v Krfskem prelivu oktobra 1946 (potopitev dveh britanskih rušilcev, ko sta zaplula v minsko polje, ki so ga položile jugoslovanske ladje), ko se je Jugo-

slavija preko albanskega ozemlja zapletla v eno prvih prask hladne vojne. V tem obdobju (od 22. junija do 2. julija 1946) je prišlo tudi do obiska albanskega državnega in partijskega voditelja Enverja Hoxde v Jugoslaviji, v okviru katerega je bila pripravljena Pogodba o prijateljstvu in vzajemni pomoči med Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo in Ljudsko republiko Albanijo, ki sta jo državi podpisali 9. julija v Tirani. Na podlagi te pogodbe so od julija do novembra 1946 podpisali še 20 sporazumov, ki so vsebinsko predvsem urejevali gospodarske, s tem pa tudi medsebojne politične odnose. »Sklenjeni sporazumi so albansko državo tesno navezali na Jugoslavijo, kar je bilo mnogokrat kasneje interpretirano kot kolonialističnem odnos do nerazvite sosednje države.« (str. 148) Albanski minister za gospodarstvo Nako Spiru, »sicer nekakšen intelektualni vodja KPA« (str. 155), je jugoslovanski objem hitro presodil kot premočan in začel zagovarjati povezovanje z močnejšo in bogatejšo Sovjetsko zvezo. Spirova prizadevanja, ki jih je sprva podpiral tudi Hoxda, o večji sovjetski podpori Albaniji niso bila uspešna. Politbiro CK KPA jih je kritično ocenil, Spiru, ki si je obenem prizadeval zasesti drugi najvišji položaj v KPA in iz njenega vodstva izriniti predstavnike projugoslovanske usmeritve, pa je potem, ko je v Politbiroju ostal brez podpore, opreti pa se ni mogel tudi na sovjetske diplomatske in gospodarske strokovnjake v Tirani, 21. novembra 1947 napravil samomor. Njegovo politiko je nato obsodil VIII. plenum CK KPA, zbran med 26. februarjem in 8. marcem 1948, vendar je bila jugoslovanska zmaga v boju za prevlado v Albaniji, navidezna. Ko je spomladi 1948 prišlo do razhajanj med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, se je Enver Hoxda začel počasi odvracati od Jugoslovancev (k temu je prispeval tudi predhodni jugoslovanski predlog o skupnem poveljstvu jugoslovanske in albanske vojske oziroma podreditvi slednje Jugoslovanski armadi), po objavi resolucije Informbiroja junija 1948 pa se je Hoxda, kljub temu, da KPA vanj sploh ni bila včlanjena, prvi pridružil kritiki jugoslovanske partijske politike in dejansko prekinil vse odnose z Jugoslavijo. Resolucija Informbiroja je Hoxdi prišla prav, da je obdržal svoj vodstveni položaj v KPA, saj je lahko na tej podlagi dosegel revizijo dveh prejšnjih plenitev CK KPA (II. v Beratu, novembra 1944, in VIII., marca 1948), na katerih so Hoxdevi nasprotniki uveljavljali projugoslovanska stališča, hkrati pa se je rešil jugoslovanskega nadzora. Septembra 1948 je bil sklican XI. plenum CK KPA, ki je obsodil delovanje projugoslovanske skupine, ki je do tedaj obvladovala Politbiro in CK KPA. »Vsi, ki so na vodilna mesta v državi prišli v duhu VIII. plenitve, so bili zamenjani, svoja mesta pa so dobili nazaj tisti, ki so jih izgubili po njem.« Rehabilitiran je bil tudi Nako Spiru. (str. 210). V novih razmerah naj bi »jugoslovansko pomoč (...) zamenjala sovjetska, ki bi ne bila tako utesnjujoča, bila pa bi še obilnejša«. (str. 202) Albanija je, z izjemo Pogodbe o prijateljstvu in vzajemni pomoči (le-to je novembra 1949 preklicala Jugoslavija), že julija 1948 odstopila od vseh pogodb in sporazumov z Jugoslavijo. Gospodarsko sodelovanje med državama se je skoraj popolnoma ustavilo, septembra 1948 pa je bilo popolnoma prekinjeno. Komunikacija med državama je nato potekala le še v obliki diplomatskih not.

V četrtem poglavju (Prva ledena doba v medsebojnih odnosih, 1948–1955, str. 215–251), avtor predstavi jugoslovansko-albanske odnose po resoluciji Informbiroja. KPA je na svojem I. kongresu novembra 1948, na katerem se je preimenovala v Albansko partijo dela (APD), obsodila Jugoslavijo in politiko KPJ ter poudarila navezavo na Sovjetsko zvezo, obenem pa projugoslovansko skupino v KPA obtožila protimarksističnega, protisovjetskega in trockističnega delovanja. Na tej podlagi je bila izvedena obsežna politična čistka, med katero so iz APD izključili več kot četrtino članstva, tretjino narodnih poslancev ter polovico vseh članov CK in Politbiroja. V čistkah je bil obsojen na smrt in ustreljen tudi Koci Xoxe, drugi človek KPA/APD in nekdanji notranji minister. Po II. kongresu APD aprila 1950 je sledil še en val čistk, s katerimi se je Enver Hoxda utrdil na oblasti. Medtem so se odnosi med državama še bolj zapletali (oviranje dela jugoslovanskega diplomatskega predstavništva v Tirani, zavračanja poštnega prometa iz Jugoslavije, obmejni incidenti, pošiljanje agentov albanske varnostne službe, diverzantov in emigrantov na jugoslovansko ozemlje, subverzivna politična dejavnost Jugoslavije v albanskih emigrantskih organizacijah in manjše operacije na albanskem ozemlju). Stanje se je začelo spreminjati po Stalinovi smrti, ki sicer ni »prekinila napetih odnosov med Jugoslavijo in Albanijo, vendar pa je pomenila veliko spremembo za tedanjo politiko«. (str. 230) Sredi leta 1954 je na albansko pobudo prišlo do obnovitve diplomatskih odnosov med državama in sledilo je »nekajletno začasno premirje«. (str. 251) Avtor ga opiše v petem poglavju, Kratkotrajna odjuga v letih 1955–1956 (str. 253–286), ki se je konkretno odrazila v oživitvi gospodarskega sodelovanja. Mejniki v približevanju obeh držav pa je bil obisk Nikite Hruščova v Beogradu leta 1955, ko je bilo jugoslovansko politično vodstvo v očeh vzhodnega bloka delno rehabilitirano, s čemer »se je navidezno sprijaznilo tudi albansko vodstvo«. (str. 257) Po jugoslovanski obsodbi posega sovjetske vojske na Madžarskem leta 1956, ki je ohladila odnose med Moskvo in Beogradom, pa se je Enver Hoxda lahko »vrnil na svojo staro politično linijo, ki je ni več zapustil«. (str. 263) Med Jugoslavijo in Albanijo je v naslednjih letih ponovno prišlo do različnih oblik in načinov stopnjevanja napetosti. Avtor pa ob tem opozarja, da »kljub vsemu (...) celotna slika jugoslovansko-albanskih odnosov v tem času ni popolnoma negativna, saj so na določenih nivojih, predvsem gospodarskem, odnosi potekali popolnoma normalno, brez velikih posledic, ki bi izhajali iz trenutnih političnih sporov«. (str. 278–279) Avtor poglavje zaključuje z opozorilom na novo spremembo zunanje-politične usmeritve albanskega vodstva. Enver Hoxda je namreč v tem času »pričel razmišljati o tem, da je tudi sovjetski objem premočan, nič kaj preveč všeč pa mu niso bile niti sovjetske ideje o vojaških bazah na albanskem ozemlju in nujnosti preusmeritve albanskega gospodarstva s težke industrije na poljedelstvo. Zaradi tega se je kmalu zatem pričel intenzivneje politično zblíževati s kitajsko komunistično partijo, ki je Hruščovovo reformistično pot in pragmatičnost v zunanjih odnosih ocenjevala kot znak šibkosti ter se je želela zavihetati na višji položaj v mednarodnem delavskem gibanju.« (str. 285–286)

V šestem poglavju (Druga ledena doba (1960–1968), str. 287–339), avtor predstavi razpad sovjetsko-albanskega partnerstva, ki je Albaniji omogočil, da se je

izognila procesu destalinizacije. Državi sta diplomatske stike ukinili leta 1961, z Albanijo pa je nato prekinila diplomatske odnose še večina vzhodnoevropskih držav. Izključili so jo tudi iz delovanja Varšavskega pakta. Albanija je bila s tem, z izjemo Kitajske, ki se ni strinjala z destalinizacijo v Sovjetski zvezi, ostro pa je napadala tudi jugoslovanski »revizionizem«, zunanjepolitično izolirana od ostalega sveta. »Kitajska je Albanijo podpirala predvsem zaradi političnih učinkov, saj sta bili albanska vlada in partija njeni edini politični zaveznici na evropskem kontinentu, Albanija pa je bila prikladno ozemeljsko ločena od sedaj sovražnega Varšavskega pakta. Pomemben dejavnik pri tem je bila seveda tudi Jugoslavija, ki je Albanijo ozemeljsko ločevala od večine ostalega sveta in s tem pravzaprav garantirala njen obstoj, česar jugoslovanski diplomati niso pozabili redno omenjati ob vseh jugoslovansko-albanskih stikih. Pomembna komponenta albansko-kitajskih odnosov je bilo tudi članstvo Albanije v OZN, ki ga je dosegla leta 1955.« Z navezavo na Albanijo je namreč Kitajska dobila možnost posrednega vpliva na skupščino OZN, »v kateri je Albanija predstavljala njeno trobilo«. (str. 298) Jugoslovansko-albanski odnosi so bili v tem času, skladno z novo albansko zunanjepolitično usmeritvijo, skorajda popolnoma zamrznjeni, sovražni odnos do Jugoslavije pa je ostal osnovna konstanta albanske zunanje in notranje politike. Tako je APD na svojem IV. kongresu februarja 1961 napovedala brezkompromisno vojno »jugoslovanskemu revizionizmu«, jugoslovanska stran pa se je na to odzvala z znano Belo knjigo, ki je razbesnela albansko vodstvo. Sicer pa so bila leta, ki so sledila albanskemu razhodu s Sovjetsko zvezo in povezovanju albanskega vodstva s kitajskim, »pusta in brez velikega dogajanja«. (str. 310) Avtor je tedanje jugoslovansko-albanske odnose dobro označil kot »privijanje ali popuščanje ventila, ki je zadrževal napetost, vendar lahko ugotavljamo, da je pri tem šlo zgolj za minimalne spremembe, ki so nihale med vročim in hladnim stanjem«. (str. 315) Razmere so se spremenile leta 1968, ko so se medsebojni odnosi začeli normalizirati.

Pot k normalizaciji medsebojnih odnosov je začrtala sovjetska intervencija na Češkoslovaškem avgusta 1968. Povzročila je paniko v albanskem vodstvu, ki se je zbal, da bi do podobnega posega lahko prišlo tudi na albanskem ozemlju, zato je Albanija začela iskati večjo oporo v odnosih s sosednjimi državami. Takoj po sovjetski invaziji je povsem ukinila protijugoslovansko propagando, formalno izstopila iz Varšavskega pakta (s tem se je nadejala večje podpore v mednarodni skupnosti v primeru ogroženosti s sovjetske strani), in začela poudarjati pripravljenost za normalizacijo odnosov z Jugoslavijo. V okviru njihovega vzpostavljanja je navezovala tesnejše stike s Kosovom (sodelovanje tiranskih in prištinskih visokošolskih ustanov), kar so na jugoslovanski strani sprejemali kot uvod v morebitno širše sodelovanje na meddržavni ravni. Na ta pozitivni premik pa je padla senca, ko so konec novembra in v decembru 1968 na Kosovu in v Makedoniji izbruhnile velike demonstracije albanskega prebivalstva z zahtevo po oblikovanju albanske republike, ki bi poleg Kosova obsegala še severozahodni del Makedonije. Jugoslovansko vodstvo je demonstracije ocenilo kot separatistične in nacionalistične in jih s silo zatrla. Medtem pa se je, kot pravi avtor, jugoslovanska diplomacija »še

naprej kot pijanec plota držala starega recepta pomirljive politike«. (str. 334) Diplomatski odnosi med državama so se normalizirali leta 1971 s ponovno vzpostavitvijo veleposlaništev. V tem času je tudi prišlo do ponovnega povečanja medsebojne blagovne izmenjave. Vzrok za to je bilo dejstvo, da »Kitajska kot albanski gospodarski partner ni uresničila albanskih pričakovanj, saj njena pomoč ni dosegala sovjetske, kar je gospodarski razvoj Albanije upočasnilo«. (str. 335)

V zadnjem, sedmem poglavju, Položaj albanske manjšine v Jugoslaviji v obravnavanem obdobju in vpliv jugoslovansko-albanskih stikov na politične spremembe (str. 341–386), avtor obravnava narodnopolitične razmere v drugi jugoslovanski državi. Oriše končne boje za osvoboditev Kosova novembra 1944, upor velikega dela prebivalstva proti jugoslovanski oblasti in posledično uvedbo vojaške uprave na Kosovu februarja 1945, njeno ukinitve, ter priključitev pokrajine k federalni Srbiji julija 1945. Nato predstavi položaj septembra 1945 oblikovane Avtonomne Kosovsko-Metohijske pokrajine (AKMP) v Ljudski republiki Srbiji (AKMP je imela relativno veliko avtonomijo na gospodarskem in kulturnem področju, zagotovljena pa je bila tudi enakopravnost albanskega jezika), dejavnost v zvezi z revizijo agrarne reforme, ki je bila v prvi Jugoslaviji izvedena tako, da je čim bolj razredčila albansko prebivalstvo, vzpostavitev šolstva v albanskem jeziku, in kulturni razvoj albanskega prebivalstva v AKMP. Posebej pa se ustavi ob zarezi, ki jo je za albansko prebivalstvo pomenila resolucija Informbiroja. Opozarja, da se je po njeni objavi »ponovno pojavil izliv nezaupanja do albanske manjšine, ki je v celoti postala nezanesljiv element v regiji«. Jugoslovansko vodstvo je odredilo izvajanje preventivne politike do albanskega prebivalstva. Šolski programi so bili prečiščeni, v letih 1951–1957 je potekal »trend kulturnega razdvajanja albanske manjšine od matice«. V AKMP je prišlo tudi do odkrite oblasti varnostnih sil. »Najpomembnejše odločitve so postale domena zveznega notranjega ministra Aleksandra Rankovića, pod katerim so ponovno pričeli izvajati podobno politiko, kot so je bili pripadniki albanske manjšine vajeni že izpod prve Jugoslavije in jo je v svojem (znanem – op. J. P.) referatu iz leta 1938 povzel dr. Vaso Čubrilović. (...) Stare srbske nacionalistične ideje so se tako izvajale pod krinko novega režima.« (str. 357–358) Tudi leta 1953 sprejeti novi Statut AKMP (le-ta ni imela svoje ustave) je zoževal pravice narodnostnih manjšin. Politika trdne roke h kateri je sodilo tudi prisilno prepričevanje prebivalcev albanske narodnosti, da se opredelijo za Turke oziroma se v Turčijo množično izseljujejo, je potekala vse do Brionskega plenuma in Rankovićeve izločitve iz jugoslovanske politike leta 1966. Položaj Kosova se je nato izboljšal s sprejemom ustavnih amandmajev leta 1969, po katerih so tudi avtonomne pokrajine postale konstitutivni element jugoslovanske federacije. Več samostojnosti so dobili tudi kosovski komunisti, združeni v pokrajinski organizaciji Zveze komunistov na Kosovu. Avtor pravi, da je bil »odnos Albancev s Kosova do matične Albanije v tistem času (...) dvoumen, saj je med večino vladala zavest o trdem diktatorskem režimu onkraj meje, vendar pa je bila kritika režima v sosednji državi vseeno redek pojav, predvsem zasebno, saj so o Albaniji razmišljali predvsem kot o svoji domovini«. (str. 378–279) Njihovo življenje v jugoslovanski državi pa je bilo v

naslednjem desetletju povezano z izrazitim napredkom na kulturnem in visokošolskem področju, izboljšal se je tudi gospodarski položaj, čeprav pokrajina nikakor ni uspevala uloviti razkoraka z drugimi deli države. Avtor v sklepu poglavja, v katerem razčleni pojavne oblike afirmacije albanske narodnosti v sedemdesetih letih, opozori še na pomen Ustave Socialistične federativne republike Jugoslavije iz leta 1974 za albansko narodnost na Kosovu. Socialistična avtonomna pokrajina Kosovo je na njeni podlagi postala enakopravna članica federacije, Kosovo je od leta 1974 imelo tudi vse institucije, kot so jih imele republike. Avtor ta položaj ponazoril z navedkom izjave tedanjega predsednika partijske organizacije na Kosovu Mahmuta Bakallija: »Z ustavo iz 74-tega leta je bilo načeloma urejeno, da je Kosovo del Srbije, vendar je pravzaprav bilo samostojno. Bilo je konstitutivni del federacije.« (str. 385)

Avtor svoje delo problemsko zaokroži s Povzetkom (str. 387–393; v angleškem jeziku str. 395–402), v katerem sintetično predstavi jugoslovansko-albanske odnose in njihovo bistvo v obravnavanem obdobju. Zaključil ga z ugotovitvijo, da je bila »jugoslovanska politika do Albanije (...) ves čas konsistentna v osnovnem elementu – pomirljivosti, ki ji zagotavlja določeno stopnjo notranje stabilnosti in varne meje. O kakšnem bolj detajlnem zunanjepolitičnem načrtu jugoslovanske države pa bi težko govorili, saj se je navadno poskušala le čim bolj neofenzivno prilagajati muhastim spremembam albanskega režima, teh pa v obravnavanem obdobju in tudi kasneje ni manjkalo.« (str. 393)

S pričujočo monografijo je Hadalin opravil veliko delo. Monografija skozi problematiko jugoslovansko-albanskih odnosov razkriva notranjo in zunanjepolitično usmeritev vladajoče KPJ/ZKJ v vseh njenih razvojnih stopnjah, obenem pa podrobno pojasnjuje razmere v vodstvu KPA/APD od njene ustanovitve do konca obravnavanega obdobja. Hkrati na primeru Albanije dobro prikaže vojaško zgodovino Balkana med drugo svetovno vojno ter različne vidike albanskega državnega razvoja po njej. Enako velja glede razčlenitve mednarodnih odnosov in mednarodnega delavskega gibanja po letu 1945, kar opazno prispeva h kompleksnejšemu razumevanju dogajanja v jugoslovanskem in mednarodnem okviru v drugi polovici 20. stoletja. Monografija, ki je dopolnjeno besedilo avtorjeve doktorske disertacije, katero je kot mladi raziskovalec pripravil na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani in 22. junija 2010 ubranil na ljubljanski Filozofski fakulteti pred komisijo v sestavi prof. dr. Dušan Nećak, prof. dr. Mitja Ferenc, prof. dr. Božo Repe in podpisani, prinaša opazno vsebinsko svežino v slovenski zgodovinopisni prostor. Obenem je tudi pomemben prispevek k zgodovinopisnim raziskavam na območju nekdanje jugoslovanske države.

Jurij Perovšek

Prijatelj ali sovražnik? : dokumenti o stikih med Edom Brajnikom in Danom Shaikajem : (1944–1980) / avtorica spremne študije in kazal Ljuba Dornik Šubelj. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2011, 139 str., ilustr. (Viri, št. 32)

Arhivski viri so eden temeljev oziroma pogojev znanstvenega zgodovinopisja. Vsaka objava arhivskega gradiva na način, značilen za metode in tehniko znanstvenega zgodovinopisja, je zato zanj in tudi za vse, ki jih objavljana tematika virov zanima, dobrodošla. To velja tudi za objavljene vire o tajni diplomaciji, ki sta jo vsak za svojo državo vzdrževala med seboj dva obveščevalca, kot je primer v virih o stikih med jugoslovanskim in izraelskim obveščevalcem, ki jih je za objavo pripravila dr. Ljuba Dornik Šubelj, arhivistka Arhiva Republike Slovenije (sedaj že upokojena), ki je vrsto let skrbela in urejala resnično obsežen fond slovenskega »ministrstva« za notranje zadeve (Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS), najbrž danes največja poznavalka arhivskega gradiva obveščevalne službe v Sloveniji (ne gradiva SOVE, ki še ni v celoti predano Arhivu Republike Slovenije) in strokovnjakinja za zgodovino jugoslovanske tajne politične policije, t. i. Udbe (ta je sicer imela uradno drugačna imena), v Sloveniji. S to tematiko je magistrirala (objava Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo, Ljubljana 1999) in deset let pozneje doktorirala (Vloga OZNE za Slovenijo pri prevzemu oblasti : 1944–1946), za objavo pa je leta 2003 pripravila tudi izdajo virov (skupaj z Lovrom Šturmom in Pavletom Čelikom) Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji (Arhivsko društvo Slovenije, zbirka Viri, 21), za kar je napisala uvodno študijo o kratki zgodovini organov državne varnosti pri nas.

Tokrat pa je za objavo pripravila dokumente, ki govorijo o stikih med jugoslovanskim obveščevalcem, pripadnikom tajne jugoslovanske politične policije, ki pa je imela tudi obveščevalno funkcijo (tako kot jo ima npr. CIA), Edom Brajnikom (1922–1983), in izraelskim obveščevalcem, pripadnikom obveščevalne službe Mosad (uradni naziv v slovenščini Inštitut za obveščevalne in specialne naloge), ki ima nalogo delovanja v tujini in izvaja t. i. tvegane operacije, vključno z likvidacijami sovražnikov (med znanimi uspehi Mosada je ugrabitev nacističnega vojnega zločinca, organizatorja holokavsta Adolfa Eichmana leta 1960 v Argentini), Yeshayahujem Shaike Trachtenbergom oziroma Shaike Danom (1909–1994), kot se je imenoval kot obveščevalec. To pa je bolj okvir »zgodbe«, saj je pri objavljenih doku-

mentih več »pripovedi« o delovanju in poslovanju Službe državne varnosti, tj. Udbe. Stiki Brajnika in Shaikeja – te sta imela v času, ko državi nista imeli diplomatskih stikov in sta bili zaradi »arabsko-izraelskih« vojn (1967, 1973) na nasprotnih bregovih – so bili bolj izhodišče (sredstvo) jugoslovanske Službe državne varnosti za blatenje Eda Brajnika in za obračunavanje z njim. Brajnik, sicer znan obveščevalec VOS-a iz časa druge svetovne vojne (bil je poveljnik oddelka varnostne službe v Ljubljani in je bil organizator večine diverzantskih akcij ter likvidacij, ki jih je izvedel VOS v letih 1941 in 1942), je namreč postal po letu 1966, ko je Služba državne varnosti s političnim padcem njenega »botra« Aleksandra Rankovića izgubila velik del svoje moči, v očeh njenih pripadnikov (»padlih« in tistih, ki so ostali v njej) tisti, ki je spodmaknil kamenček, da se je sprožil plaz, imenovan padec Udbe in Rankovića. Brajnik je bil namreč tisti, ki je Tita opozoril, da mu Udba prisluškuje, kar je bil povod, da se je v Jugoslaviji izvedla »deudbaizacija«. Tega mu pač njegovi nekdanji kolegi niso oprostili in jim je prav prišlo skrivno srečevanje Brajnika z izraelskim kolegom Danom Shaikejem v času, ko Jugoslavija in Izrael nista imela diplomatskih stikov in sta bila v sovražnih taborih. Nekdanji kolegi so se tako lotili Brajnika (ta je po odhodu iz SDV-ja postal slovenski politik – poslanec slovenske skupščine, član republiškega izvršnega sveta) z namenom, da ga oblatijo. Brajnik je bil v očeh svojih nekdanjih kolegov njihov politični sovražnik, kar kažejo nekateri dokumenti, zbrani v pričujoči knjigi, o stikih med njim in Danom. Šlo je za notranjepolitično zadevo, pri čemer jim je v Službi državne varnosti zunanjepolitična stvar prišla prav kot sredstvo. Naslov tega zvezka iz zbirke Viri je bolj poudarja vprašanje, ali gre za Brajnika kot sovražnika Udbe, kot pa to, da je imel stike s predstavnikom izraelske obveščevalne službe, ki je bila v obravnavanem času v taboru, sovražnem Jugoslaviji. Zbrani dokumenti o stikih obeh obveščevalcev kažejo, da sta bila prijatelja, ki sta spoštovala drug drugega. Dejstvo je, da je imelo njuno prijateljstvo pozitivne posledice pri osamosvojitvi Slovenije.

Ljuba Dornik Šubelj je zbrala 33 dokumentov, katerih rdeča nit je Edo Brajnik. Tega in njegovega »sogovornika« na izraelski strani, Dana Shaikeja, je predstavila v obsežni uvodni študiji. V njej je predstavila tudi problematiko virov in vodilno temo, zakaj je sploh prišlo do stikov jugoslovanske in izraelske obveščevalne službe in stikov Brajnika in Dana v času po prekinitvi diplomatskih odnosov med državama. Njuni stiki, ki pa niso bili takrat neposredni, so se začeli neposredno po koncu druge svetovne vojne, ko je prek Jugoslavije in njenih jadranskih pristanišč z najetimi ladjami potekalo preseljevanje Judov v Palestino. Oba imenovana obveščevalca sta sicer v tem »poslu« sodelovala, čeprav se takrat nista nikoli neposredno, osebno srečala. A to skupno delovanje je rodilo prijateljstvo in bilo temelj za poznejše osebne stike, ki so predstavljeni v tej zbirki virov oziroma so zbudili odzive, ki jih prikazujejo objavljeni viri.

O stikih in sodelovanju Brajnika in Dana v letih 1946 do 1948 ni dokumentov. O tem pa je pisal Dan Shaike v svojih spominih, izšli so leta 1989 in nato v angleščini 1992, v katerih je eno poglavje posvetil tej temi in Edu Brajniku in ga je naslovil »Prijatelj«. Njegovo pripoved je v uvodni študiji avtorica zbirke virov

uporabila za predstavitev prehajanja judovskih beguncev prek Jugoslavije v Palestino, kar je teklo od konca druge svetovne vojne pa do nastanka judovske države Izrael. Poleg tega spominskega vira pa se je za predstavitev te tematike, ki je zbližala oba obveščevalca iz naslova zbirke virov, naslonila še na študijo beograjske raziskovalke Mladenke Ivanković (Odlazak jevrejskih izbeglica – žrtava holokausta iz evropskih zemalja za Palestinu preko teritorija Jugoslavije 1946–1947. godine. V: Tokovi istorije, časopis za noviju istoriju Srbije, 2006, št. 3), da je to temo predstavila zelo obsežno. Beograjska raziskovalka v svoji študiji Brajnika sicer ne omenja, ker morda o njem oziroma njegovem delovanju glede judovskega preseljevanja v Palestino ni našla nobenih virov. Ali pa je vzrok za to odnos do Brajnika zaradi njegove vloge v razkrinkavanju Udbe in njene politične vloge v Srbiji?

Vire, ki jih je uvrstila v zbirko, je avtorica razvrstila v pet vsebinskih sklopov. V prvem je dokument iz maja 1944, ki ima z osrednjo oziroma naslovno temo posredno, vsebinsko povezavo. Gre za dokument Svetovnega judovskega kongresa iz maja 1944, ki ga je ta poslal Titu s prošnjo, da naj jugoslovansko osvobodilno gibanje pod njegovim vodstvom pomaga Judom iz Madžarske, proti katerim so nacisti in madžarski kolaboranti pripravljali »holokavst«. Ta dokument je tako predvsem vsebinsko vezan na problematiko, s katero sta se po vojni glede izseljevanja Judov prek Jugoslavije ukvarjala Brajnik in Dan, nima pa neposredne zveze z njima. Našli so ga v hišni preiskavi pri Borisu Furlanu (aretiran je bil v povezavi s t. i. Nagodetovim procesom leta 1947), čeprav je bil naslovnik predstavnik jugoslovanskega osvobodilnega gibanja pri zaveznikih – Britancih (v Londonu), Vladimir Velebit. Zakaj je bil ta dokument pri Furlanu, ni jasno. Ali mu ga je predal Velebit in ali je Velebit ta dokument sploh predal Titu? Treba je upoštevati, da gre za dokument z dne 22. maja 1944, ko sta doživela Tito in njegov vojaško-politični vrh jugoslovanskega osvobodilnega gibanja t. i. desant na Drvar, s katerim so Nemci želeli Tita ujeti. Dokument pa vsekakor kaže, da so Judi že leta 1944 iskali pomoč pri jugoslovanskem osvobodilnem gibanju.

Drugi sklop so dokumenti (8) o sodelovanju Brajnika in Dana od leta 1967 do 1973, ko sta se šla tajno diplomacijo in sta se srečevala v tujini. Brajnika so tako opazili pripadniki Udbe, ki so imeli svoje »posle« v tujini in so videli v tem možnost »obračunati« z njim. Tretji sklop so dokumenti (10) Službe državne varnosti o razčiščevanju vloge Brajnika glede teh stikov z Izraelom oziroma predstavnikom te države iz vrst njihove obveščevalne službe. Brajnik je imel tajne stike z izraelskim predstavnikom z védenjem oziroma po nalogu jugoslovanskega zunanjega ministrstva. Ker Služba državne varnosti tega ni vedela, je začela po ovadbi Brajnika preiskovati. Četrty sklop tvorijo dokumenti (11) o Brajnikovi obrambi pred obtožbami, da je izraelski sodelavec, ki kažejo razčiščevanje vseh obtožb prot njemu s strani zvezne Udbe in zveznega notranjega ministrstva. Peti sklop (3 dokumenti) se nanaša na Brajnikovo vlogo pri brionskem plenumu, ko je bila Udba zaradi svojih metod delovanja podvržena ostri kritiki.

Vodilna, naslovna tema zbirke dokumentov je res sodelovanje Eda Brajnika in Dana Shaikeja, vendar drugi dokumenti – večina zbranih (izbranih) dokumentov

ne govori neposredno o stikih in sodelovanju Brajnika in Dana, ampak o Službi državne varnosti –, o načinih njenega predvsem »poslovnega« oziroma tihotapskega, »mafijškega« delovanja in jo tako razgaljajo. V poskusu obračuna z Brajnikom, ki je stopil na prste kolegom in njihovim političnim botrom ter njihovim hotenjem, so se namreč sami razkrili. Za preučevanje zgodovine odnosov v t. i. drugi Jugoslaviji so to vsekakor dokumenti, ki veliko povedo o razmerjih v Udbi in o načinih njenega delovanja ter o položaju Udbe v državi.

Večina zbranih dokumentov je iz Arhiva Republike Slovenije, iz fonda Republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Slovenije (AS 1931), in to iz gradiva, ki ga je leta 1974 predal slovenski Službi državne varnosti Brajnik sam. Dokumenti se nanašajo na nelegalno trgovino t. i. »Dunajske skupine« Službe državne varnosti, ki se je ukvarjala s tihotapljenjem po navodilih in za korist zveznega sekretariata za notranje zadeve. Namen poslovanja te skupine, katere vodilni član je obremenil Brajnika zaradi sestanka z Danom na Dunaju maja 1973, je bil, da z nelegalno trgovino (cigarete, alkohol itd.) razen zadovoljitve osebnih koristi z delom sredstev pokrije potrebe zvezne Službe državne varnosti predvsem pri nabavi določenih tehničnih sredstev (helikopterji, naprave za prisluhe). Metode delovanja so spominjale na prikaze v različnih filmih z vohunsko tematiko, npr. na »bondijado« agenta 007. Ti dokumenti govorijo več o »poslovanju« udbovcev kot o Brajniku. Imajo pa tudi neposredno povezavo s t. i. akcijo Vrh in Zeleno knjigo, ki jo je sprožila srbska Služba državne varnosti ob sodelovanju vojaške obveščevalne službe z namenom očrniti slovenske politike, predvsem pa Kardelja kot tvorca »federalizacije federacije«, kar je bilo v nasprotju s pogledi v Srbiji in v vrhu jugoslovanske vojske. Vsekakor je šlo za politično spletko, tako da so ti viri pomembni tudi za preučevanje odnosov med posameznimi jugoslovanskimi republikami.

Na koncu so objavljeni še dokumenti o povezavi Eda Brajnika z brionskim plenomom (IV. plenum CK ZKJ, ki je bil 1. julija 1966 na Brionih, na katerem so obravnavali delovanje Udbe in vlogo takratnega podpredsednika SFRJ Rankovića ter njegovih političnih somišljenikov v tem) oziroma o njegovi vlogi pri tem. Dva dokumenta sta iz Arhiva Jugoslavije in sta objavljena v zajetni zbirki virov Četrta sednica CK SKJ : Brionski plenum (Beograd, 1999). Ti dokumenti kažejo, zakaj je bil Brajnik Službi državne varnosti trn v peti in zakaj so ga želeli očrniti.

Dr. Ljuba Dornik Šubelj je zbirko dokumentov zgledno uredila. Vsi dokumenti so objavljeni v izvorniku v srbohrvaškem/srbskem ali hrvaškem jeziku. Je pa dokumente iz angleščine (prvi dokument) in iz srbohrvaščine/srbščine prevedla v slovenščino, kar omogoča boljše spremljanje »dogajanja«. Napisala je 311 opomb, predvsem o osebah iz dokumentov. Nekatere bi sicer potrebovale več podatkov, zlasti ker so v teh dokumentih in v dogajanju, ki jih ti razkrivajo, pomembni »akterji«. Kljub temu je zbirka dokumentov s temi opombami dobila za bralce »dodano« vrednost. Poleg razjasnitve oseb s kratkimi življenjepisnimi podatki v opombah je pripravila kazalo uporabljenih kratic in kazalo osebnih imen.

Objavljeni dokumenti so za zgodovinopisje zelo uporabni, saj imajo veliko vsebinsko, izpovedno vrednost. Za vse, ki jih zanima Udba, so ti viri zato dobrodošli.

Gre namreč za dobro izbrane in za objavo pripravljene dokumente, ki govorijo predvsem o Udbi in njenem delovanju na »ekonomskem« področju. Z izdajo virov, kot jih je pripravila dr. Ljuba Dornik Šubelj, je izpolnjen eden bistvenih pogojev znanstvene ali strokovne izdaje virov, ki lahko pred bralcem »zaživi«. Zbirka vsekakor izpolnjuje vse kriterije za kritično, znanstveno izdajo zgodovinskih virov. To pa ni mogoče reči za mnoge danes izdane zbirke dokumentov, ki so le zbirke faksimilov dokumentov brez nujnih oziroma obveznih pojasnil pod črto in imajo tako predvsem politični, propagandistični namen.

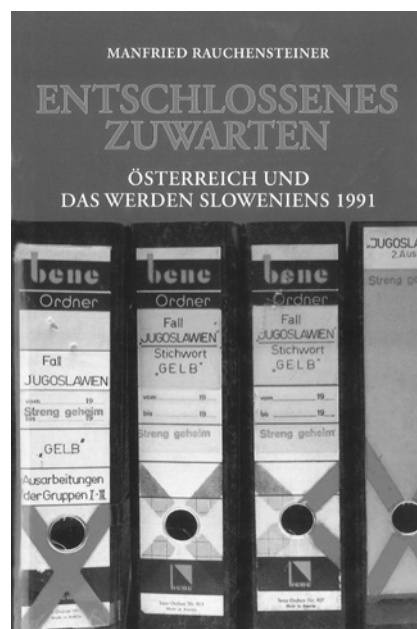
Zdenko Čepič

Manfried Rauchensteiner, Entschlossenes Zuwarten. Österreich und das Werden Sloweniens 1991. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten. Klagenfurt am Wörthersee 2011, 159 str.

Avstrijski zgodovinar Manfried Rauchensteiner, ki je objavil že nekaj odmevnih študij o novejši vojaški in politični zgodovini Avstrije, v svoji zadnji razpravi piše o razpadu večnarodne Jugoslavije in nastajanju samostojne Slovenije. Procese razlaga na temelju bilateralnih odnosov med Avstrijo in Jugoslavijo, pri čemer opozarja na pomembne ekonomske odnose Avstrije z bolj razvitima republikama Slovenijo in Hrvaško, upošteva ekonomske vzroke razpada države, razpravlja o sočasnih političnih procesih v Avstriji in na ravni Evropske skupnosti ter na svetovnem nivoju. Pozornost namenja vojaškim načrtom obrambe Avstrije in s tem povezanimi vprašanji primata odločitev v primeru ogrožanja – ali naj bodo, in v kaki meri, odločitve v rokah vojaških strategov ali v pristojnosti političnih voditeljev države. Jugoslovanska kriza mu je povod, da primerjalno razpravlja o dveh drugih krizah, o madžarski leta 1956 in češkoslovaški leta 1968. Ob detaljnih prikazih številnih vojaških načrtov, ki jih je načrtovala avstrijska vojska, in realnih vojaških ukrepov na višku jugoslovanske krize konec

junija in v začetku julija 1991, sta prevladali le politika in diplomacija. Pri avstrijskih politikih je ob upoštevanju mnenj drugih evropskih in mednarodnih diplomatov prevladala umirjenost, kar pa avtor ne potrjuje glede razpoloženja avstrijskega javnega mnenja. To je bilo pod vplivom medijev odločno na strani Slovenije in slovenskega prebivalstva. Avstrijski tiskani mediji so v tistih dneh iz ropotarnice zgodovine privlekli marsikatero stare predsodke proti Srbom, Slovence in slovenska prizadevanja za samostojnost pa večinoma heroizirali. Nekaj pozornosti Rauchensteiner namenja tudi slovenski manjšini na Koroškem in njenim stališčem v dnevih jugoslovanske krize ter pri tem upošteva rezervirano zadržanje Koroškega hajmatdinstva do nastajanja samostojne slovenske države. Razpravo zaključuje z epizodama, ki spominjata na zlate čase avstrijskega političnega kabareja, ki pa dokazujeta, da najboljše kabaretistične tekste še vselej piše življenje. Avtor opozarja tudi na številne univerzitetne razprave – diplomske in magistrske naloge ter disertacije, ki so nastale po razpadu Jugoslavije. Ker sta težišči dela politični in vojaški vidik, ne upošteva nalog in disertacij s področja gospodarstva, sicer bi jih bilo še znatno več.

Rauchensteiner meni, da so številni politični opazovalci pričakovali po smrti maršala Tita razpad Jugoslavije, da pa nihče ni vedel povedati, v kakšni obliki bo ta potekal. Med vzroki razpada navaja ekonomsko neravnovesje med razvitimi republikami in nerazvitimi, centralizem, srbsko prevlado zlasti v vojski, krčenje in potem ukinitvev avtonomij Kosova in Vojvodine in zapleten sistem vodenja države. Meni, da je razpad države naznanjala ekonomska kriza oziroma praktični razpad gospodarstva. Omenja spomenico Srbske akademije znanosti in umetnosti in 57. številko Nove revije, ki jo označuje kot alternativo slovenskih avtorjev prvi. Zamisli slovenske strani naj bi privedle do večje avtonomije, zlasti pa pripravile pot demokratični ureditvi republike na temelju političnega pluralizma. Vendar slovenski načrti niso bili tisti, ki bi obrnili pozornost OVSE na Jugoslavijo; njen interes je sprva veljal predvsem zaskrbljujočemu razvoju na Kosovu. Rauchensteiner razpravlja o znatnih razlikah, tako na političnem kot na vojaškem področju, v pripravah na samostojnost med Slovenijo in Hrvaško in pri tem opozarja med drugim na slovenske ustavne spremembe z dne 27. septembra 1989. Glede avstrijsko-slovenskih odnosov avtor govori o pomembni vlogi znanstvenikov in kulturnih ustvarjalcev ter meni, da je nastajanje večstrankarskega sistema v sosednji Sloveniji treba videti tudi pod vplivom propada komunističnih režimov v Vzhodni in Srednji Evropi. Precej pozornosti namenja razdvojenosti avstrijske vlade: medtem ko bi eksponenti konservativne ljudske stranke najraje videli naglo mednarodnopravno priznanje Slovenije in so verbalno podpirali slovensko pot v samostojnost, soodločujoči socialdemokratični vladni partner tega nikakor ni odobral. Kancler Franz Vranitzky je želel imeti stike le s centralno vlado v Beogradu in je svoje in mnenje svoje socialdemokratske stranke usklajeval z mnenjem držav Evropske skupnosti ter Združenih držav Amerike. Vrhovni diplomat avstrijskega zunanjega ministrstva Thomas Klestil je prav tako zastopal mnenje, da naj Avstrija vse svoje korake usklajuje z Evropsko unijo in ZDA. Po 25. juniju 1991 pa je vsem

akterjem hitro postalo jasno, da bo na koncu procesa osamosvajanja prišlo do mednarodnopravnega priznanja Slovenije kot suverene države.

Avstrijski vojaški krogi so dolgo pred razpadom Jugoslavije pri scenarijih ogrožanja države upoštevali vse možne različice, nazadnje tudi »primer Jugoslavije«. Sprva je avstrijsko vojaško poveljstvo zanimalo predvsem obnašanje Jugoslavije v primeru vojne med velikima blokoma. Po smrti Tita je dve leti premlevalo vse mogoče različice, med katerimi je bila celo domneva »slovenske vstaje na Koroškem, iniicirane po Jugoslaviji« (str. 43). Leta 1988 je izdelalo štiri različice načrta zavrnitve domnevnega ogrožanja države z juga, ki so vse izhajale iz tega, da se je treba pripraviti na spremembe v Jugoslaviji. Avtor pravi, da so se vojaška načrtovanja »občasno osamosvojila«, kar pomeni, da niso bila politično dogovorjena, kaj šele sankcionirana. Na višku krize je avstrijsko vojsko v znantni meri zaposlovalo vprašanje pristojnosti. Minister za obrambo je že prej ustanovil v ministrstvu Vodstveni štab, ker je ministrski svet že mesece prej sklenil, da se vojaško poveljstvo ukine do začetka julija 1991. V ministrstvu in na ravni zveznih dežel, ki so mejile na Jugoslavijo oziroma Slovenijo (Gradiščanska, Štajerska, Koroška), so razpravljali o tem, kako bi poimenovali in utemeljili avstrijsko vojaško operacijo ob avstrijsko-jugoslovanski (slovenski) meji. Ob meji so namreč po ukazu premiera Markovića, da naj Jugoslovanska ljudska armada mejne prehode spet spravi pod federalni nadzor, potekali boji in prišlo je do kršitev avstrijskega zračnega prostora. Po razpravah, ali naj avstrijska vojska sodeluje pri varovanju meje, ki niso prinesle rezultata, pa tudi ker nihče pristojnih takega posega ni zahteval, je minister 28. junija izdal povelje zavarovalnega posega zvezne vojske za zaščito mej avstrijske republike. Avtor meni, da v Avstriji tega dne nihče ni niti pomislil na zgodovinsko »obremenjen« dan – Vidov dan. Avstrijska vojska se je prvič pojavila s težkim orožjem neposredno na meji sosednje države. Ob madžarski krizi 1956 se je meji smela približati na 500 metrov, ob češkoslovaški krizi 1968 se je celo umaknila iz 30-kilometrskega pasu, da le ne bi izzvala morebitnih akcij čet varšavskega pakta. Rauchensteiner opisuje, s kolikimi težavami je vojska ta ukaz uresničila. Primanjkovalo je predvsem primerne moštva, saj je vojska prav dan prej odpustila rod izurjenih vojaških obveznikov, z 2. julijem pa je bilo ukinjeno vojaško poveljstvo. Delne mobilizacije, ki so jo nekateri pričakovali, ni bilo. Prišlo je do razprave o primernosti povelja, saj je Vojaška obveščevalna služba ocenila, da država ni ogrožena in da Jugoslavija nima namenov, da bi jo ogrožala. Politično odgovorni so potem sklepali na temelju te ocene. Mediji pa so neprestano pisali o ogroženosti. Z vojaškimi ukrepi se je sicer strinjalo prebivalstvo neposrednega mejnega območja, le nekaj kilometrov stran pa so se na Koroškem turistični delavci že bali za turistično sezono, ker so se v javnosti seveda pojavljali številni vojaki. Avstrija in Jugoslavija sta si na višku krize izmenjali noti. Ob meji je vse varnostne mehanizme prevzela za nekaj dni vojska; cariniki in policisti so stali ob strani. Politiki so zavračali zahtevo po (delni) mobilizaciji, ki jo je zahtevala vojska. Ko je bila medijska in siceršnja čustvena nabitost na višku, je bila s 1. julijem po odločitvi trojke Evroske unije napovedana deeskalacija. Istega dne je Avstrija uveljavila nujnostno sejo vseh 35

članic OVSE, kateri naj bi sledila 3. julija še seja visokih uradnikov držav v Pragi. Avstrija se je v teh dneh postopno umaknila glede naglega priznanja nasledstvenih republik na stališča Evropske unije in ZDA, obenem pa zaznala, da se Evropska unija in ZDA počasi približujeta stališčem Slovenije in Hrvaške. Avtor v tej povezavi omenja srečanje slovenskih predstavnikov (Kučan, Rupel) z nemškim zunanjim ministrom Genscherjem v Beljaških Toplicah 2. julija.

Rauchensteiner nekaj pozornosti namenja manjšinski politiki po vstopu koroških Slovencev v Sosvet za slovensko narodno skupnost pri Uradu zveznega kancelerja in delu državnega poslanca Karla Smolleja. Ob vseh manjšinskih problemih in očitkih manjšine na račun Avstrije meni, da je bilo sosedsko sodelovanje dobro in da je bilo sodelovanje v delovni skupnosti Alpe-Jadran prav sinonim za to. Politika Jugoslavije je bila v svetovnem in mednarodnem merilu pomembna (str. 104). Omenja stališča osrednjih organizacij do osamosvojitvenih prizadevanj Slovenije in govori o »daleč presegajočih« diplomatskih obiskih med Avstrijo in Slovenijo od leta 1990 naprej. Obiskovalci iz Slovenije so se zavestno izmikali srečanju s predsednikom Kurtom Waldheimom, kancler Vranitzky pa je bil do njih zadržan. Narodni svet koroških Slovencev je sprožil vprašanje nasledstva Slovenije glede Avstrijske državne pogodbe, od 25. junija 1991 pa skrbel zlasti za pomoč Sloveniji in Slovencem, organiziral proteste in se boril za mednarodnopravno priznanje Slovenije. Avtor zaključuje: »V zunanjem ministrstvu seveda tudi še nadalje niso mislili na to, da bi Sloveniji priznali pravico državnega nasledstva in s tem tudi neko funkcijo v zvezi z državno pogodbo.« (str. 109) Avstrijska vojska je 8. julija začela z umikom svojih vojaških enot iz neposrednega mejnega območja, mejno prebivalstvo pa naj bi še naprej pomirjevale demonstrativne vožnje vojaških konvojev. Medijska vojna med državama ni ponehala tako naglo, čeprav so bili na jugoslovanski strani v tem aktivni seveda le srbski mediji.

Avstrijski politični tabor je bil še naprej razdeljen na zagovornike mednarodnopravnega priznanja Slovenije in na tiste, ki so tako priznanje zavračali. Oboji so govorili o tem, da potrebujejo dokazilo o državnem ozemlju in prebivalstvu, in se strinjali, da novo državo priznajo le v soglasju z evropskimi državami. Posebno intenzivni so bili stiki med avstrijskim in italijanskim zunanjim ministrstvom. Avtor meni, da je prav ravnanje Jugoslovanske ljudske armade najbolj pospešilo mednarodnopravno priznanje Slovenije in Hrvaške (str. 129). Za svoje delovanje je bila Avstrija nagrajena, saj je 31. julija 1991 dobila povabilo na pristopna pogajanja k Evropski uniji. Čeprav je ministrski svet o predlogu priznanja razpravljal že decembra 1991 in odločitev sprejel 14. januarja 1992, je Avstrija ta korak storila v soglasju s Švico šele 17. januarja 1992, torej po priznanju Slovenije v državah Evropske unije.

Rauchensteiner ocenjuje, da je bila Avstrija po razrešitvi jugoslovanske krize za številna spoznanja bogatejša. Pod drugimi pogoji kot 1956 in 1968 je obvladala krizo, na kar je vplival razpad Varšavskega pakta. Prav konec junija 1991 je bil v Avstriji na obisku ruski ministrski predsednik Valentin Pavlov, Avstrija je spoznala, da nima partnerja za naglo priznanje Slovenije. Notranjepolitično so Avstrijce zapo-

slovali odstop koroškega deželnega glavarja Haiderja, menjava predsednika Avstrijske ljudske stranke, do rutinske zamenjave je prišlo tudi na vrhu avstrijskega poslanstva v Beogradu, poleg tega pa so potekale tudi že omenjene spremembe na vojaškem področju. Avstrija je hotela postati članica Evropske unije. Temu cilju je morala podrediti vsa druga stališča. Vprašanja pristojnosti in nedejavnosti državnega kriznega menedžmenta naj bi razčistili na posebni seji septembra 1991. Tedaj je bilo krize že konec. Kritični pogled v ozadje je izostal, razpravljavci so se zadovoljili z izrazi zahvale, priznanja in odobravanja ukrepov vojske oziroma obrambnega ministrstva. Konec septembra je vojska vlila na vzletno stezo svojega letališča na Štajerskem zadnje kubike betona, da je sploh lahko vzletel par letal, sočasno je bil dograjen dovoz do radarske postaje na Wöllaner Nocku. Ta ukrepa je vojska skušala uresničiti že prej, vendar vselej naletela na nasprotovanje služnostnih uravničencev in zasebnikov. Ob večjem soglasju zvezne vojske pa je bilo vselej tudi navzoče vprašanje njene smiselnosti.

Avguštin Malle

